

e-ISSN: 2147-7469

AVID
AVRASYA İNCELEMELERİ DERGİSİ

Journal of Eurasian Inquires

(Hakemli ve Uluslararası Dergi)

Cilt/Volume: VIII 2019 No: 2

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

İstanbul 2019

Avrasya İncelemeleri Dergisi:
Cilt VIII/2, (2019)
Journal of Eurasian Inquires
e-ISSN: 2147-7469

Sahibi/Owner

İstanbul Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
(Müdür Prof. Dr. Mustafa BALCI)

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Mustafa BALCI

Editörler/Editors

Dr. Öğr. Üyesi Esra ÖZSÜER
Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROĞLU
ARSLAN

Dergi Yazı Kurulu/Editorial Management

Dr. Öğr. Üyesi Esra ÖZSÜER
Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROĞLU
ARSLAN
Arş. Gör. Emre KURBAN

Sorumlu Müdür/ Managing Editor

Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROĞLU
ARSLAN

İngilizce Dil Editörü/English Language Editor

Kerim Can KIRAÇ

Rusça Dil Editörü/Russian Language Editor

Doç. Dr. Ranetta Gafarova

Dergi Sekreteryası/Journal Secretariat

Arş. Gör. Emre KURBAN

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Stavros ANESTİDİS
Prof. Dr. Berdal ARAL
Prof. Dr. Mustafa AYDIN
Prof. Dr. Saadet Gül den AYMAN
Prof. Dr. Ali Merthan DÜNDAR
Prof. Dr. Bogdan J. GÓRALCZYK
Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU
Prof. Dr. Mehmet Şükrü HANİOĞLU
Prof. Dr. Kazuaki SAWAI
Prof. Dr. İsmail TÜRKOĞLU
Prof. Dr. Zaza TSURTSUMIA
Prof. Dr. Salih YILMAZ
Doç. Dr. Isa BLUMI
Doç. Dr. Vügar İMANBEYLİ
Doç. Dr. Vjeran KURSAR
Doç. Dr. Çağdaş ÜNGÖR SUNAR
Doç. Dr. Zuhâl MERT UZUNER
Dr. Öğr. Üyesi Bülent YILDIRIM
Dr. Bilgehan ALAGÖZ
Dr. Oğuzhan ÇAYCIOĞLU
Dr. Mehmet YILMAZ

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Mahmut AK
Prof. Dr. Haluk ALKAN
Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN

Prof. Dr. İdris BOSTAN
Prof. Dr. Faruk BOZGÖZ
Prof. Dr. Ali Şükrü ÇORUK
Prof. Dr. Hayati DEVELİ
Prof. Dr. Feridun M. EMECEN
Prof. Dr. Emine İNANIR
Prof. Dr. Mahmut Ertan GÖKMEN
Prof. Dr. Gürel GÜLSEVİN
Prof. Dr. İbrahim KALIN
Prof. Dr. Ahmet KAVAS
Prof. Dr. Şamil ÖÇAL
Prof. Dr. Derya ÖRS
Prof. Dr. Enis ŞAHİN
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL
Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ
Doç. Dr. Neriman Ersoy HACISALİHOĞLU
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM
Dr. Öğr. Üyesi İrfan ÇİFTÇİ

Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD) yılda iki kere çıkan uluslararası hakemli akademik dergidir.
Journal of Eurasian Inquires is an international refereed academic journal, published semi-annually.

Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD), Social Science Research Network (SSRN), Research Bible (Academic Research Index), SOBİAD ve Türk Eğitim İndeksi (TEİ) tarafından taranıp indekslenmektedir.
Journal of Eurasian Inquires (AVİD) has been indexed by Research Bible (Academic Research Index), Social Science Research Network (SSRN) and Türk Eğitim İndeksi (TEİ).

Makaleler ve görsel unsurların tüm bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.
The authors have the all the scientific and legal responsibilities of the articles and visual materials.

© Telif Hakkı

Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)'de yayımlanan yazıların yayın hakkı İstanbul Üniversitesi'ne aittir. Derginin hiç bir bölümü yayıncının izni olmaksızın, elektronik, mekanik, fotokopi, kayıt yöntemiyle veya başka bir yöntemle çoğaltılamaz. Dergimizdeki tüm yazılar, kaynak gösterilerek alıntılanabilir.

© Copyright

Copyright for this journal belong to Istanbul University. No part of this publication may be reproduced in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording, without publisher permission. Quotations are allowed by indicating the source.

Yazışma Adresi/Correspondence Address

İstanbul Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Horhor Cad. Kavalalı Sok. No: 5/4, 34080, Fatih/İstanbul
Telefon: 0 212 440 00 00
E-posta: avid.dergi@gmail.com
http://dergipark.gov.tr/iuavid

AVID
Avrasya İncelemeleri Dergisi
Journal of Eurasian Inquires

Cilt/Volume: VIII 2019 No: 2

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

MAKALELER/ARTICLES

Bengül BOLAT; Ahmet NİZAMOĞLU

Kemalettin Sami Paşa Ve Berlin Büyükelçiliğindeki Faaliyetleri (1924-1934)
Kemalettin Sami Pasha And Berlin Embassy Activities (1924-1934)..... 117-151

Elşad EYVAZLI

Hocali Katliami'na Giden Süreç Ve Türk Basınında Hocali Katliami
The Process To The Khojaly Massacre And Khojaly Massacre In The Turkish Press..... 152-173

Fatma SARIASLAN

Türkiye'nin Rusya Federasyonu İle İlişkilerinde Ekonominin Rolü
The Role Of Economy In Turkey's Relations With Russian Federation..... 174-216

Mustafa BUDAK

I: Dünya Savaşı'ndan Sonra Filistin Meselesi Ve Türkiye'nin Tavri (1920-1923)
Palestine Case And Turkey's Approach After The First World War..... 217-230

Mustafa ÜREN

Orta Doğu'daki Yeni Jeopolitik Ortamda Rusya'nın Suriye Politikası
Russia's Policy In Syria In The New Geopolitical Environment In The Middle East..... 231-275

Ozan ÇİFTCI

St. Petersburg In The Cultural History Of Russia
Rus Kültürel Tarihinde St. Petersburg..... 276-291

Ömer KUL; Dilyaram AYUPOVA

Kazakistan Halkı Asamblesi Bünyesinde Devlet Uyгур Etno-Kültür Merkezi
The State Uyghur Ethno-Cultural Center Within The Assembly of People of Kazakhstan..... 292-308

Seda ÖRSTEN ESİRGEN

Lozan'ın Ardından Başlayan Bir Hukuki Mücadele: Karma Hakem Mahkemeleri
A Legal Struggle After Lausanne: Mixed Arbitral Tribunals..... 309-338

KİTABİYAT/ BOOK REVIEW

Alphan ŞATIR

Mustafa Tanrıverdi, Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, 295 s. ISBN: 978-975-17-4225-4..... 339-343

Doğukan MELEK

Esra Özsüer, Trabzon Rum Mektebi: Doğu'nun Deniz Feneri, İstanbul, Libra Yayınları, 2019, 156 s. ISBN: 978-605-7884-48-0.....344-349

İlhami DANIŞ

Tarek Kahlaoui, Creating the Mediterranean: Maps and the Islamic Imagination, (Handbook of Oriental Studies, Section One: The Near and Middle East, Volume 119), Brill, Leiden/Boston, 2017, 369 sayfa, ISBN 978-90-04-34619-2 (hardback), ISBN 978-90-04-34738-0 (e-book).....350-354

KEMALETTİN SAMİ PAŞA VE BERLİN BÜYÜKELÇİLİĞİNDEKİ FAALİYETLERİ (1924-1934)

Bengül BOLAT*

Ahmet NİZAMOĞLU**

Özet

Kemalettin Sami Paşa, (1884-1934) Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de en ön saflarda savaşmış Türk ordusunda generalliğe kadar yükselmiş bir askerdir. Aynı zamanda bu savaşlarda defalarca yaralanmış ve uzun tedavi süreçlerinden geçmiştir. Milli Mücadele’den itibaren Mustafa Kemal Paşa’nın yakın arkadaşlarından biri olan Kemalettin Sami Paşa, Ağustos 1923’de Sinop Milletvekili olarak TBMM’ye girmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla beraber Paşa, 1924 yılında Berlin Büyükelçisi unvanıyla Almanya’da göreve başlamıştır. Paşa, Türk-Alman diplomatik, siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerinde önemli bir görev üstlenmiştir. Kemalettin Sami Paşa, Berlin Büyükelçiliği görevi boyunca Almanya’da birçok gazeteci, iş adamı, büyükelçi, milletvekili, bakan, başbakan ve ayrıca Alman Şansölyesi Hitler, Alman Cumhurbaşkanı Hindenburg ve Albert Einstein gibi birçok önemli isimle görüşmeler yapmıştır. Paşa’nın, Berlin Büyükelçiliği sırasında yürüttüğü faaliyetleri ve gözlemlere dayalı raporları oldukça önemlidir. Alman sosyetesinden sayılan ve sevilen bir kişi olarak büyük değer görmüştür. Paşa’nın faaliyetleri Türk basınında geniş yer bulmuştur. 1930-1933 yılları arasında Türkiye Milli Olimpiyat Başkanlığı görevini de yürütmüştür. 1924-1934 yılları arasında başarıyla yürütmüş olduğu Berlin Büyükelçiliği, 1934 yılında vefatıyla son bulmuştur. Kemalettin Sami Paşa’nın ailesine vefatından sonra Gökçen soyadı verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kemalettin Sami Paşa, Berlin Büyükelçiliği, Türkiye-Almanya.

Abstract

Kemalettin Sami Pasha And Berlin Embassy Activities (1924-1934)

Kemalettin Sami Pasha (1884-1934) is a soldier who fought at the forefronts of the Balkan Wars, World War I and National Struggle and got

* Doç.Dr, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, bbolat@ahievran.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6269-5192>

** Doktora Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, ahmet.nizamoglu@outlook.com, <https://orcid.org/0000-0002-2792-3230>

promoted to generalship in the Turkish army. He also got wounded many times during these wars and went through long treatment processes. Kemalettin Sami Pasha who had been one of the close friends of Mustafa Kemal Paşa since the National Struggle entered into the Turkish Grand National Assembly as the Sinop Representative in August, 1923.

Together with the foundation of the Turkish Republic, the Pasha began his duty in Germany as the Berlin Ambassador in 1924. He assumed an important task in the Turkish-German diplomatic, political, economic and cultural relationships. Throughout his duty as the Berlin Ambassador; Kemalettin Sami Pasha met with many journalists, businessmen, ambassadors, parliamentarians, ministers, prime ministers, as well as many significant personalities such as the German Chancellor Hitler, German President Hindenburg and Albert Einstein in Germany. The activities carried out by the Pasha during his duty as the Berlin Ambassador and his observations-based reports are of prime importance. He was appreciated and liked greatly by the German high society. His activities had an extensive coverage in the Turkish press. He also carried out a task as the Turkish National Olympiad President between 1930-1933. His duty as the Berlin Ambassador which he carried out successfully between 1924-1934, came to an end with his passing in 1934. Kemalettin Sami Pasha's family was given the surname Gokcen after his passing.

Keywords: Kemalettin Sami Pasha, Berlin Embassy, Turkey-Germany.

Giriş

Kemalettin Sami Paşa'nın Kısa Hayat Hikâyesi

Kemalettin Sami Paşa, 1884'de Sinop'ta doğmuştur. 1902'de topçu mektebine başlayarak 1905'de bu mektebi birincilikle bitirmiş ve 1908 yılında erkân-ı harp yüzbaşısı olarak diploma almıştır. Topçu stajını Erzincan'da yaparken 31 Mart hadisesi meydana gelmiş ve Erzincan-Erzurum bölgelerinde bu minvalde hareketlerin bastırılmasında rol oynamıştır. 1911'de İstanbul'da önce, erkân-ı harbiye ikinci şubeye atanmış olup daha sonra harbiye mektebi tabiye muallim muavinliğinde görev yapmıştır. 1912-1913 Balkan Harbi'nde¹ 2 tabur askerle düşmana yaptığı saldırıda sağ kolundan yaralanmıştır. 1913 yılında fevkalade olarak binbaşılığa terfi edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Karadeniz boğazı müstahkem mevki istihkâm inşaat komisyonu reisliği (1914), Çanakkale

¹ Hüseyin Rahmi, "Kemalettin Sami Paşa", *Ülkü*, C.3, S.15, 1934, s.164: Kemalettin Sami Paşa ilk yarasını burada almıştır. I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında, Balkan Savaşları'nda aldığı yaranın bir türlü tedavi ettirilemediğinden dolayı savaşın ilk yıllarında daha arka planda kalmıştır. Bir süre sonra kendisini "Çolak Kemal" diye tanıtan Kemalettin Sami Paşa yaralarının hafiflemesi üzerine 1917'den itibaren muharebelerde daha ön planda olmuştur.

Şimal Grubu Erkân-ı Harbiye'si Birinci Şube Müdürlüğü (1915), İkinci Bulgar Ordusu Haber Zabıtlığı (1917), Karargâhı Umumi'de İstihkâm Müfettişliği Heyeti Erkan Reisliği (1917), Medine'de Hicaz Kuvve-i Seferiyesi Erkân-I Harbiye Reisliği (1917), Birinci Kuvve-i Mürettebe Erkânıharbiye Reisliği ve Fevkalade Kaymakamlık (1917, Vadi-i Musa taarruzu için), IV. Ordu Menzil Müfettişliği Vekâleti (1918), Tufe ve Bahri Lut'un güneyinde yapılacak taarruz için fırka kumandanlığı (1918), Gürcistan'da 10. Kafkas Fırkası Kumandanlığı (1918, bu fırka Edirne'ye nakil olduğu sırada mütareke olmuştur) yapmıştır.²

Kemalettin Sami Paşa, 22 Kasım 1920'de İstanbul'dan Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'ye katılmıştır. 10 Aralık'ta Ankara ve birinci fırka kumandanlığına tayin olarak İkinci İnönü Muharebesine fırkası ile katılmıştır. Kemalettin Sami Paşa, bu savaşta Metristepe ve Gündüzbey sırtlarını işgal etmiş olan düşmana yapmış olduğu hücumlar ile bu bölgede zafer kazanılmasında etkili olmuştur. İkinci İnönü muharebesinden sonra grup kumandanlığına tayin edilen Kemalettin Sami Paşa, Kütahya-Eskişehir muharebelerinde emrindeki 5. Kafkas, 23. ve 61. Fırkalar ile düşmana taarruzlarda bulunmuştur. Ağustos 1921'den itibaren Sakarya Meydan Muharebeleri'nde grup kumandanı sıfatıyla aktif rol oynamıştır. Sakarya Savaşı sonrasında Büyük Taarruz'da 4. kolordu kumandanı olarak taarruz cephesinde oldukça önemli bir göreve atanmıştır. Emrindeki dört fırka ile gayet başarılı hamleler yapan Paşa, 30 Ağustos 1922'de düşmanın takip ve imhası ile sonuçlanan Büyük Taarruz'da, Mustafa Kemal Paşa'nın yanında ve yakınında bulunarak zaferde önemli bir rol oynamıştır. Büyük Taarruz'daki yararlılığından dolayı 31 Ağustos 1922'de mirliva rütbesine terfi ettirilmiştir.³

Kemalettin Sami Paşa, Eylül 1915'de Gümüş Liyakat Madalyası, Eylül 1918'de Gümüş İmtiyaz Harp Madalyası, Almanlar tarafından birinci rütbeden Demir Salıp Nişanı, İkinci İnönü Muharebesi'ndeki başarılarından dolayı İstiklal Madalyası ve Sakarya Muharebesi sonrasında BMM'nin takdirlerini kazanmıştır.⁴

² *Askeri Mecmua*, "Merhum Kemaleddin Sami Paşa'nın Hal Tercümesi", S:5, 1934, s.459,460.

³ *Piyade Mecmuası*, "Kemaleddin Sami Paşanın Hal Tercümesi", Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, S:89, Haziran 1934, s.112-115.

⁴ *Piyade Mecmuası*, "Kemaleddin Sami Paşanın Hal Tercümesi", s.112-114.

Paşa, I. Dünya Savaşı'nda bütün cephelerde en önde çarpışarak 13 cephede 13 yerinden yara almıştır. Kurtuluş Savaşı'nda da daima en ön saflarda yer alarak 1. ve 2. İnönü Savaşları'yla ve Büyük Taarruz'da 22 yara aldı. Vücutunda kurşun ya da şarapnel değmemiş tek bir nokta kalmamıştır. 1923'de Sinop milletvekili olarak TBMM'ye girmiştir.⁵

Lozan Barış Antlaşması'nı imzalanmasının ardından bir süre Eskişehir'de 4. Ordu kumandanı olarak kalan Kemalettin Sami Paşa, Heyeti Vekile kararıyla 20 Ağustos 1924'de Berlin Büyükelçiliği'ne atanmıştır. 1926'da Berlin Büyükelçiliği görevi sırasında ferikliğe terfi ettirilmiştir. 1928'de askerlik görevinden emekli olan Kemalettin Sami Paşa, 1934 yılında Berlin Büyükelçiliği görevi sırasında midesinden geçirmiş olduğu bir rahatsızlık sonucu vefat etmiştir.⁶

Kemalettin Sami Paşa ve Berlin Büyükelçiliğindeki Faaliyetleri'ni tarihsel bir bakış açısı ile inceleyen bu çalışma nitel araştırma yöntemi ile değerlendirilmiştir. Nitel araştırma yöntemleri içerisinde olan doküman analizi ve tarama yönteminden yararlanılmıştır. Nitel araştırmada yazılı doküman ve belgelerinin analizi elde edilen verileri destek amacıyla kullanılan bir metottur⁷ Bu doğrultuda Arşiv belgelerinden yararlanılarak bunların transkripsiyonu ve değerlendirilmesi yapılmıştır. Dönemin gazetelerinden yararlanılarak Türk basınının Kemalettin Sami Paşa'nın faaliyetlerine yönelik yazıları incelenmiştir. Çeşitli telif ve tetkik eserlerin kaynak olarak kullanıldığı bu çalışmada özellikle Cemil Koçak'ın Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) eserinden önemli ölçüde yararlanılmıştır. Böylelikle konu ile alakalı mevcut kaynaklardan yararlanarak konu bütünlüğü sağlanmaya çalışılmıştır. Çalışma öncelikle Kemalettin Sami Paşa hakkında bilgi verdikten sonra, Paşa'nın büyükelçilik dönemindeki Türk-Alman İlişkilerinin genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu çalışmada mikro anlamda Kemalettin Sami Paşa'nın Berlin Büyükelçiliğindeki (1924-1934) faaliyetlerinin

⁵ Bilal N. Şimşir, "Cumhuriyetin İlk Çeyrek Yüzyılında Türk Diplomatik Temsilcilikleri ve Temsilcileri (1920-1950), *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.22, S:64-66, 2006, s.72

⁶ *Piyade Mecmuası*, "Kemaleddin Sami Paşanın Hal Tercümesi", s.115.

⁷ Bkz. Ali Yıldırım, "Nitel Araştırma Yöntemlerinin Temel Özellikleri ve Eğitimde Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi", *Eğitim ve Bilim*, C. 23, S: 92, 1999, s.7-17.

incelenmesi, makro anlamda ise bu dönemdeki Türk-Alman ilişkilerinin değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

1. Büyükelçiliği Döneminde Türk-Alman İlişkilerine Genel Bir Bakış (1923-1934)

I. Dünya Savaşı'nın iki müttefiki olan Osmanlı ve Almanya'nın bu savaştan mağlup çıkması ile beraber Osmanlı Devleti'nin imzalamış olduğu Mondros Mütarekesi ve Almanya'nın imzalamış olduğu Versay Barış Antlaşması'na göre bu devletlerin birbirleriyle ilişki kurmaları yasaklanmıştır.⁸ Milli Mücadele döneminde ise Türkiye SSCB, İtalya gibi devletlerden almış olduğu silah desteğini Almanya'dan da almaya çalışmış, kısmen de olsa (26 uçak, çeşitli silah ve malzeme satın alınması) bu desteği almıştır.⁹ Bu dönem ikili ilişkilerin durağanlaştığı bir dönem olmuştur.

Osmanlı ve Alman İmparatorlukları yıkılmış ve yerlerine cumhuriyet rejimini benimsemiş 2 yeni ülke tarih sahnesine çıkmıştır. Türkiye Cumhuriyeti ile Almanya Cumhuriyeti arasında yapılan ilk anlaşma Mart 1924 yılında imzalanmış olan Dostluk Antlaşmasıdır.¹⁰ Bu antlaşmayı müteakip 1924-1933 yılları arasında Karşılıklı İkamet Antlaşması, Hakem ve Uzlaşma Antlaşması, Karşılıklı Konsolosluk Antlaşması, Suçluların İadesi Antlaşması ve çeşitli Ticaret Antlaşmaları gibi bir takım antlaşmalar yapılmıştır.¹¹ 1924-1933 yılları arasında Türk-Alman ilişkilerinde siyasi ilişkilerde bir anlaşmazlık olmamış tam aksine hayli yakın ilişkiler kurulmuştur. İki ülkenin dış politika ilkelerinde benzerlikler bulunması sonucunda diplomatik ilişkiler gelişme göstermiştir. Bu dönemde kültürel ilişkiler de gelişme göstermeye başlamıştır. Özellikle Türk görevliler ve Türk öğrenciler bu ilişkilerin temelini oluşturmuştur. Ekonomik ilişkilerde Türk

⁸ Cemil Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.1,2.

⁹ İlhan Uzgel, "Almanya'yla İlişkiler", Ed. B. Oran, *Türk Dış Politikası*, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.154.

¹⁰ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s.254.

¹¹ Yavuz Özgüldür, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1945)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1933; bk. s.34-44.

savunma sanayine yönelik Alman yatırımları, Almanya'dan çeşitli savaş malzemesi temini ve ayrıca Türkiye'nin ihracat ve ithalatında Junkers gibi önemli Alman firmaları dikkat çekmektedir.¹²

1933 yılında Hitler'in Almanya'da iktidara gelmesi üzerine dönemin Türk Hükümeti'nden bazı yetkililer, Hitler Hükümeti ile temasta bulunmak için Berlin'e gitmiştir. Hitler, Türk Milli Mücadelesi'ni kendisini aydınlatan bir örnek olarak değerlendirmiştir.¹³ Nazi hükümeti ve yanlıları Türk milliyetçilerinden ve özellikle Mustafa Kemal'den övgüyle bahsetmişlerdir. Türkiye'deki önemli günlerin yıl dönümleri, (Milli Mücadele, Cumhuriyet'in İlanı, Lozan Barışı) Alman makamları ve yazarları tarafından övgü dolu sözlerle ifade edilmiştir. Nazi yönetimi basının yanı sıra ayrıca resim ve fotoğraf sergileri, fuarlar, konferanslar, müzik ve spor etkinlikleri, radyo, sinema, eğitim, kitap vb. gibi geniş yelpazeli bir propaganda faaliyetleri yürütmüştür.¹⁴ Türkiye bu dönemde Almanya'nın Versay Antlaşması'nın ağır şartlarından kurtulma çabalarını normal görmüş ancak herhangi bir şekilde statüko değişikliğini istememiştir.¹⁵ Ancak tüm bunlara rağmen bu dönemde iki devletin dış politika hedeflerinde farklılıklar oluşmuştur.¹⁶

2. Kemalettin Sami Paşa'nın Berlin Büyükelçiliğine Atanması ve Faaliyetleri

Kemalettin Sami Paşa, 3 Ağustos 1924 günü Berlin Ortaelçiliği'ne atanmıştır.¹⁷ Ancak Almanya'nın Türkiye'deki elçisi Rudolf Nadonlny'i ortaelçilik düzeyinden¹⁸ büyükelçilik derecesine getirmesi üzerine, Türkiye, 20 Ağustos 1924 tarihinde Kemalettin Sami Paşa'yı Berlin Büyükelçisi olarak atamıştır.¹⁹

¹² Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)*, s.247,248.

¹³ Sezen Kılıç, *Türk Basınında Hitler Almanya'sı (1933-1945)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s.129,134,135.

¹⁴ Ahmet Asker, *Yeni Türkiye'den Nazi Almanya'sına Karşılaştırmalı Bakışlar ve Algılar 1929-1939*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 2012, s.194,202.

¹⁵ Kılıç, *Türk Basınında Hitler Almanya'sı*, s.129.

¹⁶ Koçak, *Türk-Alman İlişkileri*, s.248.

¹⁷ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (CDA)*, 30.18.1.1/10.36.19, 3 Ağustos 1924.

¹⁸ Koçak, *Türk-Alman İlişkileri*, s.10.

¹⁹ *CDA*, 30.18.1.1/10.41.4, 20 Ağustos 1924.

Kemalettin Sami Paşa, Berlin Büyükelçiliği görevine başlaması üzerine ilk iş olarak Aralık 1924 yılında, Junkers Tayyare Fabrikası, Siemens Elektrik Fabrikası ve A.E.G. gibi kuruluşları gözlemlemiştir. Kemalettin Sami Paşa'nın fabrikalar ile ilgili gözlemleri oldukça önemli olup bu gözlemler doğrultusunda bu fabrikaların Türkiye'de de açılması için çeşitli girişimlere aracı olmuştur. İlk olarak Junkers Tayyare Fabrikası'nı gezen Paşa'nın gözlemleri şu şekildedir; Almanya'nın Dessau şehrinde bulunan fabrikada 250 mühendis ve 3000 işçi ile çalışmaktadır. Fabrika iki kişilik bomba atar savaş uçağından ayda 100 tane üretebilmektedir. Uçakların yapımında ahşap malzeme tamamen kaldırılmış, demir ve alüminyum kullanılmıştır. Paşa, fabrikaya ilave edilerek yapılan bir kısımda bakırdan banyo, hastane ve ısıtma malzemelerinin yapıldığını belirtmiştir. Kemalettin Sami Paşa edindiği bilgiler çerçevesinde bu fabrika'nın Rusya'da Moskova civarında da kurulduğunu ve Alman mühendislerinin sayesinde ayda 50 uçak yapılacak kapasitede olduğunu ifade etmiştir. Kemalettin Sami Paşa, gözlemlerini bitirdikten sonra Junkers fabrikasının Türkiye'de bir uçak fabrikası açma hevesinde olduğunu ifade ederek bu durum ile ilgili planları Ankara'ya göndermiştir. Fabrikanın Türkiye'de tesis edilebilmesi için Alman yetkilileri Berlin'e işlerden anlayan bir komisyon gönderilmesini istemişlerdir. Bu komisyonun hem uçak tipleri hem fabrika tesis işleri ile ilgili Junkers yetkilileri ile görüşme yaparak faaliyet yürütmesi tasarlanmıştır.²⁰

Kemalettin Sami Paşa'nın hazırladığı rapor doğrultusunda Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Tevfik Paşa, Haziran 1925'de Almanya'ya giderek Junkers firmasına ait uçak fabrikalarını ziyaret etmiştir. Türkiye'de uçak fabrikasının kurulumu için gerekli şartlar görüşülmüştür. Tevfik Paşa'dan sonra Cevat Abbas başkanlığında bir heyette tekrar Junkers firması ile görüşmek için Almanya'ya gitmiştir. Alman Büyükelçi Nadonly, Alman Dışişleri Bakanlığına bu görüşmelerin olumlu seyrettiğini ifade etmiş ve 22 Mayıs 1925'te Alman Dışişleri Bakanlığına gönderdiği yazıda şunları ifade etmiştir; *“Türk Hükümeti ile Junkers firması arasında ön sözleşme artık imzalanmıştır. Bu sözleşme savaş ve ticari uçak*

²⁰ CDA, 230.0.0.0/8.26.3, 18 Aralık 1924.

fabrikası kurulması amacıyla bir şirketin kurulmasını öngörmektedir. Sözleşme sermayesi 3 milyon 360 bin Türk lirası olup her iki taraf eşit pay almıştır. Denetçilerin yarısı Türk tarafından, diğer yarısı da Junkers firması tarafından olup başkanın oyu son kategoride değerlendirilerek, oyların eşit çıkması halinde sonucu belirleyecekti. Fabrika iki yıl içerisinde her yıl 250 uçak üretecekti. Hükümetin bütün uçak siparişlerinde bu firma tekel oluşturacaktı."²¹ Bu dönemde Fransızlar tarafından Franco-Roumanie Uçak Şirketi'nin propagandası yapılmış olsa da Mustafa Kemal Paşa ve Kemalettin Sami Paşa'nın yönü Almanya'dan yana olmuştur. Türkiye'de, 15 Ağustos 1925'de Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ) olarak Junkers firması aracılığıyla 40 sene müddetli ve üç milyon üç yüz altmış bin Türk Lirası sermaye ile uçak fabrikası kurulmuştur.²² Kayseri'de kurulması kararlaştırılan fabrika, 6 Ekim 1926 tarihinde Kayseri Uçak Fabrikası olarak açılmıştır. Ancak kısa bir süre sonra Junkers şirketinin anlaşmanın şartlarına uymaması, Alman işçi ve mühendislere yüksek ücretler vermesi nedeniyle 28 Mayıs 1928'de fabrikanın faaliyetleri durdurulmuştur. 27 Mayıs 1929'da Bakanlar Kurulu kararıyla TOMTAŞ'ın mal varlığının tamamı ve bütün yetkileri Türk Tayyare Cemiyeti'ne devredilmiştir.²³

Kemalettin Sami Paşa, Junkers Tayyare Fabrikası'ndan sonra A.E.G. Elektrik Fabrikasında incelemelerde bulunmuştur; Almanya'da üç ayrı bölgede fabrikası olan A.E.G. Almanya'nın en büyük fabrikası durumdadır. Şirket müdürlerinin çoğu ve sermayesi Yahudilere ait olup genel müdürlükte Dodiç namında bir Alman bulunmaktadır. Doyçe Bank tarafından desteklenen A.E.G.'de 70.000 kişi çalışmaktadır. Bu fabrikada elektrik malzemesi, telefon ve radyo tesisatı, elektrikli tramvay, tren lokomotifleri, ısıtma malzemeleri ve sağlık malzemeleri yapılmaktadır. A.E.G. ile Siemens fabrikaları bir süre sonra rekabeti bırakarak birleşme kararı almışlar ve Telefunken şirketini oluşturmuşlardır. A.E.G.

²¹ Muzaffer Deniz, "Başarısızlıkla Sonuçlanan Bir Girişim: Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ)", *Kırıkkaleli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2, S:1, Haziran 2018, s.122-123.

²² Deniz, "Başarısızlıkla Sonuçlanan Bir Girişim", 123-125.

²³ Deniz Akpınar, *Cumhuriyet Dönemi (1923-1950)'nde Kayseri'nin İdari ve İktisadi Gelişimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2013, s.190,197.

şirketinin bir mektebi olup işçi çocuklardan dört senelik bir süre zarfında mühendis yetiştirilmektedir. Bu şirket 5-6 Türk öğrencisine parasız olarak eğitim verebileceğini ifade etmiştir.²⁴ Kemalettin Sami Paşa'nın raporunda sunduğu A.E.G. şirketi gerekli şartların oluşmasından sonra, Türkiye'de 31 Ağustos 1925'de merkezi İstanbul'da olmak üzere 100.000 Türk Lirası sermaye ile A.E.G. Türk Anonim Elektrik Şirket-i Umumiyesi adıyla kurulmuştur. 1 Mart 1950 yılında bu şirketin tasfiyesine karar verilmiştir.²⁵

Kemalettin Sami Paşa son olarak da Siemens Elektrik Fabrikası'nda incelemelerde bulunmuştur; Fabrika'da 4000 memur görev yapmakta ve 80.000'den fazla kişi çalışmaktadır. Bu fabrika tüccar lokomotifleri yapmak yönüyle A.E.G.'den farklıdır. Fabrika yıllık 300 ton bakır tüketmektedir.²⁶ Gerekli görüşmeler sonrasında Siemens şirketi Türkiye'de 15 Ağustos 1925 yılında Elektrik-Radyo Türk Anonim Şirketi (Siemens) adıyla 300.000 Türk Lirası sermaye ile kurulmuştur. Türk ve Alman hissedarlardan oluşan bu şirketin Türk tarafına ait olan en büyük hissesi 5.850 hisse ile İş Bankası'na aittir. 2 Kasım 1929 yılında Siemens şirketinin Türkiye'deki faaliyetlerine son verilmiştir.²⁷

Kemalettin Sami Paşa, 1926 yılında Alman-Türk Ticaret Odası'nda düzenlenen bir toplantıya katılarak burada Türk-Alman ittifakı ile alakalı olarak ilişkilerinin temelini General Feltmareşal v. Moltke'nin çabaları sayesinde oluştuğunu ifade etmiştir. Alman gazeteleri Kemalettin Sami Paşa'nın Türk-Alman ilişkilerine dair açıklamalarını "Bir Türk-Alman İttifakı İçin", "Türkiye, Almanya'nın Dünyadaki En İyi Dostu" başlıkları manşetlere taşımıştır. Alman gazeteleri özellikle Kemalettin Sami Paşa'yı, Mustafa Kemal Paşa'nın güvenini kazanmış bir yakını olarak vurgulamaktadır.²⁸ Ancak bu dönemde bazı Alman gazeteleri ise tam tersi istikamette bir yayın politikası izleyerek Türkiye'de parlamenter demokrasi olmadığını, Türk-Yunan ilişkilerinin bir türlü düzelmediğini

²⁴ CDA, 230.0.0.0/8.26.3, 18 Aralık 1924.

²⁵ A.Gündüz Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Sermaye Piyasa Kurulu, Ankara, 1997, s.28,29.

²⁶ CDA, 230.0.0.0/8.26.3, 18 Aralık 1924.

²⁷ Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan*, s.28.

²⁸ Dietrich Schlegel, "1924-1933 Yılları Arasında Alman Basınında Türkiye", *Erdem Dergisi*, C.3, S:8, 1987, s.428.

vb. şekilde çeşitli haberler yaparak Türk-Alman ekonomik ilişkilerinde bir güvensizlik ortamı yaratmaya çalışmıştır. Kemalettin Sami Paşa bu çeşit yazılar üzerine Alman meslektaşı Nadolny'e bir mektup yollamıştır; Mektupta yer alan *“Alman halkının Türklere olan duygularını yakından bildiğimden, böylesine yayınların olumsuz bir etki yaratamayacağından eminim. Buna rağmen, ortak amaç doğrultusunda, böylesine yaklaşımların, hiçbir tarafa yarar sağlamayacağı yolundaki görüşünüzü kesinlikle paylaşıyorum. Dostça ilişkiler yanında, ekonomik bağların da güçlenmesi yolunda gösterilecek çabalar, uluslarımızı birbirine çok daha sıkı bir şekilde yaklaştıracaktır. Bu konuda eldeki tüm olanaklar iyi kullanılmalıdır. Ekselanslarından, bu kabil yayınların ortak çabalarımıza zarar vereceği yolunda yetkili çevreler nezdindeki girişimini yoğunlaştırmasını rica eder ve bundan böyle basındaki yankıların olumlu bir nitelik kazanacağı umudunu bir kez daha belirtmek isterim.”*²⁹ Sözleri ile bu tür yayınların Türk-Alman ilişkilerinin yapısına olmasa bile dokusuna zarar vereceğini düşünerek bu konuda Alman meslektaşını uyarmıştır.

Kemalettin Sami Paşa, 1928 yılında Almanya Dışişleri Bakanlığı'nda müsteşar olarak görev yapan Schubert ile Almanya'nın Anschluss (Almanya'nın Avusturya'yı ilhak politikası) politikası başta olmak üzere çeşitli siyasi konular ile ilgili görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmede Kemalettin Sami Paşa, Almanya'nın Avusturya'ya dair bir ilhak politikası olmadığına inandığını ifade etmiştir. Schubert ise tam tersine Almanya-Avusturya yakın ilişkilerine dair çeşitli açıklamalardan sonra bir ilhakın gerekli olduğunu ifade etmiştir. Kemalettin Sami Paşa, Türkiye'nin her türlü genişleme politikasına karşı olduğunu belirtmiştir. Görüşme biterken ilginç bir olay olmuştur; *“Schubert görüşmenin sonunda, Almanya'nın, Kemalettin Sami Paşa'nın görevden alınacağına ilişkin haberlerin sadece birer söylentiden ibaret kalması dileğini ifade etmiştir; Büyükelçi ise, bu dileği yanıtlarken, yakında ülkesine döneceğini bildirmiş ve manidar biçimde asker olduğunu belirtme gereğini duymuştur.”*³⁰

²⁹ Schlegel, “1924-1933 Yılları Arasında”, s.424,425.

³⁰ Koçak, *Türk-Alman İlişkileri*, s.30,31.

Hariciye Vekii Tevfik Rüştü (Aras) 20-25 Nisan 1929 tarihleri arasında Berlin'i ziyaret ederek Alman Dışişleri Bakanı Stresemann ve Cumhurbaşkanı Hindenburg ile görüşmeler yapmış ve bu görüşmelere Kemalettin Sami Paşa da iştirak etmiştir. Bu görüşmelerde Türkiye'nin politikası, Afganistan'daki durum, Balkan politikası, İtalya ile anlaşma, Milletler Cemiyeti, Türk-Alman anlaşmaları konuları yer almıştır.³¹

1929 Dünya Ekonomik Buhramı sebebiyle Türkiye'nin dış borç ödemelerini ertelemesi ve ithalatı kısmak zorunda kalması bir takım problemlere yol açmıştır.³² Kemalettin Sami Paşa, 1930 yılında Berlin'de çeşitli temaslar sonucu (Alman Maliye Nazırı, Hükümet Bankası Reisi, Çeşitli Banka Direktörleri, Alman Vekilleri vb.) edindiği sonuçları Hariciye Vekâleti' ne göndermiştir. Kemalettin Sami Paşa bu dönemde Türkiye'nin para ödemeye karşı olduğuna dair çeşitli söylentilerin ortaya çıktığını ifade ederek, söylentilerin, Fransız camiası ve Osmanlı Bankasından kaynaklandığını belirtmiştir. Kemalettin Sami Paşa bu çeşitli söylentilerden korunmak için 4 Milyon İngiliz Lirası değerinde bir borç alınması lazım olduğunu ifade etmiştir. Paşa, bu paranın İsveçlilerden tedarik edilebileceğini ifade ederek, eğer Almanya Young Planı'nı kabul etmemiş olsaydı borç para Almanlardan temin edilebilirdi demiştir. İsveç'ten para tedariki sağlanamazsa, Amerika ile görüşülmesini veya bir süre bekleyip Almanlar ile iş yapılmasını tavsiye etmiştir.³³ Bu dönemde borç para ihtiyacına gerek duyulmasının temel sebebi, Türk parasının İngiliz parası karşısında hızla değer kaybetmesi ve bu durumun ülke içinde bir panik havasına sebep olmasıdır.³⁴

Kemalettin Sami Paşa, 1931 yılında Almanya Cumhurbaşkanı Hindenburg tarafından Alman Anayasası'nın bazı maddelerinde yapılan değişiklikler ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Kemalettin Sami Paşa'ya göre bu değişiklikler sosyalistlerle komünistlerin yaptıkları taşkınlıklara ve ileri zamanlarda din aleyhinde yapmaları muhtemel gösterilere karşı alınmış bir

³¹ Koçak, *Türk-Alman İlişkileri*, s.30-35.

³² Feyzullah Ezer, "1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin Türkiye'ye Etkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.20, S:1, 2010, s.438.

³³ *CDA*, 30.10.0.0/166.153.4, 11 Mart 1930.

³⁴ Ezer, "1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin", s.431.

tedbirdir. Kemalettin Sami Paşa; Almanya’da inkılâp ve ihtilal yapacak zihniyetin ve teşkilatın bulunmadığını belirterek diktatör olacak kabiliyette bir şef olmadığını belirtmiştir. Paşa, Alman Başvekilini akıllı ve cesur görünmesine rağmen orta vasıflarda bir kişi olduğunu belirterek kanunun hükümlerine riayet eden uysal biri olarak tanımlamıştır. Paşa son olarak da iktisadi sahada çok faal olan Almanya’nın özellikle iç siyasette durgunluk yaşadığının ve eksik yönlerinin çok olduğunu belirterek yakın zamanlarda hükümet değişikliğinin gerçekleşeceğini düşünmemektedir.³⁵ Kemalettin Sami Paşa’nın yaptığı bu tespitlerin üzerinden 2 yıl bile geçmeden Ocak 1933 yılında Almanya’da Nazilerin önderliğinde Hitler iktidarı ele almıştır.

Kemalettin Sami Paşa, Almanya’da Hitlerin iktidara gelmesi üzerine Şubat 1933’de Hariciye Vekâleti’ne Hitler kabinesinin iktidara nasıl geldiği ve kabinede kimler bulunduğuna dair bir rapor göndermiştir. Kemalettin Sami Paşa bu raporunda; Hem sağ hem de sol grubun muhalefetine uğrayan Schleicher kabinesinin istifa etmekten başka bir yolu olmadığını ifade etmiştir. Bu durum neticesinde ise Cumhurbaşkanı Hindesenburg, Van Pape’nin aracılığı ile Hitler ile görüşmüştür. Kemalettin Sami Paşa, Hitler’e kabine kurulması yetkisinin verildiğini ancak bu kabinenin tamamen Hitler’in istediği bir kabine olmadığını ifade etmiştir. Kemalettin Sami Paşa’nın özellikle vurguladığı nokta Van Pape’nin kabinede Başvekil yardımcısı olarak bulunmasının Hitler’in kanunlara uymasında zorlayıcı bir güç olabileceği hususudur. Paşa, ayrıca Hügenberg’in kabinede İktisat ve Ziraat Nazırı olarak bulunmasının Hitlerin “ihtilalcuane” olan iktisat programını uygulayamamasına sebep olduğunu söylemiştir. Ancak bütün bu duruma rağmen Nazilerden Hitler, Frick ve Göring gibi üç önemli ismin kabinede bulunmasının mühim bir durum olarak değerlendirmiştir. Kemalettin Sami Paşa raporunu Hitlerin, hâl tercümesini vererek sonlandırmıştır.³⁶ Paşa, bu rapor haricinde ayrıca Hitlerin iktidara gelmesinin Avrupa basınında nasıl yankılandığına dair haberleri derleyerek göndermiştir.³⁷

³⁵ CDA, 30.10.0.0/230.553.8, 16 Nisan 1931.

³⁶ CDA, 30.10.0.0/231.555.5, 22 Şubat 1933.

³⁷ CDA 30.10.0.0/231.555.6, 22 Şubat 1933.

Kemalettin Sami Paşa, 1933 yılı Haziran ayında Hitler ve Von Papen ile iktisadi vaziyetlerle ilgili olarak görüşmeler yapmıştır. Bu doğrultuda Hariciye Nezareti Şark İşleri Müdürü olan Blüher ile elçilikte görüşmeler yaparak Türkiye’de inşa edilecek hatlar, limanlar hakkında bir takım açıklamalar yapmıştır. Bu duruma karşılık olarak Blüher; *“Benim sizi ziyaretten asıl maksadım: “Alman Hükümetinin Türkiye’de yapılacak işlere 200 Milyon Mark kadar kredi vermeğe karar verdiği’nin resmi surette iblağ içindir. “Bunun için ayın onunda bir içtima yapacağız ve bu neticeyi size bir nota ile bildireceğiz. Biz Ankara’da bulunan adamlarımızı da çağırdık. Onlara talimat vereceğiz.”* demiştir. Kemalettin Sami Paşa bu durumu memnuniyetle karşılayarak verilecek talimatların uygun şartlar altında yapılmasının önemli olduğunu ifade etmiştir.³⁸

2.1. Kemalettin Sami Paşa’nın Nazi Yayın Organı Angriff Gazetesine Çeşitli Konularda Vermiş Olduğu Beyanat

Mayıs 1933 yılında Nasyonal-Sosyalist Fırkası’nın başlıca gazetelerinden olan Angriff gazetesi,³⁹ Kemalettin Sami Paşa’ya Türkiye’deki iktisadi vaziyet, inkılâp hareketleri, öğrenciler durumu, ordu, dış siyasette ülkeler ile ilişkiler ve Türk-Alman ilişkileri ile ilgili sorular sormuşlardır.

Angriff gazetesi, mülakata başlamadan önce Kemalettin Sami Paşa’nın 1932 yılı haziran ayında geçirmiş olduğu otomobil kazasının Reich Merkez hükümetinin bütün bölgelerinde derin üzüntüye sebep olduğunu ifa edilmiştir. Ayrıca Angriff gazetesi, Kemalettin Sami Paşa hakkında derin saygı ve sevgi ile şu kelimeleri ifade etmiştir; *“Büyük Elçi ve Ceneralin diplomasi heyetinin ve büyük sosyetenin en ziyade sevilen şahsiyetlerinden madut olduğu gibi umumi harbde Avrupa ve Asyanın harp meydanlarında Alman askerleriyle sadakatlı silah arkadaşlığı altında harp eden milletin mümessili sıfatı ile Türkiye ve Almanya*

³⁸ CDA, 30.10.0.0/231.555.18, 15 Temmuz 1933.

³⁹ Der Angriff (Saldırı), Joseph Goebbels (1933-1945 arasında Alman Propaganda Bakanı) tarafından 1927 yılında yayına başlayan Nazilerin yayın organı olan bir gazetedir. 1945 yılına kadar yayın hayatına devam eden gazetede özellikle Yahudilere karşı saldırgan bir politika izlenmiştir. Mark P. Gingerich (Reviewed), Goebbels and “Der Angriff” by Russel Lemmons, *German Studies Review*, Vol.18, No. 2, (May, 1995), pp.344,345.

arasındaki dostluk bağlarının sağlanması hususunda büyük hizmetler ifa eden zat olduğu her tarafta tanınmış ve bilinmiştir."⁴⁰

Kemalettin Sami Paşa'ya sorulan ilk soru, Türkiye'deki iktisadi durumun ne aşamada olduğudur. Paşa bu soruya genel bir değerlendirme ile başlayarak 1927 yılında 14 milyona yakın olan nüfusun 1933 yılı itibarıyla 17 milyonu geçtiğini ifade ederek, Osmanlı Devleti'nin aksine olarak bu nüfusun %95'inin Türk ırkından ve aynı dine mensubiyetten oluştuğuna vurgu yapmıştır. Kemalettin Sami Paşa, Türkiye'nin 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'ndan etkilendiğini ifade etmekle beraber bu durumun etkilerinin yavaş yavaş yok olacağına dair inancını ifade etmiştir. Türkiye'nin evvelce kapitülasyonlar yüzünden oluşturulamamış olan milli sanayinin oluşturulması mali açıdan birçok fayda sağlamıştır. 1929 yılında Türkiye'nin ithalatının 223,5 Milyon Türk Lirası, ihracatının ise 173,5 Milyon Türk Lirası olduğunu ifade etmiştir. Ancak Dünya Ekonomik Buhranı neticesinde 1932 yılında Türkiye'nin ithalatı 85 Milyon Türk Lirası ve ihracatı da 101 Milyon Türk Lirasına düşmüştür. Bu durumun ülke içerisindeki ziraat üreticilerini ve girişimcileri sarstığını ifade eden Kemalettin Sami Paşa, sıkıntılı durumlarda büyük işler görmeye alışmış olan Türk Milleti'nin bu durumdan başarıyla çıkacağı inancını ifade etmiştir. Ayrıca Türkiye'nin İstiklal Harbi sonrasında milli sermaye ile başlattığı demir yolu inşaatı programına ekonomik kriz esnasında dahi devam ettiğini ifade etmiştir.⁴¹

Angriff gazetesi, Kemalettin Sami Paşa'ya, Mustafa Kemal Paşa'nın yeni bir takım ıslahat hareketleri düşünceleri olduğunun söylentileri hakkında bir soru yöneltmiştir. Kemalettin Sami Paşa bu soruya öncelikle şu cevabı vermiştir; *"Büyük Gazi Hazretlerinin şimdiye kadar tahakkuk ettirdiği ıslahat, Türk milli mücadelesi ile başlayan muazzam inkılabın başlıca merhalelerini göstermektedir. Tükenmek bilmez bir dehaya malik olan Türkiye Reisicumhuru Gazi Mustafa Kemal'in milletinin selamet ve nef'i namına giriştiği irşad ve icraatına devam edeceği şüphesizdir."* Ayrıca, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın işaretleri ile Türk tarih ve Türk dil çalışmalarının büyük bir titizlikle devam ettiğini ifade etmiştir.

⁴⁰ CDA, 30.10.0.0/231.555.16, 28 Nisan 1933.

⁴¹ CDA, 30.10.0.0/231.555.16, 28 Nisan 1933.

Angriff gazetesi bu doğrultuda Türkiye'deki eğitim durumunun ne aşamada olduğunu ve Türk öğrencilerin yurt dışı eğitimlerini nerede ve nasıl sürdürdükleri hakkında bilgi almak istemiştir. Kemalettin Sami Paşa, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın en önem verdiği konulardan birinin eğitim olduğunu vurgulayarak, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele sonrasında büyük kayba uğramış olan aydın gençliğin az zamanda kendini topladığını belirtmiştir. Türk aydın gençliği ile ilgili olarak; *"Bugün memlekette her ihtisas ve idare sahasında gerek Türk darülfünunu ve yüksek mekteplerinden ve gerek Avrupa ve Amerika yüksek ihtisas mekteplerinden diplomalı gençler kullanılması imkân dâhiline girmiştir. Kendi hesabına olsun, devlet hesabına olsun Avrupa ve Amerika'da ihtisas tahsilinde bulunan gençlerin mikdarı her halde mühim bir yekunu bulmaktadır."* demiştir. Kemalettin Sami Paşa, Almanya'da 200'den fazla öğrenci olduğunu ve bunların iyi bir eğitimle yurda döneceklerinin muhakkak olduğunu söylemiştir. Ayrıca İstanbul ve Ankara'ya da Balkan ülkelerinden gelen öğrenciler olduğunu ifade etmiştir.⁴²

Angriff gazetesi, Türkiye'de askerlik hizmetinin ne durumda olduğunu ve bir anlaşmazlık halinde Türk ordusunun vaziyetinin ne olacağına dair soru yöneltmiştir. Kemalettin Sami Paşa, Türkiye'de mecburi askerlik hizmetinin olduğunu ifade ederek, fenni sınıflarda iki yıl ve piyade hizmetinde bir buçuk yıl askerlik hizmeti olduğunu belirtmiştir. Askerlik hizmetinin Türk halkı için bir aydınlanma ve eğitim ocağı olduğunu ifade etmiştir. Kemalettin Sami Paşa, *"Türk halkı askerliği mecburi bir hizmet olarak değil damarlarındaki kanın tesiri ile tamamilen benimsediği bir vazife şeklinde telakki etmektedir."* demiştir. Kemalettin Sami Paşa ziraatla uğraşanların hasat zamanlarında tarlalarına dönebilmeleri için askerlik hizmetinin 1 yıla indirilmesinin tasarlandığını belirtmiştir. Son olarak Türk ordusu ile ilgili olarak *"Şimdiye kadar en müşkil ve hatta ümitsiz zamanlarda olduğu gibi bundan böyle de Türk ordusu ve donanmasının yurdun müdafaa hususunda tam bir kabiliyet ve iktidara malik olduğuna şüphe yoktur. Mahaza böyle bir mecburiyetin tahaddüs etmeyeceği ve uzun bir sulh devresinin"*

⁴² CDA, 30.10.0.0/231.555.16, 28 Nisan 1933.

nimetlerinden bütün dünya gibi Türkiye'nin de müstefit olmağa azım bulunduğunu söylemek zaittir." ifadeleriyle Türk ordusunun her türlü duruma hazır olduğunu beyan etmiştir.⁴³

Kemalettin Sami Paşa'ya, Türk Dış Politikası ile ilgili olarak, Türk-Rus, Türk-Yunan, Türk-İran ve Türk-İngiliz ilişkileri hakkında görüşleri de sorulmuştur. Bu soruya karşılık olarak "*Dünya'da Türkiye kadar sulh ve sükuna merbut ve muhtaç olan memleket yoktur denebilir.*" Sözleriyle başlamıştır. Türkiye'nin bütün milletlerle ve özellikle komşuları ile barış anlaşmaları yürütmedeki çabalarından bahsetmiştir. Türkiye'nin Sovyet Rusya ile ilişkilerinin "son derece dostane ve samimi" olduğunu ifade etmiştir. Türk-Yunan ilişkileri ile ilgili olarak da "uzun ve asırlarca devam eden bir mücadeleden sonra" samimi bir anlaşma ile ikili ilişkilerin tamamıyla sulh esasları çerçevesinde ilerlediğini belirtmiştir. Türk-İran ilişkilerinin ise bazı yanlış anlaşılmanın giderilmesinden sonra, normal ve hatta "biraderane" bir şekilde gayet olumlu devam ettiğini belirtmiştir. Kemalettin Sami Paşa, Türk-İngiliz ilişkileri hakkında sorulan soruya cevap vermemiştir. Türk-İtalyan ilişkileri hakkında çok kuvvetli bir dostluğun bulunduğuna vurgu yaparak her türlü yanlış anlaşılmalardan uzak, sağlam ikili ilişkilerin olduğunu ifade etmiştir. Son sözlerini iktisadi sıkıntıların ayrışma ile giderilmesinden ziyade topluluklarla halledilmesinin daha kolay olacağını belirterek Türkiye'nin Balkan Birliği gibi bölgesel barış antlaşmaları girişiminde aktif rol oynadığını ifade etmiştir.⁴⁴

Angriff gazetesi, Kemalettin Sami Paşa'ya son olarak Türkiye'nin Almanya ile siyasi, iktisadi ve kültürel münasebetlerini nasıl değerlendirdiğini sormuştur. Kemalettin Sami Paşa, Türk-Alman ilişkilerinin son derece dostane olduğundan bahsederek özellikle iktisadi münasebetlerin Dünya Ekonomik Buhranı'na rağmen iki taraf içinde oldukça olumlu bir şekilde devam ettiğini ifade etmiştir. Paşa, Almanya'nın Türkiye için başlıca kültür kaynaklarından birini oluşturduğunu söyleyerek, özellikle Türk gençlerinin burada eğitim faaliyetlerini yürüttüğünü ifade etmiştir. "*20 inci asır medeniyetin en faal bir unsuru olan*

⁴³ CDA, 30.10.0.0/231.555.16, 28 Nisan 1933.

⁴⁴ CDA 30.10.0.0/231.555.16, 28 Nisan 1933.

alman milletinin kendisini toplayarak kalkınması biz Türkleri çok alakadar etmektedir.” Böylece Kemalettin Sami Paşa’nın, Angriff gazetesi ile yapmış olduğu mülakat sona ermiştir.

Mülakattan sonra Angriff gazetesi Kemalettin Sami Paşa ile ilgili olarak şunları yazmıştır; *“Birçok sergüzeştlerden sonra o vakit ki Miralay, Trabzon üzerinden Ankara’ya gelmiş ve istiklal harbinde Ferik olduktan sonra bir çok mücadelelere iştirak etmiş ve Yunan başkumandanı Trikopolis’i bizzat esir etmiştir. 1911’den 1923’e kadar devam eden harplerde on yedi defadan az olmayarak yaralanan Ceneral Kemalettin Sami Paşa pek haklı tarzda umumi harbin en cesur cenerallerinden biri olarak tanınmıştır. Neferleri kendisine “ölmez” ismini koymuşlardı. Bugün memleketinin Almanya’da büyükelçisi ve ordusunun da ceneralidir.” Angriff gazetesi yazarının belirttiğine göre, Kemalettin Sami Paşa “ayrılırken gözleri parlayarak “rehberinize, nazırlarınıza, SA (Alman Fırtına Birliği) cesur neferlerinize selam söyleyiniz” dedi.”⁴⁵*

2.2. Kemalettin Sami Paşa’nın Alman Başbakanı Hitler İle Yapmış Olduğu Mülakat

Kemalettin Sami Paşa, Temmuz 1933’de Alman Hariciye Bakanı Neurath ile görüşerek, Alman Başvekili Hitler ile görüşmek istediğini belirtmiştir. Neurath Hitler ile görüşmeyi ayarlayarak Kemalettin Sami Paşa’ya *“her düşündüğünüzü serbestçe söyleyiniz; bu bizim için de faydeli olur”* demiştir. Kemalettin Sami Paşa Hitler ile görüşme merasimini şu şekilde ifade etmiştir; *“Başvekil dairesine müthiş bir inzibat ve merasimle girdim. Harp esnasında İmparatoru da bilmünasebe ziyaret etmişim; fakat bu defaki şekli merasim daha kuvvetli idi. Hariciye Nazırı beni Başvekilin kapısı önünde bekliyordu; intizar odasında pek az kaldıktan sonra bizzat Hitler gelerek kendi odasına gelmemizi rica etti. Biraz resmi görüştükten sonra, sizinle bir Sefir gibi değil, bir arkadaş gibi görüşmek istiyorum dedim. Cevaben: “çok memnun olurum.” dedi.”⁴⁶*

Kemalettin Sami Paşa, Hitlerle görüşmesinde ilk olarak Rusya’nın siyasi durumunu eleştirerek “Komünistlik” hareketlerinin her iki ülke için de tehlikeli

⁴⁵ CDA 30.10.0.0/231.555.16, 28 Nisan 1933.

⁴⁶ CDA 30.10.0.0/231.555.16, 28 Nisan 1933.

olduğunu belirtmiş ancak bu durumun Rusya ile dostane ilişkileri etkilemeyeceğini ifade etmiştir. Kemalettin Sami Paşa, Almanya'nın en doğru politikasının Doğu olduğunu ifade ederek, batıda Fransa ve Belçika gibi sınırları belli olan devletler olduğu için burada bir siyasi hareket yapmanın mümkün olmadığına vurgu yapmıştır. Doğu'da ise iki önemli unsur olan Germen ve Slav milletlerinin varlığını dolayısıyla, Almanya'nın Rusya ile iyi ilişkiler içerisinde hareket ederek, Slav tehlikesine karşı hâkim bir politika izlemenin Avrupa siyaseti açısından önemini belirtmiştir. Hitler ise Kemalettin Sami Paşa'nın bu tespitlerine "*Fikrinize tamamen iştirak ederim*" diyerek Litvinof'un yakında Berlin'e geleceğini ve kendisi ile görüşmeler yapacağını ifade ederek Moskova elçisine de bu doğrultuda talimat vereceğini belirtmiştir.⁴⁷

Kemalettin Sami Paşa, Hitler'e Avusturya politikasının düşmanların gözünde bir takım eleştiri odağı olduğunu söyleyerek Avusturya ile anlaşma imkânının aranmasına değinmiştir. Hitler ise Avusturya Hükümeti'nin kendisine hakaret ettiğini ancak orada bir seçim olursa kendisine dost bir iktidar geleceğini ifade etmiştir. Hitler Avusturya Hükümeti'ne karşı sürdürdüğü mücadeleye devam edeceğini belirterek, iktidarda çok fazla kalamayacaklarını da söylemiştir. Kemalettin Sami Paşa bu konu ile alakalı olarak İtalya'nın meseleye bakışı hakkında Hitlerin ne düşündüğünü sormuştur. Hitler ise cevaben İtalya'nın bu anlaşmazlıktan memnun olduğunu ifade ederek, İtalya devamlı olarak Anschluss aleyhinde söz söylese de Musollini'nin zeki bir adam olduğu beyanatında bulunmuştur.⁴⁸

Kemalettin Sami Paşa, hükümete muhalif yerlerde, Almanya'nın iktisadi olarak çökmesinin bir harpten daha vahim olacağından ve Almanya'nın bu durum içerisinde olduğundan bahsedildiğini ifade etmiştir. Hitler bu durum hakkında Almanya'nın iktisaden perişan edilmeye çalışıldığına ancak çalışkan Alman milletinin sanayisi sayesinde bu duruma düşmeyeceğini ifade etmiştir. Ayrıca

⁴⁷ CDA 30.10.0.0/231.555.16, 28 Nisan 1933.

⁴⁸ CDA 30.10.0.0/231.555.16, 28 Nisan 1933.

Almanya'nın iktisadi olarak çökertilmesi için daha fazla mücadele edilmesi halinde bu durumun yalnızca Almanya ile sınırlı kalmayacağını da söylemiştir.⁴⁹

Kemalettin Sami Paşa, Hitlerlere son olarak yeni rejimin Türk-Alman ilişkilerine bakış açısının nasıl olduğunu sormuştur. Hitlerler cevaben; *“Türkiye ile olan münasebatımız, eski silah arkadaşlığının ve yeni Türk inkılâbının verdiği kuvvetle gayet iyidir.”* ifade ederek iktisadi ilişkilerin vaziyeti hakkında Hariciye Nazırına söz vermiştir. Hariciye Nazırı Mr. Neurath ise şu değerlendirmelerde bulunmuştur; *“Türkiye ile iktisadi münasebetlerimiz iyidir. Bilhassa son yapılan şimendifer işlerle daha iyi olmuştur. Fakat biz bunun daha esaslı ve kuvvetli olmasını isteriz. Türkiye’den çok mal almak ve bu suretle Türkiye’ye çok mal satmak ve Türkiye’ye yeni krediler vermek isteriz. Türkiye ile yeni Ticaret Mukavelesini için Londra’ya bir heyet gönderdik. İktisat Vekili Celal Bey Berlin’e teşrif ederlerse çok iyi olur. Bu suretle kendisile daha etraflı görüşmek imkanı hasıl olur.”* Hitler de Hariciye Nazırının sözlerini çok iyi olur diyerek onaylamıştır. Bu konuşmanın üzerine Kemalettin Sami Paşa, Hitlerlere teşekkürlerini sunmuş ve Hitler de Mustafa Kemal Paşa’ya selam ve hürmetlerinin iletilmesini rica ederek Türk İnkılâbı’ndan övgüyle bahsetmiştir.⁵⁰

3. Kemalettin Sami Paşa’nın Berlin Büyükelçiliğinde Yürütmüş Olduğu Faaliyetlerin Türk Basınına Yansımaları

Kemalettin Sami Paşa Berlin Büyükelçiliğine atanmasından itibaren (1924) Türk basınında özellikle yapmış olduğu kültürel, ekonomik ve siyasi çalışmalar ile gündeme gelmiştir. Ancak Kemalettin Sami Paşa ile ilgili Türk basındaki haberler 1929 yılından itibaren yer almaya başlamıştır.

Kemalettin Sami Paşa’nın Berlin’de yürütmüş olduğu en önemli faaliyetlerden biri buradaki Türk öğrencileri desteklemek amacıyla kurulan *Berlin Türk Talebe Cemiyeti*’ne vermiş olduğu desteklerdir. Kemalettin Sami Paşa, 1925 yılında kurulmuş olan Berlin Türk Talebe Cemiyeti’nin beşinci kuruluş yılı dolayısıyla düzenlenen baloya katılarak cemiyetin geliştiğini ve yetişmekte olan

⁴⁹ CDA 30.10.0.0/231.555.16, 28 Nisan 1933.

⁵⁰ CDA 30.10.0.0/231.555.16, 28 Nisan 1933.

gençlerin ileri gittiğini görmekten memnun kaldığını ifade ederek öğrencileri teşvik etmiştir.⁵¹

1929 yılının ortalarında izinli olarak İstanbul'a gelen Kemaleddin Sami Paşa⁵² buradan hareketle Ankara giderek Hariciye Vekili ile temaslarda bulunmuştur.⁵³ Ankara'da gerekli temaslarda bulunan Kemaleddin Sami Paşa, İstanbul'a hareket etmeden önce Eskişehir ve Bursa'ya uğramıştır. Ayrıca Eskişehir'de çeşitli spor müsabakalarını ziyaret ederek 200 lira bağışta bulunmuştur.⁵⁴ Kemalettin Sami Paşa her yıl Nisan-Mayıs aylarında genellikle Türkiye'ye gelerek Hariciye Vekili veya Mustafa Kemal Atatürk ile çeşitli görüşmeler yapmayı alışkanlık haline getirmiştir. 1930 yılı Nisan ayında Almanlar tarafından yapılmış olan son sistem bir uçak ile Türkiye'ye gelmiştir.⁵⁵ Kemalettin Sami Paşa 10 kişilik bu Alman uçağı ile sık sık Berlin-İstanbul arasında gidip gelmiştir. Hatta Berlin-İstanbul arasında bir hava hattı güzergâhı belirlenmesi dahi düşünülmüştür.⁵⁶

1930 yılı Temmuz ayında Türkiye'ye gelerek Hariciye Vekaleti ile görüşmeler yapan Kemalettin Sami Paşa bir gazeteciye bu düşünülen hat ile ilgili olarak beyanatlarda bulunarak: *“Dost Alman hükûmetile münasebatımız muntazam olup iktisadi sahada inkişafa doğru yürümektedir. Berlin ile İstanbul arasında havaî seferler ve posta tesisi için bir gurup Ankara'da müzakeratta bulunmaktadır. Müzakere bugünlerde bitecektir. Bir Alman gurubunun hükümetimize vade ile 40 milyon marklık şimendifer malzemesi vermesi hakkındaki teklif tetkik edilmiş ve muvafık görülmüştür. Bu husustaki mukavelede yarın Ankara'da imzalanacaktır.”* Hem bu hat ile ilgili hem de Türk-Alman dostluğuna vurgu yapmıştır. Kemalettin Sami Paşa bu görüşmelerden sonra Mali Vekili Şükrü Saraçoğlu ile beraber Berlin'e dönmüştür.⁵⁷

⁵¹ *Akşam*, 14 Şubat 1929.

⁵² *Hakimiyeti Milliye*, 12 Mayıs 1929.

⁵³ *Vakit*, 12 Mayıs 1929.

⁵⁴ *Vakit*, 13 Haziran 1929.

⁵⁵ *Akşam*, 22 Nisan 1930.

⁵⁶ *Vakit*, 28 Haziran 1930.

⁵⁷ *Vakit*, 27 Temmuz 1930.

Bu dönemde Türk basınına yansıyan en önemli olaylardan biri de Kemalettin Sami Paşa'nın uğraşları sonucunda Dr. Kerim Erim'in⁵⁸, Albert Einstein'dan bir saatlik bir randevu alması olmuştur. Görüşmede Kemalettin Sami Paşa'da bulunmuş olup Einstein ile tanıştıktan sonra karşılıklı memnuniyetlerini dile getirmişlerdir. Daha sonra Kemalettin Sami Paşa konuşmalar arasında Türkiye'nin de mühendis mekteplerinde izafiyet teorisi ile meşgul olduğunu ifade etmiştir. Erim ile Einstein'ın konuşmalarından sonra Kemalettin Sami Paşa Einstein'ı büyük bir samimiyetle İstanbul'a davet etmiştir. Einstein ise şu cevabı vermiştir: *“biz şarklıyız, istical etmiyelim”* Madam Einstein'de hemen atılarak *“kocam Yahudi olması dolayisile kendisini şarklı addeder”* demiştir. Erim, Einstein ve Kemalettin Sami Paşa arasında geçen bu görüşmeler bir sohbet havası içerisinde geçmiş olup zaman zaman İstanbul'dan ve Kemalettin Sami Paşa'nın hatıralarından da bahsedilmiştir.⁵⁹

1930 yılı Kasım ayında ihtiyaç sahibi öğrenciler için Türk Balosu (Türken Ball) düzenlenmiştir. Baloya başta Kemalettin Sami Paşa ve Fransız Büyükelçisi M.Margeie olmak üzere Berlin yüksek sosyetesinden önemli isimler katılmıştır. Balonun verildiği Marmorsool salonu, Türk bayrakları, Türk halıları ve çiçekler ile süslenmiştir. Baloda danslar yapılmış ve karşılıklı hediyeler verilmiştir. Alman gazeteleri de balodan *“Bir balo, bundan daha mükemmel olamazdı”* demişlerdir.⁶⁰

1930 yılının Aralık ayında Türk basınında Başvekil İsmet İnönü'nün istifa edeceği ve Kemalettin Sami Paşa'nın Başvekil olacağı yönünde çeşitli haberler çıkmıştır.⁶¹ Öncelikli olarak Yarın⁶² gazetesinde çıkan bu haber kısa

⁵⁸ Zekeriya Duru, “Kerim Erim'in Akademik Yaşamı ve Matematik Çalışmaları”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 20, 1 (2019), s.48; *“Kerim Erim (1894-1952), yaşamının ilk yarısı Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarına, ikinci yarısı ise Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk otuz yılına yayılmış bir Türk matematikçidir.”*

⁵⁹ *Hakimiyeti Milliye*, 21 Ekim 1930.

⁶⁰ *Akşam*, 23 Kasım 1930.

⁶¹ *Akşam*, 15 Aralık 1930.

⁶² Aytaç Yıldız, “Erken Cumhuriyet Döneminde Siyasal Muhalefet ve Eleştirinin Sınırları: Yarın'ı Okumak”, *Turkish Studies*, Volume 8/7, Summer 2013, p.783:Arif Oruç tarafından 1929 yılında yayınlanmaya başlayan Yarın gazetesi, Cumhuriyet Halk Fırkası'na ve politikalarına karşı bir tutum izlemiştir. 1930'da kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı da destekleyen Yarın gazetesi 1931 yılında çıkarılan basın kanunu ile kapatılmıştır.

sürede yalanlanmış ve İsmet Paşa'nın göreve devam edeceği bu türlü uydurma haberlere inanılmaması gerektiği vurgulanmıştır.⁶³ İlerleyen günlerde Kemalettin Sami Paşa'nın Milli Müdafaa Vekâleti'ne getirilebileceği de konuşulmuştur.⁶⁴ Ancak bunların hiç biri gerçekleşmemiştir.

1930 yılının sonlarına doğru Düyunu Umumiye meselesi ile ilgili olarak İtalya ve Alman temsilcilerle ayrı ayrı anlaşma görüşmeleri gündeme gelmiştir. Kemalettin Sami Paşa, Alman temsilciler ile taksit ve faizlerle ilgili olarak çeşitli görüşmeler yapmıştır.⁶⁵ Bu görüşmeler oldukça olumlu geçmiş olup Kemalettin Sami Paşa konu ile alakalı olarak İsmet Paşa'ya şahsi fikirlerini de beyan etmiştir.⁶⁶

1931 yılı Mart ayında Berlin Türk Ticaret Odası kongresi yapılmıştır. İkinci kez düzenlenen bu kongreye Kemalettin Sami Paşa başta olmak üzere, Berlin Türk ticaret temsilci, büyükelçiler, Almanya'da bulunan Türk tüccarlar, banka müdürleri, iktisat, hariciye, maliye, ziraat bakanlıklarından temsilciler ve gazeteciler gibi toplumun her kesiminden katılım gerçekleşmiştir. Kemalettin Sami Paşa bu kongrede Türkiye-Almanya arasındaki iktisadi ilişkiler hakkında Almanca bir konuşma yapmıştır.⁶⁷ Almanya'da bu ay içerisinde Leipzing sergisi düzenlenmiştir. Almanya'nın en büyük istasyonu olan Leipzing istasyonunda düzenlenen bu sergiye Kemalettin Sami Paşa'da katılmıştır. Ayrıca Amerika, Rusya, Norveç, Litvanya, Danimarka, Yunanistan vb. gibi pek çok ülkenin elçileri de bu sergiye katılmışlardır. Bu sergide yalnızca gerekli ve ucuz malların satılması iktisadi bir bunalım olarak değerlendirilmiştir. Bu durum ile alakalı olarak sergi idare reisi olan Dr. Köhler şu açıklamaları yapmıştır; *“Almanya'nın her sene vermeye mecbur olduğu milyonları ancak kafi derecede ihracat yapabilirse ödeyebileceğini, halbuki bir çok memleketlerin fazla gümrük koyarak buna mani olduklarını bu takdirde Almanya'nın da ithalatı azaltmaya mecbur kalacağını”* ifade etmiştir. Bu sözlere karşılık yabancı diplomatlar adına Kemalettin Sami Paşa

⁶³ *Hâkimiyeti Milliye*, 16 Aralık 1930.

⁶⁴ *Vakit*, 24 Aralık 1930.

⁶⁵ *Akşam*, 17 Aralık 1930.

⁶⁶ *Vakit*, 18 Aralık 1930.

⁶⁷ *Akşam*, 11 Mart 1931.

ise “Harbi umuminin dünya milletleri başına sürükleyip getirdiği ve nihayet bugünkü hat şekline varan umumi iktisadi buhranının önüne geçmek, hemcinsini seven her insanın borcudur. Milletlerin birbirleriyle olan alakalarının devletlerinkinden daha düzgün ve faydalı olduğu kanaatindeyim.”⁶⁸ demiştir. Bu duruma paralel olarak Almanya’nın mali buhran sebebiyle fındık, üzüm ve incir ithalatını durdurması Türkiye’yi de etkilemiştir. Ancak Kemalettin Sami Paşa ve Berlin Türk ticaret temsilcisi Necdet Bey’in uğraşları sonrasında Almanya bu durumdan Türkiye’yi istisna saymıştır.⁶⁹

Türkiye’nin yabancı ülkelerde gerçekleşen sergilere ve fuarlara katılımı 1930’lardan itibaren gittikçe artmaya başlamıştır. 1931 yılında Breslau’da düzenlenen Rekofa sergisine de katılım sağlanmıştır. Sergide Türkiye kendine tahsis olunan kısımda üzüm, incir, Malatya kayısı, fındık, Gaziantep fıstığı, zeytinyağı, tütün, rakı, şarap ve likör gibi çeşitli mahsulâtı sunmuştur. Türkiye adına bu sergiye Kemalettin Sami Paşa, Berlin ticaret temsilcisi Necdet Bey ve Almanya’da Türk Ticaret Odası Umumi kâtibi katılmışlardır. Türkiye bu sergide oldukça önemli bir intiba bırakmıştır. Breslau’da yayınlanan Die Zeit am Montag gazetesi Türkiye ile ilgili şu yazıyı yayımlanmıştır: “Türkiye’nin Refoka’daki muazzam pavyonu haklı bir surette hususi bir alaka uyandırmaktadır. Breslau’lı Profesör Loewenthal tarafından zevkiselim ile ve maksada muvafık bir tarzda tanzim edilmiş olan bu Türk meşheri, dahi Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal’in rehberliği altında işitilmemiş bir terakkiye mahzar olan Türkiye Cumhuriyeti’nin ticaret sahasındaki faaliyetinin parlak bir timsalidir.”⁷⁰ Serginin bazı durumlarını eleştiren gazeteler bile Türk kısmını çok değerli bulmuşlardır. Bir başka gazete olan Die Triebüne’de şunları ifade etmiştir: “Bilhassa Türk pavyonu serginin en sempatik bir yeridir. Tevzi edilen bilumum broşürlerde, yeni Türkiye için tarihi ehemmiyetine işaret olunan Gazi Mustafa Kemal’in bir büstü pavyonu tezyin etmektedir.” Türkiye bu sergide ürünleri hakkında binlerce broşür dağıtmış ve bıraktığı iyi intibalarla bir “Türk Emtiası” üzerinden pek çok sipariş alınmıştır.⁷¹

⁶⁸ Akşam, 26 Mart 1931

⁶⁹ Akşam, 29 Ağustos 1931.

⁷⁰ Hakimiyeti Milliye, 1 Temmuz 1931.

⁷¹ Hakimiyeti Milliye, 1 Temmuz 1931.

Böylelikle Türkiye bu çeşit organizasyonlar sayesinde kendini daha iyi tanıtmak imkânı bularak iyi bir propaganda süreci yürütmüştür.

1929 Dünya Ekonomik buhranı neticesinde Türkiye 1931 yılından itibaren Almanya ile olan ticari ilişkilerinde ithalatın fazla olması ve ihracatın az olması sonucunda ülkeden orantısız oranda döviz çıkmasına yol açtığı için bir takım önlemler almaya gitmiştir.⁷² Bu duruma paralel olarak Kemalettin Sami Paşa, 1931 yılının son aylarında Türk-Alman münasebeti ve Almanya'nın durumu hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. 1931 yılına kadar Almanya'ya her sene 80 milyon liralık ihracat ve 130 milyon liralık ithalat yapıldığını belirterek ithalat ve ihracat eşyasının miktarının aynı olduğunu ifade etmiştir. Kemalettin Sami Paşa, 1931 yılına kadar fiyatlar arasında bir eşitlik olduğu için hammadde satıp mamul eşya almanın sorun olmadığını belirtmiştir. Ancak hammadde ve mamul eşya arasındaki fiyat farkının çok fazla artmış olması Türkiye'yi tedbir almaya sevk etmiştir. Fakat tüm bu gelişmelere rağmen Kemalettin Sami Paşa bu dönemde Almanya ile olan ilişkilerin gayet iyi gittiğini belirterek; *“Almanya ile en çok ehemmiyet verdiğimiz iktisadi münasebattır. Bu mesainin iyi semereler vermesi için her iki tarafta azami kuvvet sarf etmektedir.”* demiş ve her şeyin yolunda olduğunu ifade etmiştir. Özellikle mütekabiliyet esasının kabulünden sonra iki ülke arasında ticari ilişkilerde bazı değişiklikler olduğunu ifade eden Kemalettin Sami Paşa ile bu hususta yeni iktisadi programlar hazırlanması için Alman büyükelçisi olan Her Nadolni arasında Berlin'de görüşmeler yapılması kararlaştırılmıştır. Kemalettin Sami Paşa, Türkiye'nin Almanya ile olan ihracat, ithalat hareketliliğinde yapılan ticaretin bazı dönemlerde artış veya azalış göstermesini durum çerçevesinde değerlendirmiştir. Bu doğrultuda Kemalettin Sami Paşa şu tespiti yapmıştır; *“Bilhassa şimendifer malzemesi almak mevzuu bahsolduğu vakit bugün Almanya lehine çok artmaktadır.”* Kemalettin Sami Paşa iki ülke arasında ihracatın artmasının sağlanmasının memleketlerin lehine olduğunu da ifade etmiştir.⁷³ Kemalettin Sami Paşa, Almanya'nın durumu hakkında da şu tespitlerde bulunmuştur: *“Almanya sınai bir memlekettir. Bugün 6*

⁷² *Hakimiyeti Milliye*, 20 Kasım 1931.

⁷³ *Vakit*, 4 Aralık 1931.

*milyon işsiz adamı vardır. Hükümet bunlar için senede 1,5 milyar Türk lirası sarf etmektedir. Almanya toprağı da bu işsizleri ziraat sahasında beslemeye kâfi değildir. Almanya bu vaziyetten kurtulmak için sırf kendi alacağı tedbirlerin kâfi geleceğine kani değildir. Beynelminel tedbirler alınması lüzumuna kanidir. Bu münasebetle sürekli borçlar meselesine hücum etmektedir.”*⁷⁴ Kemalettin Sami Paşa'nın Almanya'nın ekonomik durumu ile ilgili olarak özellikle vurgu yaptığı nokta borçlar meselesi konusudur. Almanya bu dönemde Türkiye ile olan borçlar meselesini iktisadi durumunun zayıflığı nedeniyle ara ara gündeme getirmiştir. Almanya da bu dönemde Dünya Ekonomik Buhranı'ndan etkilenen ülkelerden olduğu için çeşitli iktisadi koruma kararları almıştır. Berlin Türk Ticaret Odası ve Kemalettin Sami Paşa'nın bu konuda ayrıntılı raporları mevcuttur.⁷⁵

1932 yılından itibaren Avrupa'da devletlerarasında “*clearing*” “*kompenzasyon*”, “*kontinget*” gibi kavramların yaygınlaşması ve bu çerçevede anlaşmalarının yapılması (Avusturya-Bulgaristan, Lehistan-Bulgaristan, Lehistan-Yugoslavya, Almanya-Macaristan) sonucunda Türkiye de Almanya ile olan ilişkilerinde bu tasarılar üzerine incelemeler yapmıştır. Bu konu ile alakalı olarak en uygun yöntemi seçmek üzere Berlin Türk Ticaret Odası'na gelen Takas Heyeti akla en yatkın yol olarak “*clearing*” yöntemi üzerinde durmuşlardır. Kemalettin Sami Paşa da bu Takas Heyeti'ne çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur. Kemalettin Sami Paşa'da “*clearing*” yöntemini genel olarak benimsemekle beraber bunun serbestçe uygulanmasından ziyade daha denetimli bir yol takip edilerek “Döviz Kontrolü”nün sağlanmasının gerçekleştirilmesini önermiştir. Kemalettin Sami Paşa ayrıca “*clearing*” anlaşmalarının ithalat-ihracat oranları gözetilerek her ülke ile farklı şartlar altında yapılmasını belirtmiştir.⁷⁶

1932 yılı Mayıs ayında Berlin'de Kemalettin Sami Paşa'nın otomobili tren yolu üzerindeki bir geçitten geçerken kaza yapmış ve otomobilin devrilmesi sonucu ağır yaralanmıştır.⁷⁷ Kemalettin Sami Paşa'nın kaza sonucu kafatası çatlamıştır. Otomobilde bulunan Türkiye'nin Berlin fahri general konsolosu

⁷⁴ *Vakit*, 20 Kasım 1931.

⁷⁵ *Hakimiyeti Milliye*, 27 Mart 1932.

⁷⁶ *Hakimiyet-i Milliye*, 5 Mayıs 1932.

⁷⁷ *Akşam*, 12 Mayıs 1932.

Metzini ve eşi ölmüş, Metzini'n kardeşi ise yaralanmıştır. ⁷⁸ Kaza haberini alan Almanya Cumhurbaşkanı Hindenburg ve başbakan Brüning Kemalettin Sami Paşa'ya teessür telgrafları yollamışlardır. ⁷⁹ Weimar hastanesinde tedavi gören Kemalettin Sami Paşa hayati tehlikeyi atlatarak bir haftalık süre zarfında yavaş yavaş iyileşmeye başlamıştır. ⁸⁰ Haziran ayının sonunda hastaneden taburcu olan Kemalettin Sami Paşa bir süre otelde istirahat etmeye karar vermiştir. ⁸¹

Hitlerin Almanya'da iktidarı ele almasının ardından Şubat 1933 yılında Ankara'ya gelen Kemalettin Sami Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeler yapmıştır. ⁸² Bu görüşmenin ertesinde Paşa'nın Almanya ile gerçekleşecek olan ticari görüşmeler için hükümetten talimat alarak Berlin'e gitmesi kararlaştırılmıştır. ⁸³ Mayıs ayında Berlin'de olan Kemalettin Sami Paşa burada Türk Ticaret Odasının kuruluşunun beşinci yılı münasebetiyle Türk-Alman ticari ilişkileri üzerine çeşitli vurgulamalarda bulunmuştur; *"İktisadi hayata yeni atılan Türk Cumhuriyeti ve onun evlatları, Almanya gibi Avrupa'nın en medeni ve bilhassa teşkilat itibariyle en kadar ve kuvvetlisi ve iktisadi hayatta en geniş olan bu milletle temasa gelmek ister ve el ele çalışmak ister. İşte Türk Ticaret Odası bu müşterek mesaide her iki tarafı tenvir ve ihtiyaçlarını diğerine irae için en kuvvetli bir vasıtalık yapmaktadır. Bu odanın muvaffakiyeti iki millet münasebetlerinin muvaffakiyeti demektir."* ⁸⁴ Diyerek özellikle Türk Ticaret Odası'nın oynadığı aktif role vurgu yapmıştır.

1933 yılı Temmuz ayında Türkiye'ye gelen Kemalettin Sami Paşa, Hitlerin Şansölye olması ve Almanya'daki genel durumla ilgili olarak gazetecilere bir takım beyanatlar vermiştir. Kemalettin Sami Paşa; *"Almanya inkılâp yapan bir millet halindedir. Bu itibarla birçok müşküller içinde bulunuyor... İnkılâp yapan bir millet olduğumuz için bu müşküllerin ne demek olduğunu biz Türkler yakından*

⁷⁸ *Akşam*, 13 Mayıs 1932.

⁷⁹ *Vakit*, 13 Mayıs 1932.

⁸⁰ *Akşam*, 19 Mayıs 1932.

⁸¹ *Akşam*, 30 Haziran 1932.

⁸² *Akşam*, 15 Şubat 1933.

⁸³ *Akşam*, 2 Mart 1933.

⁸⁴ *Hakimiyet-i Milliye*, 24 Mayıs 1933.

biliriz”⁸⁵ diyerek Türk-Alman ilişkilerinde dostane sürecin aynen devam edeceğinin sinyallerini vermiştir. Kemalettin Sami Paşa ayrıca Hitler ile görüştüğünü ve inkılabın neticesinden ümitli olduğunu da belirtmiş olup *“Bilhassa Avrupa’daki sükunun muhafazası için Almanya’nın kendini toplaması lazımdır”* ifadesini kullanmıştır. Almanya’daki Yahudi aleyhtarlığı ile ilgili de açıklamalar yapan Paşa burada Yahudilere karşı çok şiddetli hareketler görmediğini fakat işten çıkarma hareketlerinin mevcut olduğunu belirtmiştir. Paşa, Almanya’dan çıkarılan Yahudilerin göç için uygun ülkeler aradığını da ifade etmiştir. Kemalettin Sami Paşa son olarak ta ticari ilişkilere vurgu yaparak *“Almanya ile aramızda bir ticaret mukavelesi akti için İktisat konferansı münasebetiyle Londra’da bulunan murahhaslarımızla Alman murahhasları temasa geçmiş bulunmaktadır. Bu müzakerelerin müsbet bir netice vereceğini ümit ediyorum”*⁸⁶ ifadelerini kullanmıştır. Kemalettin Sami Paşa’nın, Hitler ile görüşmesi sonrası yapmış olduğu siyasi ve iktisadi açıklamalar neticesinde Türkiye’nin Almanya ile olan ilişkilerinin olduğu gibi devam edeceği anlaşılmıştır.

Kemalettin Sami Paşa, 12 Nisan 1934 yılında aniden mide rahatsızlığı geçirip ameliyata alınmış⁸⁷ ancak tüm çabalara rağmen 15 Nisan’da 49 yaşında vefat etmiştir.⁸⁸ Kemalettin Sami Paşa’nın ilk cenaze töreni Berlin’de yapılmış olup Almanya’nın ileri gelen devlet erkânının tamamı, ordu ve donanma temsilcileri, Nazi hücum kitaları, büyükelçiler bu törene katılmıştır. *“Büyükelçilikten istasyona kadar yolda Nazi himaye müfrezeleri iki tarafta dizilmişti. Bir tabur asker cenazeye iştirak etmiştir. İstasyon methalinde bir piyade bölüğü üç defa havaya ateş ederek cenazeyi selamlamıştır.”*⁸⁹ Kemalettin Sami Paşa’nın vefatı üzerine Alman Cumhurbaşkanı Paul Von Hindenburg ile Mustafa Kemal Paşa arasında telgraflaşmalar yapılmıştır. Hindenburg şunları ifade etmiştir; *“Şimdiye kadar beslenen ümitlerin hilafına olarak Sefir Cenaral*

⁸⁵ *Vakit*, 13 Temmuz 1933.

⁸⁶ *Vakit*, 13 Temmuz 1933.

⁸⁷ *Akşam*, 12 Nisan 1934.

⁸⁸ *Akşam*, 16 Nisan 1934.

⁸⁹ *Akşam*, 20 Nisan 1934.

Kemalettin Sami Paşanın deva bulmaz bir hastalık avakibinden vefat ettiği haberini alarak fevkalade müteessir oldu. Yurdunuzun bu yerine getirilemeyen ziyandan dolayı derin alakamın kabulünü rica ederim. Müteveffa en müşkül zamanlarda vatanının ve Almanya'nın hayrına çalışmış ve sefir sıfatiyle mesbuk faaliyetinde iki devletin dostluk bağlarını yalnız idame değil, tarsin dahi eylemeğe muvaffak olmuştur. Almanya'nın bu vefakar dostunun her zaman bir hatırai şükran ile anacağım.” demiştir. Mustafa Kemal Paşa bu telgrafa cevaben; “Sefirimiz Kemalettin Sami Paşanın bizi fevkalade müteessir eden vefatı dolayısıyla Zati devletinizin lütüfkar takdirleri beni fevkalade mütehassis etmiştir. Bundan dolayı Zati devletinize en hararetli teşekkürlerimi arz ederim. Kemalettin Sami Paşa'nın vefatıyla kıymetli evlatlarından biri kaybeden Türkiye, Almanya'nın şahsı devletinizde müteveffanın matemine samimiyetle vuku bulan iştirakine karşı daima mütehassis kalacaktır.”⁹⁰ ifadelerini kullanmıştır.

Başvekil İsmet İnönü de Kemalettin Sami Paşa'nın ölümünün ardından üzüntüsünü dile getirerek kısaca şunları söylemiştir; *“Kemalettin Paşa son yirmi senelik, harplerin içinde yetişmiştir. Harpte fedakârlık ve kahramanlık, bir kuta için ve bir kumandan için asıl meziyetlerin başında bulunduğuna daima misal olmuştur. Yarım vücudunu, yükler gibi, güçlkle eyer üstüne attuktan sonra, tek eliyle atını şiddetle sevkeder ve buhranlı noktalara azmini ve canlılığını yetiştirirdi. Şeref hissi ve vatanseverlik hırsı bütün mevcudiyetine hâkim kalırdı. Sulhan sonra Cumhuriyeti Berlinde temsil etti. Son hastalığına kadar bu büyük vazifesinde de yüksek kabiliyet göstermiştir. Bulduğu memleketi hulus ile severek vazife yaptı. Almanyadaki Türk cemiyetleri ve Türk talebesiyle yakından alâkadâr oldu. Bu itibarla da kaybımız çok acıklıdır. Kemalettin Saminin, ateş sağnağı içinde açık göğüsle aradığı ölüm, onu kahbece arkasmdan vurdu. Bu facia, Türkiye topraklarının 1934 baharı neşesi üstüne bir kara bulut gibi çökmüştür.”⁹¹*

Kemalettin Sami Paşa'nın cenazesi 22 Nisan'da Türkiye'ye getirilmiştir. 25 Nisan'da büyük bir cenaze merasimi ile defnedilmiştir. Paşa'nın Naaşı

⁹⁰ *Hakimiyeti Milliye*, 20 Nisan 1934.

⁹¹ *Vakit*, 20 Nisan 1934.

Ayasofya Cami'inden hareketle devlet adamları, Cumhuriyet Halk Fırkası, çeşitli kurum ve kuruluşlar, vali, belediye reis vekili, kolordu kumandanı, Alman büyükelçisi başta olmak üzere çeşitli elçiler, askeri erkân, malul gaziler, binlerce vatandaş vb. insan yığını arasından mızraklı bir süvari ve piyade müfrezesi ile polisler eşliğinde 16 Mart Şehitliği'ne⁹² defnedilmiştir. *“Mezarın başında merhumun silah arkadaşları ve bilhassa kolordu kumandanı Şükrü Naili paşa, vali muavini Ali Rıza ve Cevdet Kerim beyler ve Milli Türk talebe birliğinden bir efendi tarafından merhumun hayatı, yüksek vatan hizmetleri ve meziyetleri hakkında nutuklar söylenmiştir.”*⁹³

Sonuç

Kemalettin Sami Paşa, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de göstermiş olduğu üstün başarılar sayesinde 1923 yılında milletvekili seçilerek TBMM'ye girmiştir. 1924 yılında Türkiye'nin ilk Almanya Büyükelçisi olarak Berlin Büyükelçiliği görevine atanmıştır. Paşa, Berlin Büyükelçiliği görevinde bulunduğu müddette Türk-Alman ilişkilerini şekillendirmiştir.

Kemalettin Sami Paşa, Berlin Büyükelçiliği görevi başlar başlamaz öncelikle Almanya'daki çeşitli fabrikaları, şirketleri ve kuruluşları gezerek buralarda incelemelerde bulunmuştur. Paşa, bu incelemeleri hakkında raporlar hazırlayarak bu şirketlerin Türkiye'de yatırım yapmalarını sağlamaya çalışmıştır. Bu çabalarında kısmen de olsa başarılı olmuştur. Ayrıca Türk-Alman ticaret ilişkilerinin geliştirilmesine de oldukça önem veren Paşa, sık sık Alman yetkililer ile temas kurmuştur. Özellikle 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'ndan sonra Almanya ile ekonomik ilişkilerde yeni yollar aranmaya başlanmasında Kemalettin Sami Paşa tam bir girişimci diplomat örneği sergilemiştir.

Kemalettin Sami Paşa, sadece Türk-Alman ticari ilişkilerinin gelişiminde rol oynamamıştır. Paşa, Alman sosyetesinden oldukça değer gördüğünden buradaki kültürel etkinliklere katılım sağlayarak etkili bir imaj çizmiştir. Almanya'da eğitim gören Türk öğrenciler ile ayrıca ilgilenen Paşa, bu öğrenciler

⁹² “Kemalettin Sami Paşa bu neferlerin mensup olduğu onuncu Kafkas fırkası kumandanı idi”, *Akşam*, 23 Nisan 1934.

⁹³ *Akşam*, 26 Nisan 1934.

yararına çeşitli etkinlikler düzenlenmesini sağlayarak Türk basınında geniş yer bulmuştur. Kemalettin Sami Paşa'nın Almanya'da her türlü kesimden önemli kişiler ile yapmış olduğu görüşmeler Türk-Alman ilişkilerin tam bir dostluk içinde ilerlemesini sağlamıştır.

1933 yılında Hitlerin Şansölye seçilmesi ilk anda Türk-Alman ilişkilerinde olumsuz bir etki yaratmamıştır. Bu doğrultuda Kemalettin Sami Paşa'da hem Hitler ile görüşmeler yapmış hem de Nazi yayın organına çeşitli konularda beyanatlar vermiştir. Bu durum aslında Türkiye'nin Almanya'daki yeni hükümete karşı ön yargılı olmaktan ziyade ihtiyatlı olmak ve zaman içerisindeki gelişmelere göre hareket etme eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Kemalettin Sami Paşa 1924-1934 yılları arasında yürütmüş olduğu Berlin Büyükelçiliği görevinde Almanya'daki siyasi, ekonomik ve kültürel durumu yakından takip ederek aktif bir rol oynamıştır. Paşa'nın yürütmüş olduğu faaliyetler sayesinde Türk-Alman ekonomik ilişkilerinde her hangi bir bunalım gerçekleşmemiştir. Böylelikle Kemalettin Sami Paşa nasıl başarılı bir asker olarak övgüyle ve takdir ile karşılandıysa, aynı şekilde diplomat olarak da yapmış olduğu çalışmalar hem Türkiye hem de Almanya tarafından takdir edilmiştir.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (CDA), 30.18.1.1/10.36.19, 3 Ağustos 1924.

CDA, 230.0.0.0/8.26.3, 18 Aralık 1924.

CDA, 30.10.0.0/166.153.4, 11 Mart 1930.

CDA, 30.10.0.0/230.553.8, 16 Nisan 1931.

CDA, 30.10.0.0/231.555.5, 22 Şubat 1933.

CDA, 30.10.0.0/231.555.6, 22 Şubat 1933.

CDA, 30.10.0.0/231.555.18, 15 Temmuz 1933.

CDA, 30.10.0.0/231.555.16, 28 Nisan 1933.

CDA, 30.10.0.0/231.556.2, 28 Temmuz 1933.

CDA, 30.18.1.1./10.41.4, 20 Ağustos 1924.

Kitaplar, Makaleler

AKPINAR, Deniz, *Cumhuriyet Dönemi (1923-1950)'nde Kayseri'nin İdari ve İktisadi Gelişimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2013.

ASKER, Ahmet, *Yeni Türkiye'den Nazi Almanyası'na Karşılaştırmalı Bakışlar ve Algular 1929-1939*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 2012.

ASKERİ MECMUA, “Merhum Kemaleddin Sami Paşa'nın Hal Tercümesi”, S:5, 1934, s.459-462.

DENİZ, Muzaffer, “Başarısızlıkla Sonuçlanan Bir Girişim: Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ)”, *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2, S:1, Haziran 2018, s.120-132.

DURU, Zekeriya, “Kerim Erim'in Akademik Yaşamı ve Matematik Çalışmaları”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 20, 1 (2019), s.47-91.

EZER, Feyzullah, “1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin Türkiye'ye Etkileri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.20, S:1, 2010, s.427-442.

GİNGERİCH, Mark P, (Reviewed), Goebbels and “Der Angriff” by Russel Lemmons, *German Studies Review*, Vol.18, No. 2, (May, 1995), pp.344,345.

KILIÇ, Sezen, *Türk Basını'nda Hitler Almanya'sı (1933-1945)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010.

KOÇAK, Cemil, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

ÖKÇÜN, A. Gündüz, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Sermaye Piyasa Kurulu, Ankara, 1997.

ÖZGÜLDÜR, Yavuz, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1945)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1933.

PİYADE MECMUASI, “Kemaleddin Sami Paşanın Hal Tercümesi”, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, S:89, Haziran 1934, 110-115.

RAHMİ, Hüseyin, “Kemalettin Sami Paşa”, *Ülkü*, C.3, S.15, 1934, s.164-165.

SCHLEGEL, Dietrich, “1924-1933 Yılları Arasında Alman Basınında Türkiye”, *Erdem Dergisi*, C.3, S:8, 1987, s.415-435.

SOYSAL, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.

ŞİMŞİR, Bilal N, Şimşir, “Cumhuriyetin İlk Çeyrek Yüzyılında Türk Diplomatik Temsilcilikleri ve Temsilcileri (1920-1950)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.22, S:64-66, 2006, s.15-90.

UZGEL, İlhan, “Almanya’yla İlişkiler”, Ed. B. Oran, *Türk Dış Politikası*, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.297-306.

YILDIRIM, Ali, “Nitel Araştırma Yöntemlerinin Temel Özellikleri ve Eğitimde Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi”, *Eğitim ve Bilim*, C. 23, S: 92, 1999, s.7-17.

YILDIZ, Aytaç, “Erken Cumhuriyet Döneminde Siyasal Muhalefet ve Eleştirinin Sınırları: Yarın’ı Okumak”, *Turkish Studies*, Volume 8/7, Summer 2013, p.783-795.

Gazeteler

Akşam,

Hakimiyeti Milliye

Vakit

EKLER

Ek-1)Akşam, 23 Kasım 1930.

Ek-2)Hakimiyeti Milliye, 1 Temmuz 1931.

Ek-3)Hakimiyeti Milliye, 13 Ocak 1932.

İhtiyar Hindenburg, yılbaşında selirleri kabul ederek mutat beyana tını yaparken. En solda: Berlin Büyük Elçimiz Kemalettin Sami Pş. büyük oniformasi ile.

Ek-4) Akşam, 23 Nisan 1934.

Merhum Kemalettin Sami paşanın cenazesi Sırkeçide, elleri kalkık zevat, tabutu sefamıryan alman kolonisine mensup bazı zatlardır [Tafsilât ikinci sahifemizde]

Ek-5) Akşam, 26 Nisan 1934.

Merhum Kemaleddin Sami paşanın cenaze merasimine ait anıstantaneler: Solda cenaze alayı Sirânciden geçerken, ortada: Gıfıderliken çelenkleri bir kırını ve yollarda toplanan halk, sağda: Cenaze, top arabası tethâde kılptlı tzerâden geçerken

HOCALI KATLIAMI'NA GİDEN SÜREÇ VE TÜRK BASININDA HOCALI KATLIAMI

Elşad EYVAZLI*

Özet

Yüzlerce yıldır bir arada yaşayan Azerbaycan Türkleri ile Ermenilerin sorunsuz devam eden birliktelikleri, son iki yüzyıla gelindiğinde sıkıntılı evrelere girmiştir. Bu süreçlerin başlangıcını Rusya'nın sınırlarını durmaksızın genişletmesi ile birlikte bu halkların yaşamakta olduğu Güney Kafkasya bölgesine kadar olan genişlemesinin hemen sonrasına dayandırabiliriz. Rusya bu bölgede kalıcı olmak istemiştir; Osmanlı Devleti ile olan çekişmeli ilişkilerinde bölgenin arz ettiği stratejik önem dolayısıyla ve özellikle de Azerbaycan'ın zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarının kendine sağlayacağı ekonomik güç hasebiyle. Bu zenginliği tek başına Rusya'ya kaptırmak çekincesiyle ve yine Rusya'nın genişlemesini kendilerinin sömürge devletleriyle ilişkilerine zarar verebileceği endişesiyle hareket eden bir kısım Batılı devletin de işin içine girmesiyle Hıristiyan Ermeniler ile Müslüman Türklerin ilişkileri farklı bir seyir takip etmeye zorlanmıştır. Hocalı Katliamı da bu sürecin çok yakın bir zamanda gerçekleşmiş bir hazin sonucudur. Bu çalışmada, Türkiye'de yazılı basında Hocalı Katliamına dair haberler incelenmiştir. Çalışma 2018 ve 2019 (Kasım ayına kadar) yılında ana akım gazetelerden seçilen iki gazetenin ikişer yıllık sayıları taranarak gerçekleştirilmiştir. Amaç, Türk basınında "konunun ne sıklıkla ve hangi içerikle gündeme taşındığını tespit etmektir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Azerbaycan Türkleri, Hocalı Katliamı, Ermeniler, Hürriyet Gazetesi

Abstract

The Process To The Khojaly Massacre And Khojaly Massacre In The Turkish Press

The unproblematic togetherness of Azerbaijani Turks and Armenians, who had been living together for hundreds of years, has turned into a troubled situation in the past two centuries. We can base the beginning of these processes on immediately after the continuing expansion of Russia to the South Caucasus, where these folks live. Russia desired to be permanent in the region because of the strategic importance of the region in the contentious relations with the Ottoman Empire and especially for the economic power that the rich petroleum and natural gas resources of Azerbaijan would provide them. With the interference of some Western

* Doktora Öğrencisi, Bakü Devlet Üniversitesi, elshadpjb@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0002-3852-4913>

Countries acting with concern not to lose this wealth to Russia and again concerning that Russia's expansion would damage their relations with their colonies, the relations of Christian Armenians and Muslims were forced to follow a different course. And the Khojaly Massacre that happened in not too distant past is a dramatic end of this process. In this research, the news related to Khojaly Massacre was examined in printed press of Turkey. This study was conducted by scanning biyearly issues of two newspapers chosen among the mainstream newspapers of the years 2018 and 2019 (until November). The aim is to determine how often and with what content this issue has been brought up in the Turkish press.

Key Words: Azerbaijan, Azerbaijani Turks, Khojaly Massacre, Armenians, Hürriyet Newspaper

Türk ve Ermeni İlişkilerinin Seyri

Türklerin kalıcı devletler ve hâkimiyetler kurmak üzere Anadolu'ya gelişi ile yoğun olarak yaşanmaya başlayan Türk-Ermeni ilişkisi, bu bağlamda yaklaşık bin senedir süregelmektedir. Selçuklu ve Osmanlı Türk Devletleri zamanında Anadolu'da ve bir arada yaşamaya devam eden Ermeniler, ticari, dinî, kültürel sahalarda tam bir serbesti içerisinde yaşamış, Osmanlı döneminde toplum hayatının her noktasına girmişlerdir. 18'inci yüzyılın sonlarına kadar sorunsuz devam eden beraberlikte, bu tarihten sonra bir kısım müdahalelerle sorunlar kendini göstermeye başlamıştır.

Özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra bölgesinde siyasi ve askeri bir güç olarak belirlemeye başlayan Rusya, takip eden süreçte çevresindeki topraklara doğru hızla genişlemeye başlamış, 18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti için de hatırı sayılır bir rakip durumuna gelmiştir. İktisadi büyümesini devam ettirebilmek amacıyla sıcak denizlere inmesinin gerekliliği düşüncesiyle Rusya, Osmanlı Devleti'nin topraklarına doğru yayılma politikasına daha bir kuvvetle sarılır olmuştur. Gerek Kırım yoluyla Karadeniz'e genişleme gerekse Kuzey ve Güney Kafkasya'ya yerleşme, buranın yerli halkları üzerinde hâkimiyet kurma ve bu yolla Osmanlı'nın Doğu Anadolu bölgesine doğru Rusya'ya genişletme arzusu ve bu doğrultuda çabaları görülmüştür.

1774 Kaynarca Antlaşmasıyla Rusya; 1856 Paris Antlaşmasıyla Rusya'nın yanı sıra İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya, Osmanlı Hristiyanlarını himaye bahanesiyle Osmanlı siyasetine dâhil olmaya başlamışlardır. 3 Mart 1878 Ayestefanos Antlaşması ile ilk defa Rusya tarafından

siyasi gündeme sokulan Ermeni meselesi, 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşmasıyla uluslararası bir mesele halini almıştır.¹ 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda imzalanan Ayestefanos Anlaşması'nın ardından² diğer Batılı güçlerin de dâhil olduğu Berlin Antlaşması'na eklenen 61. madde³ ile Ermeni meselesi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti üzerinde emperyalist amaçları bulunan Rusya, İngiltere ve Fransa tarafından oluşturulmuş yapay bir sorun olarak ortaya çıkarılmıştır.⁴ Ermeniler ile Türklerin ilk ciddi krizi II. Abdülhamit döneminde ortaya çıkmıştır. Türklere yapılan Ermeni suikastları, kundaklamalar ve isyan hareketleri II. Abdülhamid Han yönetimindeki Osmanlı Devleti'nde sıkıntılı durumlara neden olmuştur.

Anadolu'nun her tarafında kanlı olaylar ve isyanlar meydana gelmeye başlamıştır. Ermeni komitaları, daha önceleri Balkanlar'da olduğu gibi neticede büyük devletlerin müdahalesini sağlamak üzere özellikle Erzurum, Merzifon, Sason, Zeytun, Van, Trabzon, Gümüşhane, Erzincan, Diyarbekir, Halep, Urfa, Muş, Bitlis, Harput, Ayıntap, Kayseri, Sivas, Birecik gibi yerlerde ve II. Meşrutiyet'in ilânıyla Adana'da (Yumurtalık, Dört Yol, İskenderun) olmak üzere 1890'dan itibaren önemli insan zayıyatına yol açan ve II. Abdülhamid dönemindeki Ermeni isyanlar çıkarmışlardır. Bu arada İstanbul'da da aynı amaçla olaylar çıkarılmıştır. Osmanlı Bankası'na yapılan baskın (1896) ve cuma selâmlığı esnasında II. Abdülhamid'in bombalı bir suikastla öldürülmek istenmesi (21

¹ Salih Altınok, **Belgelerle 19 ve 20. Yüzyıl Başlarında Ermeni Sorunu**, 3. Baskı, Ankara, Bizbize Basın Yayın, 2007, s. 12.

² Ayestefanos Antlaşmasınının 16. Maddesi: "*Doğuda Rus askerinin istilasını altında bulunup Osmanlı Devleti'ne iadesi gereken yerlerin tahliyesi oralarda iki devlet arasındaki iyi münasebetlere zarar getiren karışıklıklara meydan verebileceğinden, Osmanlı Devleti Ermenilerin oturduğu eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği ıslahatı vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkeslere karşı emniyetlerini sağlamayı taahhüt eder*". Bkz. Mahmud Celeleddin Paşa, **Mir'ât-ı Hakikat**, haz. İsmet Miroğlu, İstanbul, 1983, s. 578, 579.

³ Berlin Antlaşmasınının 61. Maddesi: *Bâbiâli Ermenilerle meskûn vilayetlerde mahalli ihtiyacların icap ettirdiği ıslahatı geciktirmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı emniyet ve asayişlerini sağlamayı taahhüt eder. Bu konuda alınacak tedbirleri ara sıra antlaşmayı imzalayan devletlere tebliğ edeceğinden bu devletler sözü edilen tedbirlerin yerine getirilmesine nezaret edeceklerdir*". Bkz. Mahmud Celeleddin Paşa, **Mir'ât-ı Hakikat**, haz. İ. Miroğlu, İstanbul, 1983, s. 600.

⁴ Gökhan Sarı, "1915 Tehcirinden 1992 Hocalı'ya Soykırım İddiaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu", **Güvenlik Bilimleri Dergisi**, Cilt 4, Sayı 2, 2015, s. 94. (91-121)

Temmuz 1905) Ermeni ihtilâl ve terör örgütlerinin bu şehirdeki önemli terör faaliyetleri arasındadır. Ermeni meselesinin ideolojik oluşumunu 1810 yılına kadar götürmek mümkündür.⁵ Zira bu tarihte Napolyon tarafından Paris'te Doğu Dilleri Okulu'nda Ermeni Kürsüsü kurulmuş, bunu 1816'da Moskova'da kurulan Lazaryan Enstitüsü, 1823'te Tiflis'te tesis olunan Nersesyan Seminariyası takip etmiş ve birer eğitim merkezi olarak bu okullarda Ermeni Milliyetçiliğinin temelleri atılmıştır. Bu sürecin devamında Anadolu'da boy göstermeye başlayan Rus, İngiliz, Fransız misyonerler özellikle Hristiyan halk üzerinde etkili olmuştur. Hınçak (1887) ve Taşnaksutyun (1890) ihtilal örgütlerinin kurulmasıyla birlikte silahlı eylemler giderek Anadolu'yu sarmaya başlamıştır. Ermeniler için bu dönemde rol model, Bulgar isyanı olmuştur. 1894 yılından itibaren Ermeniler Osmanlı Devletinin kendilerine yönelik katliam politikası izlediği iddiasıyla (Hamidiye Alayları yoluyla) eylemlerini arttırmışlar, Berlin Antlaşmasınının 61. maddesinde bahsi geçen Anadolu Islahatı programının hâlâ tatbikine başlanmadığından yakınmışlardır.⁶ Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ni müttefiklere çalışarak içeriden vuran, bir zamanlar "millet-i sâdika" olarak anılan ve devletin en üst makamlarındaki, en itibarlı memuriyetlerine atanan Ermeni cemaatine mensup vatandaşları hakkında, özellikle asayiş bozdukları ve bölgenin (Şark vilayetleri) Müslüman ahalisine yönelik saldırılarının önünü alabilmek gerekçesiyle hükümetçe tehcir kararının⁷ alınması ve uygulanmasından sonra Anadolu'daki "Büyük Ermenistan" kurma ideallerinin sekteye uğraması sonrası Rusya sınırlarında kalan Ermeni bölgesindeki faaliyetlerine hız vermişlerdir. Bu sefer de bu bölgenin sınırlarını genişletebilme yolunda girişimlere başlamışlardır. Gerçekte her iki bölgenin birleştiği bir sınır hayalleri Ermeniler için bugün dahi devam ediyor denilse yanlış olmaz. Ancak bu genişleme hayali fiiliyata dökülürken, her daim "kurtarıcıları ve hamileri" olarak

⁵ Kemal Beydilli, "Tehcîr", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C. 40, İstanbul, 2011, s. 320. (319-323)

⁶ Sarı, **a.g.m.**, ss. 98, 99.

⁷ Tehcîr Kanunu: "Savaş Zamanında Hükümet Uygulamalarına Karşı Gelenler İçin Askerler Tarafından Uygulanacak Önlemler Hakkına Geçici Kanun"dur. 27 Mayıs 1915 tarihinde, devlete karşı suç işleyen Osmanlı vatandaşlarının cepheden uzak fakat Osmanlı toprakları içindeki bölgelere sevkini öngörür. Bkz. Sarı, **a.g.m.**, s. 97.

telakki ettikleri Rus bölgelerinin aleyhine değil de, Türk topraklarına (Türkiye ve Azerbaycan) doğru sürdürülmesine dikkat etmişlerdir.

Ermenilerin Güney Kafkasya'daki genişleme gayretleri aslında Birinci Dünya Savaşı'ndan önce de kendini göstermiştir. Çarlık Rusya'sında meydana gelen 1905 ihtilali esnasında Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasında ilk ciddi ve kanlı çatışmalar başlamıştır. 1905-1907 yılları arasında devrim hareketi başladığında Çarlık, Güney Kafkasya'daki devrim taraftarları hareketi önlemek için Kafkasya'da karışıklığın devamını sağlamak amacıyla Ermenilerin Türklere olan saldırılarını teşvik etmiştir. 6 Şubat 1905'te Bakü'de başlayan katliamlar⁸ 5 Mayıs 1905 Nahcivan katliamı, 23 Mayıs 1905 Revan katliamı, 3 Haziran 1905 Ecmiazin katliamı, 13 Haziran 1905 Cebrayıl katliamı, 16 Ağustos 1905 Birinci Şuşa katliamı, 12 Temmuz 1905 İkinci Şuşa katliamı, 20 Ağustos 1905 İkinci Bakü katliamı, 26 Eylül 1905 Cevanşir katliamı, 18 Kasım 1905 Gence katliamı, 24 Kasım 1905 Tiflis katliamı, 22 Ocak 1906 Gazah katliamı, 29 Temmuz 1906 Zengezur katliamları ile devam etmiştir.⁹ Ermeni tarihçi S. Zavaryan'ın verdiği bilgilere göre, bu katliamlar sırasında Şuşa'da 12, Cevanşir bölgesinde 15, Cebrail'de 5 ve Zengezur'da 43 olmak üzere toplam 75 Müslüman Türk köyü yakılıp, yıkılmıştır. 1906 yılına gelindiğinde Erivan, Gence ve diğer bölgelerde 200'den fazla köy ve kasaba yağmalanmış, sakinleri öldürülmüş ve bu yerleşim birimleri haritadan silinmiştir. Ayrıca Karabağ'da da 158 Türk köyü yakılıp yıkılmış, binlerce Türk katledilmiştir.¹⁰

⁸ İsmail Özçelik, "Karabağ'daki Hocalı Soykırımının Tarihi Arka Planı", **Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Kafkasya Özel Sayısı, 2017, s. 435. (417-456)

⁹ M. Garibov, **I. Dünya Savaşından Günümüze Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s.76 ve M.S. Ordubadi, **Kanlı Yıllar**, haz. Ekrem Bağirov, Bakü, 1991, s. 52-63'den aktaran Sarı, **a.g.m.**, 105.

¹⁰ Sarı, **a.g.m.**, 105.

SSCB dönemi

Ermenilerin Azerbaycan Türklerinin topraklarına doğru gerçekleşen bu tecavüzleri, Dağlık Karabağ bölgesi de dâhil olduğu halde sonraki tarihlerde de devam etmiştir. Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ bölgesi, 1920’de iki ülke arasında bölgenin Ermenistan’a bağlanmasını isteyen Ermeniler ile bunu kabul etmeyen Azeriler arasında ciddi anlamda sorun oluşturmuştur. Bu durum karşısında Bolşevikler bölgeye girerek bölgenin haritasını yeniden çizmişlerdir. Böylece Nahcivan, Dağlık Karabağ ve Zengezur bölgelerini Ermeni yönetimi altına dâhil etmişler, ancak 1921 yılında Batılı devletlerin sömürgeciliğine karşı Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliğinde bir Kurtuluş Savaşı veren Türkiye ile anlaşma yollarını arayan Bolşevikler, Nahcivan ve Dağlık Karabağ’ı, tek taraflı olarak Azerbaycan’a bırakmıştır, Nahcivan Azerbaycan’a bağlı otonom bir bölge olarak tanımlanmıştır.¹¹ Bu sayede Türkiye, Nahcivan yoluyla Azerbaycan ile sınır komşusu olmuş, Azerbaycan’la karadan bağlantı sağlayabilmiştir.¹² SSCB döneminde her fırsatta Ermeni Komünist Partisi yöneticilerince Moskova’dan Dağlık Karabağ ve Nahcivan talep edildiyse de genel siyasi konjonktür bağlamında durum Moskova için uygun görülmediğinden olsa gerek Ermenilerin bu talepleri geri çevrilmiştir. 1935 tarihinde Ermeni Komünist Partisi Sekreteri, Stalin’den Dağlık Karabağ ve Nahcivan’ı istemesine rağmen bu talepler SSCB tarafından kabul edilmemiştir. Ermenistan SSCB kurulduğu andan itibaren bu taleplerini sürekli tekrarlamıştır. Genellikle Moskova tarafından bu taleplere olumlu bakılsa da o zamanki dünyanın genel siyasi durumu buna uygun olmadığı için bu talepler reddedilmiştir.

1960 yılından itibaren Ermeniler, 1948-1956 yılları arasında yapılan göç siyaseti ile artık Ermenistan coğrafyasında olası bir Türk problemine karşı kendilerini garantiye almış olarak, rahat bir şekilde politikalarına devam etmişlerdir. Ermeniler yoğun bir şekilde 1960 yılından itibaren Karabağ ve

¹¹ Beşir Mustafayev, “Ermenileştirilen Kuzey Azerbaycan Türk Toprakları”, **Türk Yurdu**, Nisan 2011 - Yıl 100 - Sayı 284.

¹² Yunus Ekici, “Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Bitmeyen Dağlık Karabağ Sorunu”, **Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, Mart 2017, ss. 63-64. (62-77)

Nahcivan üzerinde toprak iddiasında bulunmaya başlamışlar, uygun zamanlarda bu iddialarını eyleme dönüştürerek Türk topraklarını işgal aşamasına geçmişlerdir. Bu doğrultuda yoğun bir şekilde medya ve basını da kullanarak Türklere haksız suçlamalarda bulunarak, yağmacılık yaparak Karabağ ve Nahcivan üzerinde hak iddia etmişler hatta öyle ileri gitmişlerdir ki Ermeni basınında Anadolu toprakları için “Batı Ermenistan” ifadesini kullanmışlardır.¹³

1965, 1973 tarihlerinde de bu türden girişimler olmuştur. 1980’lerin ikinci yarısında SSCB’nin dağılmasına giden zaman sürecinde Ermenistan’ın, Azerbaycan’ın Karabağ Bölgesi’nin dağlık kısmına yönelik olan iddiaları yeniden gündeme gelmiştir.¹⁴ Ermenistan’ın Rusya’dan aldığı destekle Dağlık Karabağ üzerinde hak iddia etmesi ve bölgede yaşayan Ermenilerin gösterileriyle başlayan sorun, 1991 yılında Azerbaycan ve Ermenistan’ın bağımsızlığını elde etmesinin ardından Dağlık Karabağ Ermenilerinin bağımsızlık ilanı ile yeni bir boyut kazanmıştır.

Bölgede görevli Rusların da içerisinde yer aldığı sıcak bir çatışmaya dönüşmüştür. Bugüne kadar çözülemeyen bu problemde, Ermenilerin tezleri, Ermenilerin Dağlık Karabağ’da çoğunluk teşkil ettiği, bu nedenle kendi kaderini belirleme hakkına sahip olduğu savına dayanmaktadır. Azerbaycan tarafı ise, Dağlık Karabağ bölgesinin hukuki ve tarihi olarak kendisine ait olduğunu savunmakta, bölgedeki etnografik yapının Rus ve Sovyet politikalarıyla suni olarak değiştirildiğini, bu nedenle toprak talebine temel teşkil edemeyeceğini iddia etmektedir.¹⁵

20 Şubat 1988’de, Azerbaycan’ın yönetiminde olan ve nüfusunun çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu (Öncesinde Rus, ardından Sovyet yöneticilerin iskân politikaları neticesi)¹⁶ Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Yönetim

¹³ Aygun Attar, “Azerbaycan Türklerinin Ermenistan’dan Zorunlu Göçü”, <http://soyledik.com/tr/makale/6960/azerbaycan-turklerinin-ermenistandan-zorunlu-gocu--prof-dr-aygun-attar.html>

¹⁴ Ekici, **a.g.m.**, ss. 64-65.

¹⁵ Reha Yılmaz, “Azerbaycan Dış Siyasetinde Bağımsızlık Sonrası Yıllar ve Karabağ Problemi”, **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 2, 2010, s. 71. (69-93)

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gaffar Çakmaklı Mehdiyev, “Türksüz Ermenistan İdeolojisinin Sonuçları: Ermenistan’ın Tek Uluslu ve Monoetnik Devlete Dönüştürülme Süreçleri”, **Tesam Akademi Dergisi**, Ocak 2015.2 (1), ss. 7-28.

Kurulu olağanüstü bir toplantı düzenleyerek özerk bölgenin Ermenistan ile birleştirildiğine ilişkin önemli bir karar almıştır. Bunu takiben Azerbaycan'da geniş çaplı toplumsal tepkiler görülmeye başlanmıştır Azerbaycan Yüksek Sovyet'i Başkanlık Divanı yerel meclisin bu kararını geçersiz kabul etmiştir.¹⁷

1988'in kışından başlayarak Ermenistan'da Türklere karşı başlatılan etnik temizleme "Türksüz Ermenistan" sloganı altında hayata geçirilmiş, bunun sonucu Ermenistan yönetiminin onayıyla şu anki Ermenistan adlanan devletin topraklarından 40 bin 897 Türk ailesi, 185 bin 519 Türk zorunlu olarak tasfiye edilmiştir. Sonraki yıllarda bu siyaset devam ettirildi ve 1992 yılına kadar Ermenistan'da yaşayan yaklaşık 250 bin Türk sonuncusuna kadar kendi evlerini terk etmek zorunda kaldılar.¹⁸ 1990 yılında çatışmalar hızlanmıştır.¹⁹ 1991 yılında Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte bölgede kanlı bir işgal başlamıştır. Hocalı da Ermeniler tarafından işgale uğrayacak bölgelerden biridir.

Hocalı Katliamı

Ermeni güçlerinin 1991'in sonlarına doğru ablukaya aldığı Hocalı, 936 kilometrekarelik alana sahipti. 2 bin 605 ailenin, 11 bin 356 kişinin yaşadığı bir kasaba olan Hocalı, Aralık 1991'de Karabağ'ın başkenti olarak kabul edilen Hankendi şehrini işgal eden Ermeniler tarafından hedef alındı. 25 Şubat günü, saat 21 sularında Ermeni birlikleri, Hankendi'de konuşlanmış olan 366. Motorize Piyade Alayı'nın Rus askerleriyle birlikte, önceden giriş ve çıkışları kapatılmış olan (Ermeni güçlerince) Askeran ile Hankendi arasındaki Hocalı'ya girdiler.²⁰ İki saat boyunca kenti top ve tank ateşine tuttular. Kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve hastalar bu saldırıdan sağ kurtulamadılar. Hocalı'nın Kaladeresi denilen mevkiinde yaşayan Meshet (Ahıska) Türkleri de evlerinde yakılmak suretiyle öldürüldüler.

¹⁷ Ekici, **a.g.m.**, ss. 67.

¹⁸ Abil İbrahimov, "Ermenistan'ın Etnik Temizleme Siyaseti", <http://1905.az/tr/ermenistanin-etnik-temizleme-siyaseti/>

¹⁹ Abbas Karaağaçlı, "İşgal Altındaki Dağlık Karabağ Sorunu", <http://www.bilgesam.org/incele/164/-isgal-altindaki-daglik-karabag-sorunu/#.Xa2R7IUzaUk>, 2012, Erişim tarihi: 22.10.2019.

²⁰ Fiona MacLachlan-Ian Peart, **Hocalı Bir Savaş Suçuna Tanıklık**, İstanbul, Teas Yayınları, s.177.

Sağ kalanlar Askeran-Ketik arasında ablukaya alınarak kurşuna dizildi. Buranın seçilmesi tesadüf değildi. Şehir yeri itibariyle önemli bir stratejik noktaydı. Ağdam -Şuşa ve Askeran-Hankendi yollarının geçtiği bir kavşak olmasının dışında o bölgedeki tek havaalanı da buradaydı. Söz konusu askeri havaalanı, Dağlık Karabağ'a gidecek olan askeri teçhizatın nakledilmesinde büyük kolaylık sağlayacaktı.²¹

Hocalı katliamında Azerbaycan resmî kaynaklarına göre, 83 çocuk, 106 kadın ve 70'den fazla yaşlı dâhil olmak üzere toplam 613 sakin öldürülmüş, toplam 487 kişi ağır yaralanmıştır. 275 kişi Ermeni güçlerince rehin alınmıştır ki bunlardan 150 kişinin akıbeti hala bilinmemektedir. Cesetler üzerinde yapılan incelemelerde cesetlerin birçoğunun yakıldığı, gözlerinin oyulduğu, başlarının kesildiği, hamile kadınların karınlarının bıçakla açılarak bebeklerin çıkarıldığı görülmüştür. Top ve tüfek ateşinden kurtulup da ormanlık alana kaçabilenler 10 gün boyunca kışın dondurucu soğuşunda, karların içinde çoluk, çocuk, kadın, yaşlı pek çoğu açlıktan ve soğuktan donarak can vermiştir. Hocalı'ya yönelik operasyonun büyük katliam şeklinde gerçekleştirilmesinin birkaç nedeni olmuştur. Bunlar arasında Ermenilerin bilinçaltına işlenen Türk düşmanlığı etkili olmakla beraber, operasyonun bilinçli olarak bu şekilde yapılması suretiyle insanların gözünün korkutulması ve dirençlerinin zayıflatılması da amaçlanmıştır. Bu stratejiye göre, bölgedeki Azerbaycan Türklerinin psikolojik direnci kırılırsa ve aileleri katledilmek suretiyle bir ölçüde gözleri korkutulursa ileriki saldırılarda direniş daha zayıf olacak herkes canını ve daha önemlisi ailesini kurtarmaya çalışacaktır. Dönemin Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan'ın daha sonra yaptığı açıklamalar da bunu kanıtlar niteliktedir. Öte yandan sonraki işgallere baktığımızda Ermenistan'ın bu stratejisinin bir ölçüde başarılı olduğu da görülmektedir.²²

²¹ 2. Uluslararası Hocalı Soykırımı ve Bölgesel Güvenlik Sempozyumu E-Kitabı, Ed. Betül Karagöz Yerdelen, 2018, ss. 51,52.

²² Araz Arslanlı, **Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2015, ss. 61, 62; "Hocalı'da Yaşanan Vahşeti 23 Yıl Sonra Tanıkları Anlattı", <https://www.haberler.com/hocali-da-yasanan-vahseti-23-yil-sonra-taniklari-7005580-haberi/>

Bugünkü durum

Halen Azerbaycan topraklarının beşte biri (%20'si) Ermeni işgali altındadır. Türk halkının nedensizce katledildiği, işkence edildiği, hakarete ve tacizlerin en ahlâksızlarına maruz bırakıldığı Hocalı da hâlâ Ermenilerin haksız işgali altındadır. Azerbaycan Meclisi, ancak 1994 yılında düzenlenen bir oturumla, 613 vatandaşın katledildiği hadiseyi, 'Hocalı Soykırımı' olarak kabul etmiştir. Hocalı'da yaşananlar günümüz itibarıyla Meksika, Macaristan, Pakistan, Kolombiya, Çek Cumhuriyeti, Bosna Hersek, Honduras, Peru, Sudan ve İslam İşbirliği Teşkilatı'nca da 'soykırım' olarak tanınmaktadır. Hocalı Katliamı'nı 5 ülke parlamentosu kınarken, ABD'de 16 eyalet meclisi, yaşananları 'soykırım' olarak gören kararları kabul etmiş durumdadır. Türkiye ise Hocalı'da yaşananlara resmi olarak 'Katliam' tanımlaması yapmaktadır. İnsan Hakları İzleme Örgütü (Human Rights Watch) hadiseyi, Dağlık Karabağ Savaşı sırasında işlenen 'Katliam' olarak kayıtlara geçirirken, Birleşmiş Milletler henüz resmi bir karar almış değildir. Azerbaycan kaynakları, Rusya'nın BM Güvenlik Konseyi'nin bağlayıcı herhangi bir karar almasını engellediğini iddia etmektedir. 1993 yılında BM Genel Kurulu, Ermenistan'ı kınamakla yetinmiş, BM Güvenlik Konseyi de 822 sayılı kararla, Ermenistan'dan işgal ettiği Azerbaycan topraklarını terk etmesini istemiştir. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi üyeleri "Ermeniler tüm Hocalı sakinlerini katletti" ifadesinin yer aldığı bir bildiriye imza atmış, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı - Minsk Grubu, 1996 yılında Erivan'ı kınayarak, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesini talep etmiştir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) 22 Nisan 2010 tarihli kararında, Hocalı'da yaşananlar, savaş suçları veya insanlık aleyhine suçlarla eşdeğer eylemler olarak görülmüşse de henüz resmi bir karar alınmış değildir. Buna karşın Azerbaycan'ın hukuk mücadelesi aralarında AİHM ve Lahey Adalet Divanı gibi uluslararası hukuk kurumları nezdindeki girişimleri devam etmektedir.²³

²³ Mustafa Bağ, "Hocalı Katliamı'nın 27. yıl dönümü: Neler yaşandı, katliam mı 'soykırım' mı? Kim nasıl kabul ediyor?", <https://tr.euronews.com/2019/02/24/hocali-katliami-27-yil-donumu-neler-yasandi-katliam-soykirim-mi-daglik-karabag-azerbaycan>, erişim tarihi: 22.20.2019.

Önemli bir hususun altını çizmek gerekir ki Dağlık Karabağ'daki işgal, özellikle Hocalı Soykırımı ve sonrasında 1 milyona yakın Azerbaycanlı göçkün bugün Karabağ toprakları dışında yaşamak zorundadır. Doğdukları topraklardan nedensizce dışarı atılan, mülkleri, malları ellerinden çekilip alınan, sevdiklerinden koparılan bu insanlar Kafkasya'nın belli bölgelerinde ve özellikle Azerbaycan sınırları içerisinde zor koşullarda yaşamakta olup, bu durumun hâlâ bu insanların hayatında sorun teşkil etmeye devam ettiği gerektiği kadar dünya kamuoyuna anlatılamamıştır ki, sorun haklının lehine çözüme kavuşmamıştır. Haksız işgali, milenyuma yaklaşırken “medeni” çağda gerçekleştiren bir devlet ise yaptığı yanına kâr kalarak kendine ait olmayan topraklar üzerine halkını yerleştirmiş halde bu topraklardan haksız tasarrufta bulunmaya devam etmektedir.

Belki de sadece olayın yaşandığı tarihin sene devriyelerinde bir kaç gün ile basına konu olabildiğindedir bu durum. Belki de medyaya daha can alıcı, gerçeğe mümkün olan en yakın haliyle insanların şahit olmalarına olanak sağlayacak bir kurgu ile getirilmesi gerekmektedir. Yaşananların vahametinin ve halen devam eden etkilerinin sıradan insanlar tarafından anlaşılabilmesi için. Devletler ve hükümetler sıradan insanlardan farklı düşünmek zorundadır çoğu zaman. Ama sıradan insanların bazen de bu türden durumların yarattığı adaletten uzaklaşma durumlarını konunun muhataplarına dürterek hatırlatma imkânlarını yaratabilmek maksadıyla kurdukları sivil toplum teşkilatları vardır. Bu türden teşkilatlar yoluyla belki konu gündemde hak ettiği kadar yer işgal edebilecektir. Finanse edebilecekleri bir sinema filmi ya da dizi film yoluyla, belki bir belgesel film yoluyla ya da bir roman aracılığıyla. Bu tür kurgulanmış anlatıların aradan geçen bunca seneye rağmen bir örneğine rastlanmamış olup, basında son derece seyrek yer bulabilen haberlerle konu kamuoyunun dikkatine sunulmaktadır. Bu çalışmada olayı “katliam” olarak anmak yolunu tutan Türkiye’de yazılı basında Hocalı Katliamına dair haberler incelenmiştir.

Türk basımında Hocalı Katliamı

Çalışma 2018 ve 2019 (Kasım ayına kadar) yılında ana akım gazetelerden seçilen iki gazetenin ikişer yıllık sayıları taranarak gerçekleştirilmiştir. Seçilen gazeteler Hürriyet ve Sözcü gazeteleri olup, 2018 ve 2019 yılları boyunca her iki

gazetenin tirajları ilk üç sırada yer almıştır.²⁴ Amaç, Türk basınında “konunun ne sıklıkla ve hangi içerikle gündeme taşındığını tespit etmektir. Araştırmaya ekler ve köşe yazıları dâhil edilmemiş, inceleme ana gazetede haberlerle sınırlı tutulmuştur. Dağlık Karabağ ve Azerbaycan’ın Ermeni işgalindeki toprakları meselesine dair haberler, “Hocalı Katliamı” ile ilgili doğrudan bir ifade içermediği müddetçe çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Tarih	Haber başlıkları
26.02.2019	Dışişleri Bakanlığı'ndan Hocalı Katliamı mesajı
26.02.2019	Yirminci asrın vahşeti Hocalı Katliamı'nın kurbanları anılıyor
26.02.2019	Katliam dünyaya duyurulacak... Sosyal medyada "Hocalı İçin Paylaş"
26.02.2019	Bakan Soylu müjdeyi verdi! 15 bin polis alınacak
24.02.2019	Hocalı şehitleri için Avrupa'da anma
08.12.2018	Prof. Dr. Erbay: Karabağ'ın Azerbaycan'a dönüşü en büyük hedefimizdir
20.10.2018	Azerbaycan Cumhurbaşkanı Yardımcısı: Devletlerin haklarına saygıyla yaşanmalı
28.04.2018	Ermeni Meselesi ve Hocalı Katliamı İstanbul Rumeli Üniversitesi'nde masaya yatırıldı
01.03.2018	Karşıyaka'da 'Aliyev' büstü açıldı
27.02.2018	OSB'de Hocalı katliamı sergilerle anıldı
27.02.2018	Hocalı katliamında yaşamını yitirenler ERÜ'de anıldı
26.02.2018	Hocalı Katliamı'nda ölenler Denizli'de anıldı
26.02.2018	MHP'li Avşar'dan 'Hocalı Katliamı' mesajı
26.02.2018	Ülkü Ocakları'ndan, 'Hocalı Katliamı' resim sergisi

²⁴ <http://gazetetirajlari.com/HaftalikTirajlar.aspx>

26.02.2018	Körfez'de Hocalı Şehitleri anıtı açıldı
26.02.2018	Hocalı katliamı nedir? Hocalı katliamı ne zaman oldu? Katliamın tanıkları o günleri anlattı
26.02.2018	Destici: Azerbaycanlı kardeşlerimizin acısı acımızdır
26.02.2018	'Hocalı Katliamı'nda hayatını kaybedenler Tokat'ta anıldı
25.02.2018	Bağcılar'da "Azerbaycan Dostluk Parkı ve Hocalı Katliamı Anıtı" açıldı...
25.02.2018	Viyana'da 'Hocalı için adalet' istediler
23.02.2018	Hocalı katliamı İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi'nde anıldı
23.02.2018	Denizli Büyükşehir, Hocalı Soykırımını anacak
21.02.2018	Hocalı Katliamı'nda hayatını kaybedenler tiyatro oyunuyla anıldı
20.02.2018	Nazilli'de Hocalı Katliamı Anıtı ve Karabağ Parkı açıldı

Tablo 1: **Hürriyet** Gazetesinde (1 Ocak 2018-31 Ekim 2019) yayımlanmış Hocalı Katliamı konulu haberler

Tabloda görüldüğü üzere Hürriyet gazetesinde incelemeye tabi tutulan 22 ay zarfında Hocalı Katliamı'nı konu alan 24 haber yayımlanmıştır. 2018 yılında 19 haber yayımlanırken, 2019 yılının ilk 10 ayında haber sayısı 5 ile sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla 2018 yılında ayda ortalama haber sayısı 1.58 olurken, 2019 yılında ayda 0.50 olmuştur. 2018 yılında yayımlanan 19 haberden 16'sı olayın yıl dönümü olan 26 Şubat tarihi haftasına aitken, sadece 3 haber sair günlerde yer almıştır. Sözcü gazetesinde ise 10 ay zarfında yayımlanan 5 haberin tamamı olayın yıl dönümünde yer bulmuştur.

Hürriyet gazetesindeki haberler incelendiğinde büyük kısmının il ve ilçe belediye teşkilatlarınca (7), özel kurum ve kuruluşlarca ki (7), bunların büyük kısmı üniversitelerdir, sivil toplum kuruluşlarınca (4), siyasi partilerce (2)

gerçekleştirilen anma etkinlikleri, sempozyumlar, anıt açılış törenleri, paneller, açıklamalar ve katliamı konu alan bir adet tiyatro oyunun sahnelenmesi gibi organizasyonlara ilişkin yapılan haberler olduğu anlaşılmıştır. 2 haber Türkiye Cumhuriyeti devletinin resmî kurumlarınca yapılan açıklamalara ilişkin iken, diğer 2 haber ise Hürriyet gazetesince Hocalı Katliamının sene devriyesi münasebetiyle yapılan (26 Şubat 2018 ve 26 Şubat 2019 tarihli) haberlerdir.

Haberlerin büyük kısmında Hocalı’da Rus motorize kuvvetlerinin desteğiyle Ermenilerce gerçekleştirilen ve 613 kişinin ölümüyle, yüzlercesinin ağır yaralanması ve yüzden fazla kişinin de halen akıbetinin belli olmadığı kayıpla sonuçlanan bu olay, için Türkiye Cumhuriyeti Devletinin olayı resmî olarak “katliam” olarak tanıdığı nazarı itibarda bulundurularak “katliam” ifadesi kullanılırken,²⁵ açıklama yapan kişinin ifadeleri “soykırım” tabirini içeriyorsa alıntı olarak kullanıldığı görülmüştür.

Haberlerin neredeyse tamamında yaşanan katliamın ne denli “vahşice” ve bunun da “bilinçli surette” gerçekleştirildiğine dair alıntıların kullanıldığı dikkat çekmiştir. Gazetenin katliamı anma münasebetiyle hazırladığı haberde²⁶ katliamdan kurtulmayı başaran 2 bin 213 kişinin soruşturma dosyasındaki ifadesi, 800'den fazla ekspertiz raporu ve diğer kaynaklardan edinilen bilgiler ışığında Ermenilerin sadece işgalle yetinmediği, sivilleri toplu şekilde katlettiğinin kanıtlandığına dikkat çekilmiş ve “katledilenlerin adli tıp muayeneleri ve şahit ifadelerine göre Hocalı sakinlerinin kafa derisinin soyulması, kurak, burun, cinsel organlarının kesilmesi, gözlerin çıkartılması gibi kadın, yaşlı ve çocuk ayrımı yapılmaksızın akıl almaz işkencelere maruz kaldığını açıkça kanıtlıyor. Katliam kurbanları arasında boynu vurularak, yakılarak katledilenlerin yanı sıra karnı süngülenen hamile kadınlar da var. O dönemde çekilen görüntüler ve fotoğraflar

²⁵ İstisnai olarak tek bir haberin gerek başlığında gerekse haberin metninde “soykırım” ifadesi kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu tabirin anma organizasyonunu gerçekleştiren yerel yönetim yetkililerince kullanılmış olduğu anlaşılmakta ve haberi yapan muhabirin de bu tabiri değiştirmeden yazım aşamasında alıntılar dışında da kullandığı, yazı işlerinde ise bu durumun gözden kaçtığı tahmin edilmektedir. Bkz. “Denizli Büyükşehir, Hocalı Soykırımı’nı anacak”, **Hürriyet**, 23.02.2018.

²⁶ “Yirminci asrın vahşeti Hocalı Katliamı’nın kurbanları anılıyor”, **Hürriyet**, 26.02.2019.

da katliamın büyüklüğünü ortaya koyuyor” denilmiştir. Bir başka haberde²⁷ Denizli Büyükşehir Belediyesince Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'daki Hocalı kasabasında Ermeni askerlerince gerçekleştirilen katliamı anmak üzere yapılan anıtın açılışında Büyükşehir Belediye Başkanı Osman Zolan'ın "26 Şubat'ta Hocalı'da hunharca, çocuk, kadın, yaşlı demeden tamamen yok etmek üzere, vahşice, paramparça edilerek hınçla oradaki kardeşlerimiz katledilmiş ve soykırımı uğratılmıştır. Anne karnındaki bebekler bile öldürülmüş, akla hayale gelmeyecek birçok işkenceyle kardeşlerimiz öldürülmüş ve şehit olmuşlardır.” şeklindeki sözlerine yer verilmiştir.

Haberlerde vurgulanmak istenen diğer bir mesele, bu olayın bir soykırım olduğu ve savaş suçu oluşturduğu, uluslararası örgütlerin ise bu duruma karşı duyarsız kalmaya devam ettiğidir. Bununla ilgili olarak haberlerden birinde²⁸ “Ermenilerin kadın ve çocuk ayırımı gözetmeksizin yaptığı katliam sonrası Azerbaycan Askeri Savcılığınca hazırlanan soruşturma dosyasındaki tanık ifadeleri Ermenilerin sivilleri toplu şekilde katlettiğini kanıtıyor. Azerbaycan hükümetine göre, Hocalı'da yaşananlar, 1949 Cenevre Sözleşmeleri'nin, Birleşmiş Milletler'in (BM) Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi, Sivil ve Siyasi Haklar Sözleşmesi, İşkenceye ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Onur Kırıcı Muamele veya Cezaya Karşı Sözleşmesi, Çocuk Hakları Sözleşmesi gibi çok sayıda sözleşmenin ciddi ihlali anlamına geliyor. Soruşturma dosyasında Hocalı katliamını yapan Ermenistan ordusu subaylarının yanı sıra, Sovyet ordusunun o zaman bölgede bulunan 366. Motorize Alayının çoğu Ermeni kökenli 38 üst düzey subayının da ismi yer alıyor. Dosyada ismi geçen subaylar savaş suçları işlemekten sorumlu tutulurken Azerbaycanlılar, savunmasız 613 sivil katleden canilerin adalet önünde hesap vermesini talep ediyor.” ifadeleri yer alırken bir diğerinde Hocalı soykırımının tarihe kanlı ve acı bir gün olarak geçtiği, uluslararası kamuoyunun konuya duyarsız kalmaması gerektiği²⁹ belirtilmektedir. “Hocalı'da yaşananların “Soykırım” olarak tanınması gerektiğine

²⁷ Ramazan Çetin, “Hocalı Katliamı'nda ölenler Denizli'de anıldı”, **Hürriyet**, 26.02.2018.

²⁸ “Yirminci asrın vahşeti Hocalı Katliamı'nın kurbanları anılıyor”, **Hürriyet**, 26.02.2019.

²⁹ “Hocalı şehitleri için Avrupa'da anma”, **Hürriyet**, 24.02.2019.

vurgu yapan diğer haberlerde de “Soykırım görmek istiyorsanız, Hocalı'ya bakın”, “Hocalı Katliamı, Ermeniler tarafından kardeş Azerbaycan'a uygulanmış soykırımdır”, “Yüzlerce sivilin hayatını kaybettiği saldırılarda Ermenistan savunmasız insanlara saldırdı. Biz bu katliamı Türk ırkına bilerek yaptıkları için soykırım olarak nitelendiriyoruz. Bu sadece Azerbaycan Türklerine değil, tüm Türk dünyasını etkileyen bir olaydı. Çünkü Türklüğe karşı yapılmış bir soykırımdır”³⁰ gibi doğrudan aktarımlar dikkat çekmektedir.

Azerbaycan toprakları üzerinde, Ermenistan Devleti'nin işgalinin halen devam etmekte olduğu, bir milyondan fazla Azerbaycan Türkünün yurtlarından edilmişliklerinin süregeldiği ve uluslararası örgütlerin bu duruma karşı gerekli tedbirleri almamakta ve yaptırımları uygulamamakta devam ettiği meselesinin Hürriyet gazetesinin haberleriyle³¹ dikkat çekmek istediği bir diğer konu olduğu görülmüştür.

İncelenen diğer ana akım gazetelerinden Sözcü'de ise yalnızca beş habere rastlanmıştır. Bu haberlerden ikisinin 2018 yılına ve üçünün de 2019 yılına ait haberler olduğu görülmüştür. Haberlerin tamamının olayın gerçekleştiği tarihin haftasına ait olduğu anlaşılmaktadır.

Tarih	Haberin adı
26.02.2018	Hocalı katliamında neler oldu? 26 yıl önce bugün “Hocalı Katliamı” yapıldı...
26.02.2019	Hocalı Katliamı'nın 27'nci yılı ama Ermenistan hâlâ inkâr ediyor
27.02.2019	Hocalı Katliamı anmasına çirkin saldırı... Töreni basıp hakaretler yağdırdılar

³⁰ Ramazan Çetin, “Hocalı Katliamı'nda ölenler Denizli'de anıldı”, **Hürriyet**, 26.02.2018; “MHP'li Avşar'dan 'Hocalı Katliamı' mesajı”, **Hürriyet**, 26.02.2018; “Ülkü Ocakları'ndan 'Hocalı Katliamı' resim sergisi”, **Hürriyet**, 26.02.2018.

³¹ “Prof. Dr. Erbay: Karabağ'ın Azerbaycan'a dönüşü en büyük hedefimizdir”, **Hürriyet**, 08.12.2018;

Ramazan Çetin, “Hocalı Katliamı'nda ölenler Denizli'de anıldı”, **Hürriyet**, 26.02.2018; “MHP'li Avşar'dan 'Hocalı Katliamı' mesajı”, **Hürriyet**, 26.02.2018; “Nazilli'de Hocalı Katliamı Anıtı ve Karabağ Parkı açıldı”, **Hürriyet**, 20.02.2018; “Destici: Azerbaycanlı kardeşlerimizin acısı acımızdır”, **Hürriyet**, 26.02.2018.

23.02.2019	Meral Akşener: Putin kızmasın Hocalı unutuldu
20.02.2018	Cumhurbaşkanı Erdoğan AKP-MHP ittifakının ismini açıkladı: Cumhur İttifakı

Tablo 1: **Sözcü** Gazetesinde (1 Ocak 2018-31 Ekim 2019) yayımlanmış Hocalı Katliamı konulu haberler

Gazetenin Hocalı Katliamını anmak amacıyla hazırlanan 2018 tarihli detaylı haberinde “26 yıl önce bugün 26 Şubat 1992 tarihinde Hocalı katliamı yaşandı. Hocalı katliamı için zehirli top mermisi Ermeni güçleri, birçok kişiye ağır işkencelerde bulundu. Çocuk, kadın fark etmeden gerçekleştirilen katliamda, 613 Azerbaycan vatandaşı katledildi” cümleleriyle çarpıcı bir giriş yapıldıktan sonra uluslararası örgütler ve basın organları kaynak gösterilerek katliam ve sonrasına dair bilgi verilmektedir. Haberde “Memorial İnsan Hakları Savunma Merkezi, İnsan Hakları İzleme Örgütü, The New York Times gazetesi ve Time dergisine göre katliam, Ermenistan'ın ve 366. Motorize Piyade Alay'ının desteğindeki Ermeni güçleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, Karabağ Savaşında Ermeni kuvvetlere komutanlık yapmış bugünkü Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan ve Markar Melkonyan'ın aktardığına göre kardeşi Monte Melkonyan, katliamın Ermeni güçler tarafından yapılan bir intikam olduğunu açıklamıştır” cümleleri yer almaktadır. Haberde, İnsan Hakları İzleme Örgütü'nce Hocalı Katliamının Dağlık Karabağ'ın işgalinden bu yana gerçekleşen en kapsamlı sivil katliam olarak nitelendirildiğine dikkat çekilmektedir. Bu sayede sadece Türkiye’de değil, uluslararası kamuoyu nezdinde de konunun tartışılır kalmasının önemine dikkat çekilmeye çalışılmaktadır.

Sözcü gazetesinin bu yıla ait anma maksatlı yazısı da³² diğer haberlere göre daha kapsamlı olup, yine yukarıdaki maksada uygun olarak kaleme alındığı görülmektedir. Ayrıca her iki haberde de katliamın sorumlularının ilgili uluslararası kurumlar nezdinde cezalandırılmaları gerektiği ancak bunca yıla rağmen nihai bir adımın atılmamış olduğu ifade olunmaktadır. “Hocalı Katliamı’nın 27’nci yılı ama Ermenistan hâlâ inkâr ediyor”, başlığıyla yayımlanan

³² “Hocalı Katliamı’nın 27’nci yılı ama Ermenistan hâlâ inkâr ediyor”, **Sözcü**, 26.02.2019.

haberde “Bugün, 26 Şubat 1992'de Ermenilerin yaptığı Hocalı Katliamı'nın 27'nci yılı... Ermenistan'ın aylar süren saldırılarının en şiddetli olduğu 26 Şubat'ta, Ermeniler 70'i yaşlı, 63'ü çocuk 613 Azerbaycan vatandaşını katletmişti... Yıllar geçse de uluslararası kamuoyu Ermenistan'ı kınamaya devam ediyor” denilmekte.

Kalan iki haberde iç politika konulu yazılarda bir iki satırla katliam bahis konusu olmuşken, son haber ise Paris'te Hocalı Katliamını anmak üzere Azerbaycan Büyükelçiliği'nce düzenlenen törene, Ermeni toplumunca kurulan FRA (Fédération Révolutionnaire Arménienne) partisinin uzantısı olan FRA Nor-Seround üyesi bir grup tarafından gerçekleştirilen baskına ilişkin kısa bir haberdir. Sözcü gazetesinde yaklaşık iki yıl gibi uzun bir zaman aralığında olaya ilişkin yer bulabilen beş haberin hepsinde olay “katliam” olarak nitelenmiş, “soykırım” tabiri kullanılmamıştır. Alıntılarda dahi bu duruma dikkat edildiği anlaşılmıştır. Bahsi geçen gazetede konuya yalnızca olayın sene devriyesine tekabül eden hafta zarfında yer verildiği, sair zamanlarda konunun yer bulmadığı anlaşılmıştır.

Sonuç

Hocalı katliamının gerçekleşmesinin üzerinden çeyrek asır geçti. Sivil halkın üzerine koca bir ordunun motorize alayının tüm kuvvetleriyle ve imkânlarıyla saldırıldı. Yüzlerce insan öldürüldü. Ya bombardıman altında veya makineli tüfek kurşunlarıyla, ya süngülenerek öldürüldü. Cesetler üzerinde yapılan adli tıp incelemelerinde öldürülenlerin içinde kafaları veya vücutlarının çeşitli uzuvları kesilerek bedenlerinden ayrılan, gözleri oyulan, cinsel saldırıya maruz kalan, kemikleri tek tek kırılıp veya farklı işkencelere tabi tutulduktan sonra öldürülmüş olan onlarcasına rastlandı. Katliamın ardından gizlice çekilmiş ve vahşeti tüm açıklığıyla ortaya koyan videolar ortaya çıktı. Bunlar tüm dünya kamuoyuyla paylaşıldı. Sivil halk üzerine gerçekleştirilen bu saldırılar, kıyımlar bu denli aleni olduğu halde ve sorumluları da ortada olduğu halde halen yaptıklarının cezai karşılığı kendilerine yüklenmediği gibi, Ermenistan'ın haksız işgali de halen süregelmektedir.

Hocalı'da yaşananlar, 1949 Cenevre Sözleşmesi, Birleşmiş Milletler'in (BM) Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi, Sivil ve Siyasi Haklar Sözleşmesi, İşkenceye ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Onur

Kırıcı Muamele veya Cezaya Karşı Sözleşmesi, Çocuk Hakları Sözleşmesi gibi çok sayıda sözleşmenin ciddi ihlali anlamına gelse de yalnızca Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin 22 Nisan 2010 tarihli kararında, savaş suçları veya insanlık aleyhine suçlarla eşdeğer eylemler olarak görülmüş ve bu durum ilan olunmuş, ancak sorumluları hala mahkeme önüne çıkarılmamıştır. Topraklarından sürülen Azerbaycan Türkleri öz topraklarına, mülklerine geri dönememiştir. Gasp edilen haklarını gasıplarından alamamıştır. Azerbaycan hükümeti sulh yoluyla vaziyeti yoluna koymak istemekte, şehitlerin katillerinin cezasını hukuk önünde çekmesini istemektedir. Bu yönde uluslararası kurum ve kuruluşlar nezdinde başvuruları olduğu gibi bunların takibini de bırakmamıştır.

Buna karşın 27 senedir sonuç alınmamıştır. Azerbaycan hükümetinin istediği barışçıl yollarla olayın sorumlularının cezalandırılabilmesi ancak yoğun bir kamuoyu baskısıyla, uluslararası kurumların işi daha sıkı bir şekilde ve sonuçlandırmak kararlılığıyla masaya yatırmalarıyla mümkün olabilecektir. Uluslararası camiada kendine yeni destekçiler bulabilmesi için olayın bilinirliğinin artırılması, kamuoyunun konuya dair belgelerle bilgilendirilmesi gerekmektedir. Ancak belgelerden belki de daha etkili olabilecek diğer iletişim yöntemleri ve araçlarıyla desteklenmiş ve oluşturulmuş metin ve görseller (örneğin gerçek olaylara dayalı kurgular) yoluyla katliama dair farkındalığın artması mümkün olabilecektir. Olayın üzerinden geçen zamana rağmen kalıcı izleri, zararları halen görülmektedir. Bu duruma dikkat çekilmesi lüzumu vardır. Azerbaycan'a en yakın komşu ve hatta ortak dil, ortak tarih ve soy birliği ile bağlı Türkiye Cumhuriyeti'nde dahi bu anlamda başarılı bir kamuoyu oluşumunun sağlanmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim ana akım gazetelerden seçilen iki gazetenin ikişer yıllık sayıları taranarak gerçekleştirilmiş olan ve Türk basınında Hocalı Katliamının ne sıklıkla ve hangi içerikle gündeme taşındığını tespit etmek üzere yaptığımız çalışmanın sonucunda ulaşılan veriler bunu gösterir niteliktedir. Yaklaşık iki yıl zarfında bir gazetede 24 değerinde ise sadece 5 habere rastlanmış olup, bunların büyük kısmı olayın sene devriyelerine denk gelen haftada yapılmış haberlerdir. Bu da olayın Türk basınında atlanmaması ve bahsedilmesi gereken rutin bir haber olarak, gazete yazı işleri yöneticilerinin dosyalarında yer tutan bir

malzeme olarak kaldığını gösterir. En azından ana akım gazetelerden seçilen örnekleme göre. Türkiye'de üniversiteler, öğrenci toplulukları, bir kısım yerel idari yönetimler ve özellikle Türk Dünyası ile ilgili hassasiyetleri olan sivil toplum kuruluşlarının 2000'li yılların ortasından itibaren Hocalı Soykırımı'nı Türkiye gündeminde tutabilecek etkinliklerine rastlasak da, bu faaliyetlerin medya yoluyla kamuoyuna ulaştırılmadığında istenen etkinin oluşamayacağı aşikârdır. Bu durumda Türk basınının da buna dair gereken hassasiyeti göstermesi lüzumludur. Çünkü Türkiye kamuoyunun da vereceği destekle daha güçlü çıkabilecek bir sesin, dünya kamuoyunca işitilebilmesi daha muhtemeldir. Yürütülecek ortak kampanyaların, daha ilgi çekici içeriklerle, uluslararası kamuoyuna mal olmuş simalarla ve geniş finansal kaynaklarla desteklenmesi ve medya kanalıyla gündemde yerini sık aralıklarla ve daha geniş alanlarda alabilmesi sonucunda konunun Azerbaycan lehine daha kısa zamanda nihayete ermesi olasıdır.

Kaynakça

2. Uluslararası Hocalı Soykırımı ve Bölgesel Güvenlik Sempozyumu E-Kitabı, Ed. Betül Karagöz Yerdelen, 2018.

Abbas Karaağaçlı, “İşgal Altındaki Dağlık Karabağ Sorunu”, <http://www.bilgesam.org/incele/164/-isgal-altindaki-daglik-karabag-sorunu/#.Xa2R7IUzaUk>, 2012.

Altınok, Salih: **Belgeleriyle 19 ve 20. Yüzyıl Başlarında Ermeni Sorunu**, 3. Baskı, Ankara, Bizbize Basın Yayın, 2007.

Arslanlı, Araz: **Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2015, ss. 61, 62; “Hocalı’da Yaşanan Vahşeti 23 Yıl Sonra Tanıkları Anlattı”, <https://www.haberler.com/hocali-da-yasanan-vahseti-23-yil-sonra-taniklari-7005580-haberi/>

Attar, Aygun: “Azerbaycan Türklerinin Ermenistan’dan Zorunlu Göçü”, <http://soyledik.com/tr/makale/6960/azerbaycan-turklerinin-ermenistandan-zorunlu-gocu--prof-dr-aygun-attar.html>

Bag, Mustafa Bag: “Hocalı Katliamı'nın 27. yıl dönümü: Neler yaşandı, katliam mı 'soykırım' mı? Kim nasıl kabul ediyor?”, <https://tr.euronews.com/2019/02/24/hocali-katliami-27-yil-donumu-neler-yasandi-katliam-soykirim-mi-daglik-karabag-azerbaycan>, erişim tarihi: 22.20.2019.

Beydilli, Kemal: “Tehcîr”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C. 40, İstanbul, 2011, ss. 319-323.

Ekici, Yunus: “Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Bitmeyen Dağlık Karabağ Sorunu”, **Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, Mart 2017, ss. 62-77.

Garibov, M.: **I. Dünya Savaşından Günümüze Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

<http://gazetetirajlari.com/HaftalikTirajlar.aspx>

Hürriyet gazetesi (1 Ocak 2018-31 Ekim 2019)

İbrahimov, Abil: “Ermenistan’ın Etnik Temizleme Siyaseti”, <http://1905.az/tr/ermenistanin-etnik-temizleme-siyaseti/>

MacLachlan-Ian Peart, Fiona: **Hocalı Bir Savaş Suçuna Tanıklık**, İstanbul, Teas Yayınları.

Mahmud Celaleddin Paşa: **Mir’ât-ı Hakikat**, haz. İsmet Miroğlu, İstanbul, 1983.

Mehdiyev, G.Ç.: Mehdiyev, “Türksüz Ermenistan İdeolojisinin Sonuçları: Ermenistan’ın Tek Uluslu ve Monoetnik Devlete Dönüştürülme Süreçleri”, **Tesam Akademi Dergisi**, Ocak 2015.2 (1), ss. 7-28.

Mustafayev, Beşir: “Ermenileştirilen Kuzey Azerbaycan Türk Toprakları”, **Türk Yurdu**, Nisan 2011 - Yıl 100 - Sayı 284.

Özçelik, İsmail: “Karabağ’daki Hocalı Soykırımının Tarihi Arka Planı”, **Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Kafkasya Özel Sayısı, 2017, ss. 417-456.

Sarı, Gökhan: “1915 Tehcirinden 1992 Hocalı’ya Soykırım İddiaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu”, **Güvenlik Bilimleri Dergisi**, Cilt 4, Sayı 2, 2015, ss. 91-121.

Sözcü gazetesi (1 Ocak 2018-31 Ekim 2019)

Yılmaz, Reha: “Azerbaycan Dış Siyasetinde Bağımsızlık Sonrası Yıllar ve Karabağ Problemi”, **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 2, 2010, ss. 69-93.

TÜRKİYE’NİN RUSYA FEDERASYONU İLE İLİŞKİLERİNDE EKONOMİNİN ROLÜ

Fatma SARIASLAN*

Özet

Türkiye-Rusya ilişkileri tarihin hemen her döneminde inişli-çıkışlı bir seyir izlemiştir. Osmanlı'nın son dönemindeki çetin savaşların ardından I. Dünya Savaşı'nda Bolşeviklerin başa geçmesiyle yakınlaşan ilişkiler, Soğuk Savaş döneminde Boğazların tekrar gündeme gelmesiyle gerginleşme eğilimine girmiş, Soğuk Savaş sonrasında da bu konjonktürel iniş çıkışlar ikili ilişkilere hâkim olmayı sürdürmüştür. Bununla birlikte, Soğuk Savaş sonrası Türkiye-Rusya ilişkilerini Osmanlı ve Sovyetler dönemi ilişkilerinden farklı kılan en önemli unsurun, ekonomi ve politika arasındaki çizginin giderek belirsizleştiği ve karşılıklı bağımlılığın daha kesif biçimde hissedildiği uluslararası ekonomi politik zemindeki gelişmeler olduğu söylenebilir. Özellikle 2008 krizinin ardından küresel güçler dengesinde yaşanan dönüşüm sonrasında Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkilerin kilit öneme sahip olduğu gözlemlenmektedir. Nitekim BRICS ülkelerinin önemli bir temsilcisi olan Rusya ve umut vadeden bir yakın-BRICS ülkesi olarak konumlanan Türkiye hem Avrasya'da hem de Ortadoğu'da etkili aktörler olarak öne çıkmaktadırlar. Küreselleşme ile birlikte gerek iki ülke vatandaşları arasında doğrudan temasların artması gerekse hem Türkiye'nin hem de Rusya'nın dinamik bir siyasal ve ekonomik dönüşüm sürecinden geçmesi bu uluslararası zeminle eklemlendiğinde, iki ülke ilişkilerinin siyasal bağlamda ne kadar gerilirse gerilsin nihayetinde ekonomik alanda yumuşama evresine girdiği gözlemlenmektedir. Rekabet ve işbirliği ekseninde salınımı nedeniyle, Türkiye-Rusya ilişkilerinin henüz stratejik ortaklık seviyesine çıkamamakla birlikte, enerji ve ticaret gibi alanlarda stratejik boyuta ulaştığı rahatlıkla söylenebilir. İki ülke ilişkilerine uzun yıllar hâkim olan jeo-politik mücadelenin yerini jeo-ekonomik işbirliğine bıraktığı gözlemlenmektedir. Bu çerçevede, Türkiye-Rusya Federasyonu ilişkilerinin tarihsel seyri ile örtüşecek biçimde genel anlamda inişli-çıkışlı bir nitelik arz ettiğinden hareketle, aralarındaki karşılıklı

* Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, fatma.sariaslan@btu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9295-6477>

bağımlılık dolayısıyla dış ticaret, enerji, yatırım gibi alanlarda kurulan işbirliklerinin siyasal ve stratejik boyutu içermeden de kendi kulvarında gelişmeye devam edebileceği öngörülebilir. Bu makale, literatürde daha ziyade siyasal sorunlar ve güvenlik kaygıları çerçevesinde ele alınan Türkiye-Rusya ilişkilerinin ekonomi-politik perspektifle ve karşılıklı bağımlılık kavramsallaştırması bağlamında bir değerlendirilmesini sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Türkiye, ekonomi politik, karşılıklı bağımlılık, işbirliği, çatışma.

Abstract

The Role Of Economy In Turkey's Relations With Russian Federation

There have been fluctuations within Turkey and Russia relations almost every different periods of history. While relations view close regarding to Bolsheviks' gained sovereignty in WWI after a long period of hard wars of the last times of Ottoman Empire, at the Cold War period because of Bosphorus became a crucial issue the relations faced high tensions and the conjectural fluctuations continue to be dominant through bilateral relations after Cold War. Furthermore, it is possible to claim that the most significant separating feature of the difference between Turkish-Russian and Ottoman-Soviet relations after Cold War has been the international political economic environment in which the line between economy and politics become vague and interdependency seems more decisive. It is clearly observed that the relations between Turkey and Russia have a key role after the transformation occurred in the global power balance especially after the crises in 2008. Indeed, Russia, an important representative of the BRICS countries, and Turkey, a close-minded BRICS country, are prominent actors in both Eurasia and the Middle East. It is observed that as the globalization and the dynamic political and economic transformation process of both Turkey and Russia are taken up with this international base, both countries' relations are getting weaker in the political context and eventually entered into the economic softening phase. Due to the release in the axis of competition and cooperation, it can be said that Turkey-Russia relations cannot reach the level of strategic partnership yet, but reach the strategic dimension in fields like energy and trade. It is observed that the geopolitical struggle that has dominated the relations of the two countries has left its place in geoeconomic cooperation. In this context, the relations between Turkey and the Russian Federation show a general upsurge in a manner that is consistent with the historical course, and the interdependence between them, as well as the political and strategic dimension of foreign trade, energy and investment, may continue to develop in their own lane. This article aims to present an evaluation of the Turkish-Russian relations in the context of political issues and security concerns in the context of the concept of economic-political perspective and interdependence.

Keywords: Russia, Turkey, political economy, interdependence, cooperation, conflict.

GİRİŞ

Günümüzde uluslararası arenada devletler arası ikili ilişkilerde ekonomik, siyasi, toplumsal ve kültürel kulvarlar ilişkilerin bütünsel olarak iyi olduğu dönemlerde birbirleriyle etkileşim içerisinde değerlendirilmekle birlikte, ilişkilerin genel anlamda sorunlu olduğu durumlarda özellikle ekonomik ve siyasi ilişkilerde farklı bölümlendirmelere gidilmekte başka deyişle bu alanlar bilinçli bir biçimde kompartımanlaştırılmakta ve dolayısıyla ekonomik ilişkilerin küresel veya bölgesel siyasi krizlerin olumsuz yan etkilerinden minimum düzeyde etkilenmeleri sağlanabilmektedir. Buna ilaveten siyasal bağlamda sorunlu alanlarda gerginlikler sürse bile ekonomik ve özellikle de toplumsal ilişkilerin katalizör etkisiyle ikili ilişkiler sağlıklı bir biçimde sürdürülebilmektedir.

Tarihsel olarak işbirliği ve çatışma süreçlerinin bir arada olduğu Türkiye ve Rusya ilişkilerinin günümüzde de bu devingen özelliğini koruduğu açıktır. Ancak genel olarak bakıldığında ifade edilen uluslararası ilişkilerdeki kompartımanlaştırma eğiliminin Türkiye ve Rusya arasındaki çok yönlü işbirliği lehine olduğu söylenebilir. Bu çerçevede, gerek Türkiye Rusya ilişkilerinin çok boyutluluğu gerekse toplumsal ilişkilerdeki ciddi yakınlaşma önemli bir avantaj oluşturmaktadır. Ankara ile Moskova arasındaki ekonomik işbirliği, çoğu zaman Türkiye'nin Batılı müttefiklerinin karşı çıkmalarına rağmen askeri ve savunma sanayii boyutuna da taşınmıştır. Dolayısıyla stratejik ortaklık düzeyine ulaşmış ve ulaşılmadığı tartışmaları varlığını sürdürse de Türkiye ve Rusya'nın ticaret, enerji ve savunma sanayiyi içeren çok boyutlu bir ekonomik işbirliğine dayanan bir ortaklık geliştirdiği gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, ikili ilişkiler enerji kaynakları ticareti açısından Türkiye'nin Rusya'dan daha az avantajlı olduğu asimetrik bir karşılıklı bağımlılığa dayalı olmakla birlikte ikili ekonomik ilişkilerin geldiği nokta dikkat çekicidir.

Çalışmada öncelikle, tarihsel olarak daha ziyade çatışma ve işbirliği ekseninde gelişen Türkiye-Rusya ilişkileri ele alınacak, ardından Soğuk Savaş sonrası ilişkilerin ekonomi politikası karşılıklı ticaret, enerji ve yatırım ilişkileri çerçevesinde incelenecektir.

1. Türkiye-Rusya İlişkilerin Tarihi Seyri: Çatışma-İşbirliği Diyalektiği

Beş yüz yılı aşkın tarihinde konjonktürel olarak işbirliği ve çatışma süreçlerinin hâkim olduğu Türkiye ve Rusya ilişkileri, bugüne gelindiğinde de büyük ölçüde bu diyalektik çerçevesinde belirlenen özelliğini korumaktadır. Her iki aktörün de imparatorluk ile yönetildiği dönemde çok defa savaşlarla karşı karşıya gelmelerine rağmen -istisnai olmakla birlikte- aralarında dönemsel olarak ittifak ve işbirliği süreçleri de yaşanmıştır. 1500'lerin ortalarından 1800'lerin sonuna kadar her otuz yılda bir savaşır durumda olmalarına rağmen Osmanlı İmparatorluğu ile Çarlık Rusya'sı arasında sekiz adet önemli barış antlaşmasına imza atılmıştır.¹ 1665-1917 döneminde Türk-Rus ittifak süreçlerinden en önemlilerinden birini 1798-1805 döneminde Napolyon'a karşı, diğerini ise 1833-1841 döneminde Mısır Hidivi Mehmet Ali Paşa'ya karşı yapılmış ittifak oluşturmuştur. 1917 yılında Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla sonuçlanan Ekim Devrimi'nin ardından da ikili ilişkilerde olumlu gelişmeler yaşanmıştır. 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması iki ülke arasındaki sorunları (başta Batum meselesi) tamamen ortadan kaldırmamakla birlikte, 1917-1923 yılları arasında Batı emperyalizmi karşısında konumlanan Türk-Sovyet dayanışması ve duruşu bağlamında önemli bir milat olmuştur.² Bu yakınlaşmanın önceki iki ittifaktan bir diğer ayırıcı özelliği bahse konu işbirliğinin yalnızca askeri boyutla sınırlı kalmayıp ekonomik ayağının da söz konusu olmasıdır. Nitekim söz konusu dönemde Atatürk önderliğinde bağımsızlık savaşı veren Türk ordusuna yönelik Lenin liderliğindeki Sovyetler Birliği'nin maddi birtakım yardımları, ikili yaklaşma sürecinin önemli bir dönüm noktası olmuştur. 1924 yılı başında Lenin'in ölmesinin ardından Stalin Rusya'sı ile Atatürk Türkiye'si, her iki devlet için de ilk saldırmazlık ve tarafsızlık anlaşması olan "Dostluk ve Tarafsızlık

1 Oral Sander, *Türkiye'nin Dış Politikası* (Ankara: İmge Yayınları, 1998), 77-88.

2 Türk-Rus ilişkileri açısından en hareketli ve en ilginç dönem belki de 1917-1923 yıllarıdır. Ekim Devriminden Lozan Anlaşmasının imzalanmasına kadar uzanan Osmanlı Rus ilişkileri ve daha sonra Moskova-Ankara Hükümeti arasındaki ilişkilerini Rusça belgeler dizisini içerecek biçimde inceleyen kapsamlı bir çalışma için bkz. Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden "Milli Mücadeleye"* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979).

Anlaşması”ını 7 Aralık 1925’te Paris’te imzalamıştır.³ 1927 yılında da Ankara’da Ticaret ve Seyrisefain Anlaşması imzalanmıştır. Ekonomik bunalım döneminde imzalanan bu anlaşmayla Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ticaret üç yıl içerisinde iki kat artmış; böylelikle her iki ülke de ekonomik açıdan rahatlamıştır.⁴ Ayrıca 1930’lu yıllar Türkiye’inde Devletçilik ilkesi, devlet eliyle sanayileşmenin başarılı olduğu Sovyetler Birliği’nin uygulamalarından ilhamla öne çıkmıştır. Merkezi Sovyet ekonomisinin Büyük Buhran’dan başarıyla çıkması bu etkiyi pekiştirmişti. Sanayileşme odaklı gelişme ve beş yıllık planlar Sovyet modeli temelli uygulamalardır. Buna karşın Sovyet Birliği ile yakın işbirliğine rağmen Türk liderler devletçi politikaların sosyalizmden farkını (sınıf çatışması olmaması ve devlet kontrolünün sınırlı düzeyde oluşu gibi) vurgulamışlardır.⁵

İkili ilişkilerdeki ilk ciddi gerilim 1936 Montrö Boğazlar Sözleşmesi müzakerelerinde ortaya çıkmıştır. Bu gerilimin ardından II. Dünya Savaşı sonrasında Dışişleri Bakanı Molotov’un gündeme getirdiği SSCB’nin Türkiye’den talepleri iki ülke siyasi ilişkilerinin bozulmasına yol açmış, siyasi ilişkilerin bozulması da ekonomik ilişkilerin kesintiye uğramasına sebep olmuştur. Dahası 1945 Postdam Konferansında Stalin Montrö Sözleşmesinin revize edilmesi girişiminde bulunmuştur. II. Dünya Savaşı’ndan sonra iki ülke arasında birtakım dönemsel yakınlaşmalar olmakla birlikte Soğuk Savaş boyunca farklı kamplarda yer almaları dolayısıyla ikili ilişkilerdeki işbirliği yaklaşımı oldukça sınırlı kalmıştır. Bununla birlikte, dönemin sınırlayıcı koşullarına rağmen Türkiye ve Sovyetler Birliği ilişkilerinde dönem dönem yumuşamalar söz konusu olmuştur. 1960’lı yılların ortalarından itibaren, Soğuk Savaş’ta yaşanan yeni durumun sağladığı elverişli ortam ile Türkiye, Batı ekseninden ayrılmaksızın da olsa bağımsız dış politika üretme olanağı bulmuştur. Küba füze

3 Kamuran Gürün, *Türk - Sovyet İlişkileri (1920-1953)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), 120.

4 Eyüp Zengin, “Türkiye ve Rusya Federasyonu Ticari İlişkileri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, c.4/1 (2015): 76.

5 Ziya Öniş-Şuhnaz Yılmaz, “Turkey and Russia in a shifting global order: cooperation, conflict and asymmetric interdependence in a turbulent region”, *Third World Quarterly*, c.37/1 (2016): 74.

krizi sonucunda Soğuk Savaşın ‘yumuşama’ (*détente*) dönemine⁶ girmesiyle Türkiye’nin aleyhine yaşanan gelişmeler ve son olarak da Kıbrıs meselesinde yaşanan Johnson Mektubu olayı eklenince Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile olan ilişkilerin niteliğini sorgulayarak, çok taraflı bir dış politika izlemeye başlamıştır. Türkiye bu dönemde Kıbrıs meselesinde ihtiyaç duyduğu diplomatik desteği bulabilmenin yanı sıra 1963 yılından itibaren geçilen planlı kalkınma modeline kaynak sağlanması gibi ekonomik kaygılarla da çok yönlü bir dış politika yürütme eğiliminde olmuştur. Bu bağlamda 1960’lı yıllarda Sovyetler Birliği ile geliştirilen ilişkiler, zamanla daha yakın ekonomik bağlantılar kurulmasına vesile olmuştur. 1967 yılının Mart ayında, Ankara ve Moskova arasında, geniş kapsamlı bir endüstriyel işbirliği anlaşması gerçekleştirilmiştir. Anlaşma kapsamında, Sovyetler Birliği Türkiye’de çelik fabrikası, alüminyum fabrikası ve petrol rafinerisinin de dâhil olduğu bir dizi sanayi tesis yapmayı kabul etmiştir. 1960’ların sonlarına gelindiğinde, Türkiye, Sovyetler Birliği’nden en fazla ekonomik yardım alan ülkeler arasında diğer tüm ülkelerden daha fazla pay sahibi olmuştur.⁷

1970’li yıllarda da çok boyutlu dış politika söylemi ile birlikte Sovyetler Birliği ile ilişkiler yeniden ılımlı bir nitelik kazanmıştır. Özellikle 1974 Kıbrıs müdahalesinin ardından uygulanan Batı ambargosu nedeniyle yaşanan ekonomik sıkıntılar Türk-Sovyet ilişkilerinde yakınlaşmayı beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte, ikili ilişkilerdeki bu iyileşme sürecinde birtakım gelişmeler nedeniyle (örneğin 1979 yılında SSCB’nin Afganistan’a askeri müdahalede bulunması) aksamalar olmuştur.⁸

Kazgan Türkiye-Rusya ilişkilerinin, her iki ülkenin de Batı (önce sadece Batı Avrupa daha sonra ABD ve Batı Avrupa) ile ilişkilerin niteliğinden soyutlanamayacağını ileri sürmektedir. Bu görüşe göre, Türkiye ve Rusya

6 Bu dönem için bkz. Len Scott, “International History: 1945-1990”, *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, ed. John Baylis-Steve Smith (New York: Oxford University Press, 2001), 82.

7 Süha Bölükbaşı, “Behind The Turkish-Israeli Alliance: A Turkish View”, *Journal of Palestine Studies*, c. 29/1 (1999): 26.

8 Musa Qasımlı, *SSCB Türkiye İlişkileri: Türkiye’de 1980 Darbesi’nden SSCB’nin Dağılmasına Kadar* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2012), 451.

arasındaki politik bağlantılar Batı ile ilişkilerin türevi olarak geçmişte işbirliği veya çatışma arasında inişli çıkışlı bir yol izlemiştir. Bu perspektifle bakıldığında Türkiye’de 1980’de yaşanan askeri darbenin ardından Batı ile ilişkilerin gerilmesi nedeniyle Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkilerinin güçlenmesi anlamlıdır. Diğer taraftan bu dönemde her iki ülkede de Batı’dan kaynaklanan ekonomiyi serbestleşme yolundaki değişimin aynı yönde olması ilişkilerin 1980’li yılların sonlarında kayda değer derecede ilerleme göstermesinde etkili olmuştur. Nitekim Türkiye’de 1980’lerde Özal eliyle yürütülen ekonomi politikalarına benzer şekilde SSCB’de Gorbaçov tarafından “perestroyka” olarak adlandırılan politikalar uygulanmaktaydı.⁹

Öte yandan Özal döneminin ekonomik liberalleşme politikalarının etkisiyle 1980-1990 döneminde ortalama yüzde 5,4 büyüme gösteren Türkiye ekonomisi, 1986’dan sonra yavaşlamaya başlamış ve dış ticaret açığı ciddi oranda artmıştı. Türkiye’nin ilgisi bu durumun da etkisiyle kuzeye, Rusya’ya ve Sovyetlerin dağılmasıyla ortaya çıkan yeni cumhuriyetlere kaymıştı.¹⁰ Ayrıca 1984 yılında daha sonra enerji alanında önemli oranda gelişecek olan işbirliğinin ilk adımı olan doğalgaz anlaşması imzalanmıştır. Bundan üç yıl sonra 1991 Mart’ında Başbakan Özal’ın gerçekleştirdiği Moskova ziyareti sırasında “Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Anlaşması”nın yanı sıra Türk müteahhitlerin Sovyetler Birliği’nde takas karşılığında inşaat projelerine katılımına ilişkin anlaşma imzalanmıştır.

2. Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye-Rusya Federasyonu İlişkileri

Soğuk Savaş’ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra Türkiye ve Rusya ilişkileri dönemin yeni koşulları çerçevesinde gerek ikili anlaşmalar gerekse Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) gibi görece gevşek bölgesel entegrasyon anlaşmaları ile yeniden şekillenmeye başlamıştır.¹¹ Bu

9 Gülten Kazgan, “Batı ile İlişkilerin Gölgesinde Türkiye-Rusya İlişkileri”, *Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya: Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler*, der. Gülten Kazgan-Natalya Ulçekno (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), 151.

10 Robert Olson, *Türkiye’nin Suriye, İsrail ve Rusya ile İlişkileri: 1979-2001*, çev. Süleyman Elik (Ankara: Orient Yayınları, 2005), 86.

11 Fiona Hill-Omer Taspinar, “Turkey and Russia: Axis of the Excluded?”, *Survival*, c. 48/1 (2006): 82.

yeni dönemde Türkiye-Rusya Federasyonu ilişkilerinin öne çıkan boyutunu ticari ilişkiler oluşturmuştur.

Öniş ve Yılmaz Soğuk Savaş sonrası Türkiye-Rusya ilişkilerini iki ayrı dönemde incelemektedirler (Bkz. Tablo 1). Aşağıdaki tablodan da izlenebileceği üzere, ilk dönem Soğuk Savaş'ın hemen sonrasında 1990'ların sonlarına kadarki dönemi, ikinci dönem ise 1990'ların sonu ve sonrasında kapsamaktadır.

Tablo 1 – Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Rusya Federasyonu İlişkileri

	Soğuk Savaşın Hemen Sonrasında 1990'ların Sonlarına Kadar	Soğuk Savaş Sonrası Dönemin Sonraki Aşaması: 1990'ların sonu ve sonrası
İlişkinin Doğası	Çatışmanın önem arz eden elemanlarıyla birlikte dayanışma.	Dayanışmanın politik eğilimler ve jeopolitik rekabetteki farklılıklara rağmen derinleştirilmesi.
Kilit Konumdaki Güçler	Özel sektör desteğiyle devlet güdümlü dayanışma KEİ gibi bölgesel anlaşmalar kolaylaştırıcı fakat ikincil önemdedirler.	Devletler ana aktörler olmaya devam ederler, özel sektör çıkarlarının rolü her iki ekonominin çeşitlendirilmesi ve büyümesine paralel olarak artmaktadır.
Dayanışmanın Bölgesel Bağlamı	KEİ Örgütü yüzeysel bir dayanışma çerçevesi sunar. Ortak normların ve üyelerin ortak politik eğilimlerinin yokluğunda zayıf bir şekilde temellendirilmiş bölgeselcilik.	Zayıf kurumsallığa sahip dinamik bölgeler; ulus devletler ve ulusal iş kurum/kuruluşları hâkim aktörler olmaya devam ederler. Devlet başkanlarını içerecek şekilde gerçekleştirilen karşılıklı zirvelerin önemi ve artan sıklığı.
Liderlik Unsuru	KEİ Örgütünün mimarı olarak Özal dayanışmayı sürdürme açısından önemli bir figürdür. Rusya tarafından Özal'ın bir muadili yoktur.	Erdoğan ve Putin ikili ilişkilerin geliştirilmesinde önemli rol oynarlar. Türk tarafında Gül ve Davutoğlu da önemli aktörlerdir.

<p>Politik Çatışmaların Doğası ile Ayrılıkçılığa ve Nüfuz Alanlarına Yönelik Tutumlar</p>	<p>Derin Çatışmalar; Rusya Türkiye'nin Orta Asya Cumhuriyetlerine liderlik etme hevesini reddetmektedir. Bu iki devlet birbirini azınlık çatışmalarına müdahalede bulunurlar ve Rusya'nın dolaylı bir biçimde PKK'yı desteklemesi. Türkiye'nin benzer biçimde Çeçen karışıklıklarına destek vermesi.</p>	<p>Türk dış politikasındaki pragmatik dönüşle birlikte çatışma seviyesinin önemli ölçüde azaltılması, Türkiye Rusya'nın etki alanında olduğu düşünülen bölgelerde aktif bölgesel bir rol oynamaktan önemli ölçüde kaçınmaktadır.</p>
--	--	--

Kaynak: Ziya Öniş-Şuhnaz Yılmaz, "Turkey and Russia in a shifting global order: cooperation, conflict and asymmetric interdependence in a turbulent region", *Third World Quarterly*, c.37/1 (2016): 77.

İlk dönem olan Soğuk Savaş'ın bitiminden 1990'ların sonlarına kadar olan dönem için; yukarıda bahsi geçen Özal'ın Mart 1991'de SSCB ile imzaladığı dostluk anlaşması ile daha sonra Demirel'in 1992 yılında Rusya Federasyonu ile imzaladığı ve iki yıl sonra yürürlüğe giren 'Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu Arasındaki İlişkilerin Esasları Hakkında Anlaşma' içerik olarak çok benzer olup, bu dönem Türkiye-Rusya ilişkilerinin kurucu belgeleri niteliğinde olmuştur.¹² Buna ilaveten gerçekleştirilen karşılıklı üst düzey ziyaretler sırasında taraflar arasında özellikle ekonomi alanında ilişkileri düzenlemeye yönelik anlaşmalar imzalanmıştır. Ancak yeni dönemde ilişkilerde devlet kuruluşlarının yanında iş çevrelerinin ve özel sektörün de etkisi olmuştur. Nitekim Sovyetler Birliği döneminde ekonomik ilişkiler resmî kurumlar arasında yürütülmekteyken, Soğuk Savaş'ın sona erdiği SSCB sonrasında ise devlet güdümlü atılan işbirliği adımlarında özel sektörün de etkisi görülmüştür.¹³ Bu dönemde Türkiye dış politikasının karar alma sürecinde ekonomik konuların önemine ilişkin algının değiştiği 1980'li yıllar boyunca sayısı hızla artan Türk girişimcileri, Soğuk Savaş'ın bitişiyile Rusya'ya yönelik ticaret ve yatırımlarını

¹² Erel Tellal, "Rusya ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası Cilt II: 1980-2001*, der. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 546.

¹³ Bu konuda bkz. Gül Günver Turan, "Türkiye ve Rusya Arasındaki İktisadi İlişkilerde Gönüllü Bir Kuruluş: Türk-Rus İş Konseyi", *Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya: Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler*, der. Gülten Kazgan-Natalya Ulçekno (İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), 275-277.

artırmışlardır. Yine bu dönemde hayata geçirilen KEİ Örgütü Türkiye-Rusya ilişkileri açısından yüzeysel bir dayanışma çerçevesi sunmaktadır. Söz konusu dönemde Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Türkiye'nin Orta Asya Cumhuriyetlerine liderlik etme hevesini Rusya Federasyonu'nun kabul etmemesi, ikili ilişkilerin zayıf bir şekilde temellendirilmiş bir bölgeselcilik girişimi olarak KEİ Örgütü çerçevesinde etkin bir biçimde gelişmesini sınırlamıştır. Aynı zamanda Rusya'nın dolaylı bir biçimde PKK'yı desteklerken, Türkiye'nin de -resmi devlet politikası olarak olmasa da- Çeçen karışıklıklarına destek vermesi ilişkilerin çatışma-dayanışma diyalektiği içerisinde belirlenmesine yol açmıştır.

1990'ların sonundan itibaren ise sorunlu alanları ortaya çıkartan etnik konuların ikili ilişkilerin belirlenmesinde öneminin azaldığı bir dönem olmuştur. Bölgedeki rekabetin ilişkilerin geliştirilmesi potansiyelini engellediğini gören taraflar, bu dönemde yaşadıkları ekonomik sıkıntıların da etkisiyle işbirliği ortak paydasında buluşmanın avantajlarını daha net görmeye başlamışlardır. 1990'lardan 2000'lerin başlarına kadarki dönem her iki ülke için de ekonomik sarsıntıların yaşandığı ve bu durumun politik ve sosyal alanda ciddi etkilerinin olduğu bir dönem olmuştur. Rusya'nın 1991 sonrasındaki dağılma sürecinde içine düştüğü siyasal ve ekonomik kriz (1989-98 arasında GSMH'deki toplam düşüş yüzde 50 kadar) çok şiddetli olmuştur; buna 1998'de moratoryum ilanına ve rublenin yüzde 40 oranında devalüasyon götüren kriz eklenmiştir.¹⁴ Putin'in iktidara gelmesi ve petrol ve doğalgaz fiyatlarının hızla yükselmesiyle Rusya Federasyonu 2000'li yılların başında ekonomisini düzeltebilmiştir.¹⁵ Söz konusu

14 Döviz kuru Rusya'da Ağustos 1998'de dalgalanmaya bırakılmıştır; 28 Ağustos'ta döviz kurunda yüzde 198'lik bir değer kaybı yaşanmıştır. Türkiye'de ise 2001 krizi sonrasında dalgalı kur rejimine geçildiği açıklanmış ve uygulamada müdahaleli dalgalı kur rejimi uygulamaya başlamıştır. Sabit döviz kuru uygulamasından vazgeçildiği 22 Şubat 2001 tarihinden itibaren sonra döviz kuru hemen yüzde 40 bir değer kaybına uğramıştır. Bkz. Nurhan Yentürk, *Körlerin Yürüyüşü: Türkiye Ekonomisi ve 1990 Sonrası Krizler* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), 86.

15 Gülten Kazgan, *Küreselleşme ve Ulus Devlet: Yeni Ekonomik Düzen* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005), 41.

dönemde Türkiye de benzer bir biçimde politik istikrarsızlıklara¹⁶ eşlik eden bir siyasal ortamda 1994, 1999 ve 2000-2001 finansal/makroekonomik krizlerini geçirmiştir. Dolayısıyla yeni dönemde ciddi anlamda artan ekonomik ilişkilerin ortaya koyduğu faydayı da göz önünde bulundurarak Türkiye ve Rusya aralarındaki güven ilişkisini güçlendirme yönünde bir irade göstermişlerdir. Öte yandan Türkiye'nin AB ile ilişkiler bağlamında yaşadığı ekonomik dönüşüm de Rusya'ya yönelik ilgiyi arttırmıştır. 1990'larda Rusya Federasyonu pazarı, Türkiye'nin endüstri ürünleri ihracatı açısından ciddi bir fırsat sunmuştur. Türkiye'nin 1996'da Gümrük Birliğine katılımıyla Gümrük Birliğine kapsamında bulunan ülkelerden Türkiye'ye görece ucuz ve kalitesi yüksek endüstri ürünleri girerken, Avrupa'daki üretilen mallara kıyasla daha az kaliteli olarak Türkiye'de üretilen endüstri ürünlerinin Rusya pazarına girmesi olasılığı doğuyordu. Ayrıca Rusça diline hâkim Balkanlar ve Kafkasya kökenli Türk vatandaşları da dış ticareti daha elverişli kılmıştı.¹⁷ Tüm bunların bir sonucu olarak 1992-97 yılları arasında, Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı yüzde 367 artarken, toplam ticaret hacmi de yüzde 177 artış göstermiş ve Rusya Federasyonu Türkiye'nin ikinci önemli ticaret ortağı konumuna gelmiştir.¹⁸ Buna ilaveten özellikle 1990'lı yıllarda Türkiye ve Rusya arasındaki “bavul ticareti” de iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin ciddi bir boyutunu oluşturmuştur. 1996'da 8.8 milyar dolarlık bir düzeye eriştiği ileri sürülen bavul ticaretine ilişkin verilerin, 1998'de Rusya'da yaşanan mali krizin sonrasında ülkede benimsenen gümrük vergilendirmelerine ilişkin yeni düzenlemelerle

16 Turgut Özal'ın ölümünün ardından 1993-1999 yılları arasında yedi hükümet kurulmuş ve dokuz farklı dışişleri bakanı görev yapmış, hatta Temmuz 1994-Haziran 1996 arasında yedi kez dışişleri bakanı değişmiştir. Haziran 1993-Ekim 1995 DYP Hükümeti, Kasım 1995-Mart 1996 DYP-CHP Koalisyonu, Mart 1996-Temmuz 1996 ANAP-DYP Koalisyonu, Temmuz 1996-Haziran 1997 Refah Partisi(RP)-DYP Koalisyonu, Haziran 1997-Ocak 1999 ANAP, Demokratik Sol Parti (DSP) ve Demokratik Türkiye Partisi Koalisyonu, Ocak 1999-Mayıs 1999 DSP Hükümeti, Mayıs 1999-Kasım 2002 DSP, MHP ve ANAP Koalisyonu.

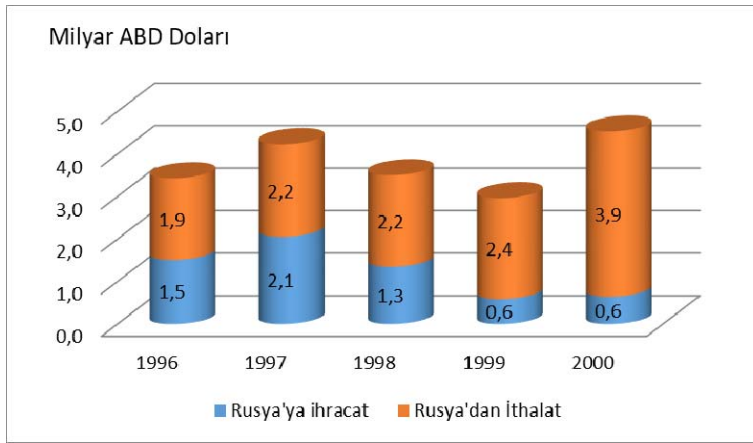
17 Ali Başaran, “Dış Siyasi, İktisadi İlişkiler Etkileşimi Çerçevesinde Yeltsin Dönemi Rusya-Türkiye İlişkileri” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013), 48-49.

18 Emre Erşen, “Turkey and Russia: an emerging ‘strategic axis’ in Eurasia?”, *EurOrient*, 35-36 (2011): 267.

sekteye uğraması nedeniyle 2000’li yılların başında kademeli olarak 3 ilâ 4 milyar dolar düzeyine indiği belirtilmektedir.¹⁹

Öte yandan 5-6 Kasım 1999’da Dönemin Başbakanı Bülent Ecevit’in Rusya’ya gerçekleştirdiği ziyaret Türkiye-Rusya ilişkileri açısından özellikle de teröre karşı ortak duruş bağlamında kritik bir ziyaret olmuştur. Anılan ziyaret iki ülke arasındaki enerji ilişkilerinin ivme kazanması açısından da bir fırsat sunmakla birlikte, Mavi Akım Ek Protokolü’nün imzasının bir başka tarihe ertelenmesiyle bu alandaki işbirliği anılan tarihte mümkün olamamıştır. Bununla birlikte, Ecevit’in ziyareti Çeçenistan gerginliğinin zirvede olduğu bir tarihte gerçekleşmiş ve Rusya ile müştereken ‘Terörizmle Mücadele Ortak Deklarasyonu’ yayımlanmıştır.²⁰

Grafik 1 - Türkiye-Rusya Dış Ticareti: 1996-2000

Kaynak: TÜİK verileri baz alınarak hazırlanmıştır.

19 Erhan Büyükkakıncı, “Türk Rus İlişkilerinin Değerlendirilmesi: Güvenlik Sorunsalından Çok Boyutlu Derinliğe Geçiş”, *Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl sonra Rusya Federasyonu: Türk Dilli Halklar ve Türkiye ile İlişkiler*, der. E. Büyükkakıncı ve E. Bacanlı (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012), 812-813. Türkiye’de özellikle İstanbul (Laleli) başta olmak üzere sınır kentlerinde ve bölgelerinde belirli bir piyasa canlanmasına katkıda bulunmuş olan bavul ticaretine ilişkin bir çalışma için ayrıca bkz. Mine Eder, Andrei Yakovlev, Ali Çarkoğlu, *The Suitcase Trade Between Turkey and Russia: Microeconomics and Institutional Structure*, Working paper WP4/2003/07, Moscow: State University, Higher School of Economics, (2003), Son güncelleme 12 Temmuz, 2016, https://www.hse.ru/data/2010/05/05/1216427500/WP4_2003_07.pdf

20 “Rus doğalgazına erteleme”, *Milliyet*, 6 Kasım 1999.

2000’li yıllardan sonra ise Türkiye-Rusya ilişkilerinin her iki ülkede yaşanan siyasal iktidar değişimi ile ivme kazandığı gözlemlenmektedir. Türkiye’de 2000 yılında Putin’in Rusya’da, 2002 seçimlerinden sonra Erdoğan’ın Türkiye’de yönetime gelmesiyle, ilişkiler özellikle de ticaret hacmi anlamında büyük gelişme göstermiştir. Diğer taraftan, ikili ilişkilerin gelişmesinde ABD’nin Irak’ın işgali ile olarak Türkiye topraklarını ve hava sahasının kullanılması için Ankara’nın iznini talep ettiği 1 Mart tezkeresinin 25 Şubat 2003’te TBMM tarafından reddedilmesinin de etkili olduğuna ilişkin yorumlar yapılmıştır.²¹ İlişkilerdeki yakınlaşma ekonomik yansımaları Türk ve Rus işadamlarının karşılıklı temaslarında da göstermiştir. Nitekim Dönemin Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Abdullah Gül’ün 23-26 Şubat 2004’teki Moskova ziyareti çerçevesinde Türk-Rus İşadamları Konseyi toplantısı gerçekleştirilmiş ve bu vesile ile her iki ülkeden girişimciler bir araya gelmişlerdir. Bu ziyareti Putin’in 5-6 Aralık 2004 tarihlerindeki Türkiye’yi ziyareti izlemiştir. Ziyaret kapsamında “Rusya Federasyonu ve Türkiye Cumhuriyeti Arasında Dostluğun ve Çok Boyutlu Ortaklığın Derinleştirilmesine İlişkin Ortak Deklarasyon” metninin yanı sıra ekonomi ve güvenlik alanlarında altı ayrı anlaşma imzalanmıştır. Yine bu dönemde ‘Mavi Akım’ doğalgaz boru hattının 2003 yılında fiilen, 2005 yılında da resmen açılmasıyla birlikte Türkiye ve Rusya arasındaki ekonomik işbirliği ciddi bir biçimde artmıştır.²² Türkiye ve Rusya arasında 2000’li yıllar boyunca karşılıklı ticaret seyrindeki yükselişteki istisnalar, küresel finansal ve ekonomik krizin etkisiyle 2009’daki ticaret hacminde yaşanan düşüş ve 2015 yılında başlayan ve ertesi yıl da devam eden düşüştür. 2001 yılında başlayan iyileşme sonucunda 4.4 milyar ABD doları olan ticaret hacmi, 2008 yılına gelindiğinde 38 milyar ABD dolara ulaşmıştır. İki ülke ticaret hacmi, küresel krizin etkisiyle 2009’da 22.6 milyar ABD dolara gerilemiştir. 2009 sonrasında ise Batılı ülkelerin ekonomilerine kıyasla daha hızlı toparlanan Türkiye ve Rusya, ikili ticarete yeniden yukarı yönlü bir

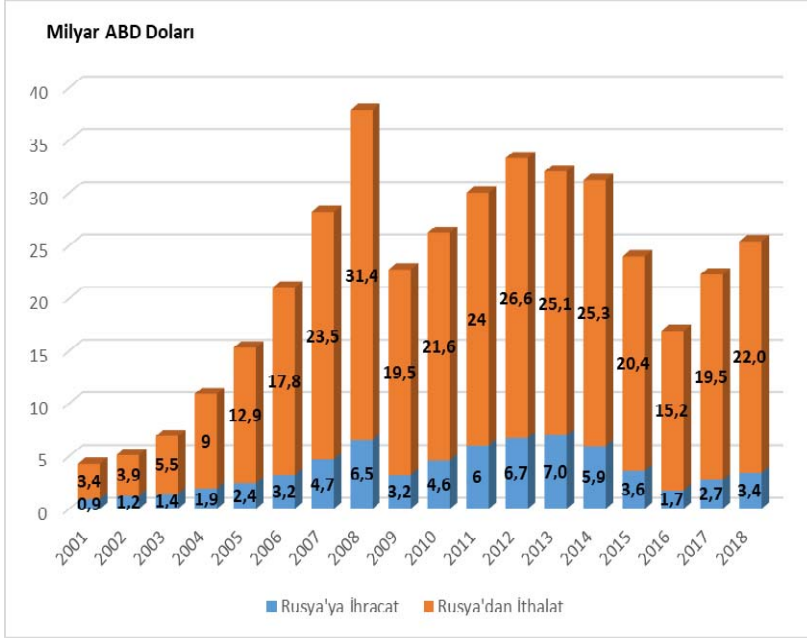
21 James W. Warhola-William A. Mitchell, “The Warming of Turkish-Russian Relations: Motives and Implications”, *Demokratizatsiya*, c.14/1 (2006): 130.

22 Şener Aktürk, “Turkish-Russian Relations after the Cold War (1992-2002)”, *Turkish Studies*, c. 7/3 (2006): 355.

hareketlenmeye şahit olmuştur. Bu çerçevede 2012 yılındaki ticaret hacmi yeniden 2008 yılı rakamlarına yaklaşmıştır. 2014 yılında Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı ülke ekonomisindeki yavaşlama ve Rublenin değer kaybına bağlı olarak ithalatın daralması nedeni ile yüzde 14,6 oranında düşüş kaydetmiştir. Aynı yıl Türkiye'nin Rusya'dan ithalatı ise yüzde 0,01 artmıştır. 2015 yılındaki düşüş ise gerek Rusya ekonomisinin durumu gerekse Türkiye ve Rusya arasında yaşanan "uçak hadisesi"²³ ile ilintili olmuştur. Aynı zamanda 2015 yılında Kırım ve Ukrayna'ya yönelik Rusya müdahalelerinin sonrasında başta AB ülkeleri tarafından Rusya'ya uygulanan ekonomik ambargonun ardından petrol ve emtia fiyatlarının düşmesiyle Rusya'da baş gösteren ekonomik kriz sebebiyle Rusya'nın ihracatında düşüş söz konusu olmuştur. 2016 yılında da ikili ticaretteki düşüş seyri devam etmiştir. 2016 yılında Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı 1.7 milyar ABD dolar (önceki yıla göre yaklaşık yüzde 52 düşüş), Rusya'dan ithalatı ise 15.2 milyar ABD dolar (geçen yılın aynı dönemine göre yaklaşık yüzde 25 düşüş) olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla 2016 yılında iki ülke arasındaki ticaret hacmi yaklaşık yüzde 30 oranında azalarak 16,9 milyar ABD dolarına düşmüştür. Ancak son iki yılda Türkiye-Rusya ticaret hacminde yeniden artış söz konusu olmuştur. 2017'de Rusya'ya ihracat, yaklaşık yüzde 58 oranında artarak, 2.7 milyar ABD dolarına, Rusya'dan ithalat ise yaklaşık yüzde 29 oranında artarak 19.5 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. 2017 yılı toplam ticaret hacmi bakımından da bir önceki yıla göre yaklaşık yüzde 32 oranında artış gerçekleşmiş ve 22,2 milyar ABD doları olmuştur. 2018 yılına gelindiğinde Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı yüzde 24,4, Rusya'dan ithalatı ise yüzde 12,7'lik artış göstererek, toplam ikili ticaret hacmi 25,4 milyar ABD dolarına ulaşmıştır.

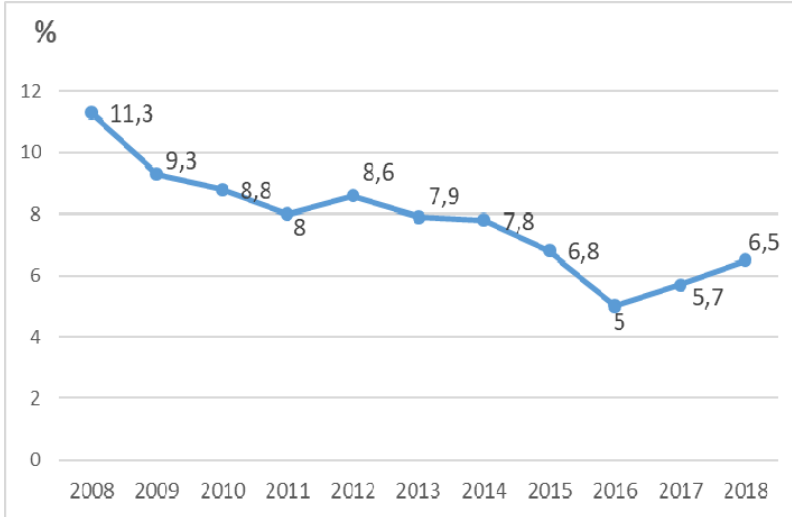
23 Suriye'deki krizin başından itibaren siyasi ve diplomatik alanda Esad rejimine destek veren Rusya, 2015 yılı sonunda Suriye'ye uçak, ağır silahla ve asker sevk ederek iç savaşa doğrudan müdahil olmaya başlamıştır. Bu durumun bir uzantısı olarak 24 Kasım 2015'te bir Rus bombardıman uçağı Suriye sınırındaki mevzileri bombalarken Türkiye sınırlarını geçmesi ve yapılan uyarılara rağmen sınır ihlaline devam etmesi sonucu Türk jetleri tarafından vurularak düşürülmüştür.

Grafik 2 - Türkiye-Rusya Dış Ticareti: 2001-2018

Kaynak: TÜİK verileri baz alınarak hazırlanmıştır.

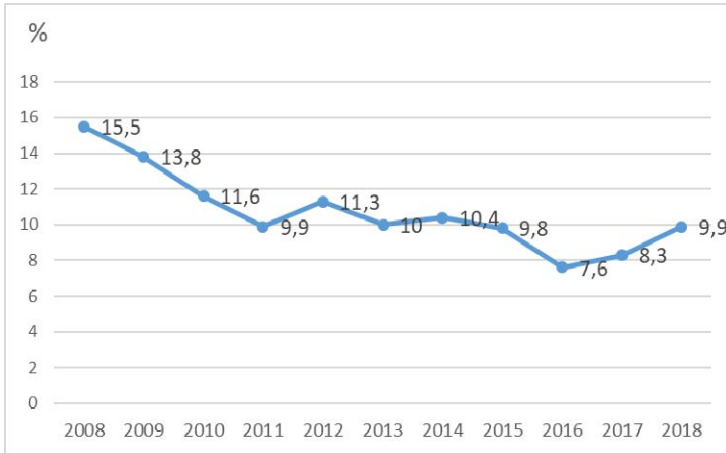
Grafik 3 - Türkiye'nin Toplam Dış Ticaret Hacmi İçerisinde Rusya'nın Payı (%), 2008-2018

Kaynak: TÜİK verileri baz alınarak hazırlanmıştır.

İki ülke arasındaki dış ticaret hacmine paralel şekilde, Rusya'nın Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmindeki payı da 2000'li yıllar boyunca önemli ölçüde artış göstermiştir. 2008 yılında 11,3 payla maksimuma ulaşan bu oran, 2009 küresel krizi nedeniyle ivme kaybetse de 2014 yılında 7,8 olarak gerçekleşmiş ve Rusya Almanya'dan sonra Türkiye'nin en önemli ticaret ortağı olmuştur. 2014 yılında iki ülke arasındaki toplam dış ticaret hacminde yaşanan düşüşe rağmen bu ivme yakalanabilmiştir. Üstelik 2014'teki yüzde 7,8'lik oran Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesi üzerine iki ülke ilişkilerinde gergin söylemlerin ortaya çıkmasına rağmen gerçekleşmiştir. Kırım'ın ilhaki ilişkilerde gerginliğe neden olmakla birlikte Rusya ve Türkiye arasında derin çatlaklara yol açmamıştır.²⁴ Nitekim krizden kısa bir süre sonra 1 Aralık 2014'te Moskova-Ankara arasında ortak bir doğalgaz boru hattı projesi olan ve Güney Akım'a alternatif olarak öngörülen TürkAkım için girişimler başlamıştır.²⁵ Rusya'nın Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmindeki payı 2015 ve 2016 yıllarında düşüş eğilimine girmiş olsa da, 2017 yılına gelindiğinde tekrar yükselişe geçmiş, 2018 yılında yüzde 6,5'e ulaşmıştır.

Grafik 4 - Türkiye'nin Toplam İthalatında Rusya'nın Payı (%), 2008-2108)

Kaynak: TÜİK verileri baz alınarak hazırlanmıştır.

24 Hossein Aghaie Joobani-Mostafa Mousavipour, "Russia, Turkey, and Iran: Moving Towards Strategic Synergy in the Middle East?", *Strategic Analysis*, c. 39/2 (2015): 147.

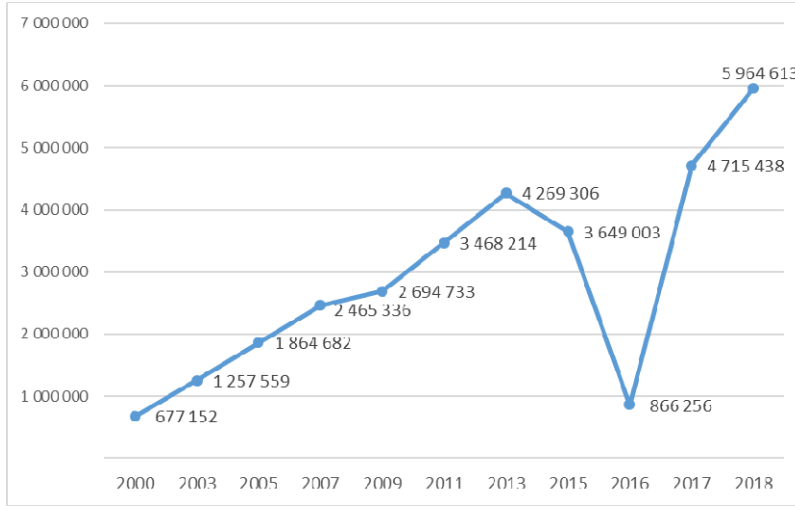
25 Türk Akımı ile ilgili eleştirel bir çalışma için bkz. Younkyoo Kim-Stephen Blank, "The new great game of Caspian energy in 2013-14: 'Turk Stream', Russia and Turkey", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, c.18/1 (2016): 37-55.

İki ülke arasındaki politik gerginliğin asıl önemli gerekçesi iki ülkenin Suriye krizinin -özellikle krizin ilk yıllarında- farklı pozisyon almaları olmuştur. Ancak Suriye konusunda farklı politikalar izlemeleri Türkiye-Rusya ilişkilerinin bozulmasını beraberinde getirmemiştir. Siyasi meselelerdeki tutum farklılıklarına rağmen iki ülke arasındaki ortak çıkarlar Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkiye yön vermiştir. Öte yandan 24 Kasım 2015 tarihindeki “uçak hadisesi” sonrasında Rusya Türkiye’ye karşı bir takım ekonomik tedbirler uygulamaya başlamıştır. Bu kapsamda Türkiye’den ithal edilen bazı tarım ürünlerine ithalat yasağı konulmuş, gümrüklerde Türk mallarının olağan kontrollerin dışında ayrıca kontrollere tabi tutulması gündeme gelmiştir. Ayrıca Rusya tarafının Türk vatandaşlarının istihdamlarına yönelik bir takım kısıtlamalara gitmesi ve iki ülke arasında geçerli olan vize muafiyet anlaşmasının Rusya tarafından 1 Ocak 2016 tarihinden itibaren tek taraflı olarak askıya alınması gibi uygulamalar iki ülke dış ticaretinin daralmasına neden olduğu gibi, Rusya’daki yatırım ve müteahhitlik hizmetlerinde de durağanlığa yol açmıştır. Ayrıca Moskova’nın Türkiye ziyaretlerini yasaklayarak uçuşları iptal etmesinin sonucu olarak, bir önceki yıl Rus vatandaşlarının en çok ziyaret ettiği ülke olan Türkiye’yi 2015 yılında ziyaret eden Rus sayısı -2012 yılı seviyesindeki- 3,6 milyona gerilemiş, 2016’da ise Rus turist sayısında çok daha ciddi bir düşüş söz konusu olmuştur. Bu bağlamda denilebilir ki, 2015 yılında daha ziyade Rusya’nın ekonomik durumundan kaynaklanan turist sayısındaki düşüş, 2016’da uçak hadisesinin somut etkisiyle artarak devam etmiştir. Dolayısıyla 24 Kasım 2015 tarihinde Türkiye’nin sınır ihlali yapan Rus uçağını düşürmesi sonrası Rusya’nın uyguladığı yaptırımlar en çok turizm alanında yansımaları bulmuştur.

Bununla birlikte, 2017 yılına gelindiğinde uçak hadisesi sonrası ikili ilişkilerdeki gelişmeler söz konusu istatistiğe olumlu bir biçimde yansımış ve Türkiye’yi ziyaret eden Rus sayısı önceki yılları da geçerek zirve yapmıştır. (Bkz. Grafik 5). Bu seyir 2018 yılında da devam etmiş ve Rusya 5.964.613 kişi ile Türkiye’ye en çok ziyaretçi gönderen ülke sıralamasında birinci sırada yer almıştır. Rusya’nın bu alandaki birinciliğini 2019 yılında da sürdüreceği -hatta artarak sürdüreceği- öngörülebilir. Zira 2019 yılı Ocak-Eylül döneminde Rusya

yüzde 16,2 (5.902.774 kişi) ile yine sıralamada birinci olarak yer almaktadır. Rus turistlerin Türk ekonomisine yaptıkları katkının yanı sıra iki ülke arasındaki turizm ilişkileri, Ankara-Moskova arasındaki ekonomik ve kültürel etkileşime de olumlu bir katkı sağlamaktadır. İki ülke arasındaki uçak seferleri bu noktada önemli bir parametreyi oluşturmaktadır. Rusya'nın birçok Rus bölgesine (Moskova, St. Petersburg, Soçi, Ufa, Yekaterinburg, Rostov na Donu, Voronej, Kazan ve Samara) seferler düzenleyen Türk Hava Yolları son olarak 7 Mayıs 2018 tarihinden itibaren İstanbul'dan Krasnodar'a direkt seferler düzenlemeye başlamıştır.

Grafik 5 -Türkiye'ye Gelen Rus Sayısı (Milyon Kişi)

Kaynak: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı verileri baz alınarak hazırlanmıştır

Gerek yaşanan uçak hadisesi nedeniyle Rusya tarafından alınan kararlar gerekse 2015 yılında Rus ekonomisinin yüzde 4 civarında daralması sonucu ikili ticarete de gerileme söz konusu olmuştur. Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı bir önceki yıla göre yüzde 39,6 azalarak 3.591 milyar ABD Dolarına gerilemiş, Rusya'dan yapılan ithalat bir önceki yıla göre yüzde 19.3 azalarak 20.4 milyar ABD Doları olarak gerçekleşmiştir. Bunun bir neticesi olarak 2015 yılında Rusya'nın Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmindeki payı 6,8'e düşmüştür. 2016'da ise bu oran yüzde 5 olarak gerçekleşmiştir. 2017 yılına gelindiğinde ise Rusya'nın

Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmindeki payı yeniden yükselişe geçmiş (yüzde 5,7), 2018'de ise yüzde 6,5 olmuştur (bkz. Grafik 3). 2018 yılı itibarıyla Rusya'dan yapılan ithalat bir önceki yıla göre yüzde 12,7'lik bir artış göstermiş ve Türkiye'nin en çok ithalat yaptığı ülke konumuna yükselmiştir (Tablo 2). Yine 2018 yılında Türkiye'nin Rusya'ya yönelik ihracatı bir önceki yıla göre yüzde 24,4'lük artış göstermiş ve Türkiye'nin en çok ihracat yaptığı ülkeler sıralamasında Rusya 11. sırada yer almıştır.

Tablo 2 – Türkiye'nin İthalatında ilk 5 ülke

Ülkeler	2015	2016	2017	2018	2018 pay (%)
Çin	28.335	28.021	38.922	56.041	12.5
Hollanda	40.198	29.255	35.611	43.471	9.7
Almanya	15.906	21.258	25.747	34.096	7.6
Belarus	12.428	14.051	18.425	21.820	4.9
Türkiye	11.703	13.698	18.221	21.345	4.8

Kaynak: TÜİK verileri baz alınarak hazırlanmıştır.

Rusya açısından bakıldığında ise Türkiye önemli bir ticari partner olarak öne çıkmaktadır. Nitekim 2018 yılında Rusya'nın en fazla ihracat yaptığı ülkeler sıralamasında yüzde 4.8'lik payla beşinci sırada gelmektedir (Tablo 3). TradeMap verilerine göre, Rusya'nın ithalatında ise Türkiye, 2017 verilerine göre on altıncı sırada gelirken, 2018 yılında yüzde 1.8'lik payla on ikinci sıraya yükselmiştir.

Tablo 3- Rusya'nın İhracatı (Milyon ABD Doları)

(Milyon ABD Doları)				
Ülkeler	2017	%	2018	%
Rusya Federasyonu	19.514	8,3	21.990	9,9
Çin	23.371	10,0	20.719	9,3
Almanya	21.302	9,1	20.407	9,1
A.B.D.	11.952	5,1	12.378	5,5
İtalya	11.305	4,8	10.155	4,6
GENEL TOPLAM	233.800	100,0	223.046	100,0

Kaynak: TradeMap

Uçak hadisesinin ardından Türkiye ve Rusya arasındaki siyasal, ekonomik ve kültürel ilişkiler 2016 yılının Haziran ayına kadar tamamıyla donmuştur.²⁶ 27 Haziran 2016 tarihinde kamuoyuna açıklanan Erdoğan'ın Putin'e hitaben kaleme aldığı bir mektup ilişkilerin seyrinde yeni bir dönüm noktası olmuştur. Moskova, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın bu mektup yoluyla düşürülen Rus uçağı için özür dilediğini öne sürmüştür.²⁷ Bu girişimin üzerine Putin, Rusya'nın Türkiye'ye seyahat yasağını kaldırdığını açıklamış; diğer yaptırımların da aşamalı olarak kaldırılacağını bildirmiştir. Bu gelişmelerle uyumlu olarak ekonomi alanında, özellikle ticaret ve turizm konularında karşılıklı temas ve görüşmelere başlanmıştır. Bu çerçevede, Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ) Dışişleri Bakanları Konseyi 34. Toplantısı çerçevesinde 1 Temmuz 2016'da Soçi'yi ziyaret ederek Rus mevkidaşı Sergey Lavrov'la bir görüşme gerçekleştirmiştir.²⁸ Diğer taraftan, 15 Temmuz 2016'da Türkiye'de 'Fettullahçı Terör Örgütü' (FETÖ) tarafından gerçekleştirilen başarısız darbe girişiminin hemen ardından Rusya'nın darbeyi kınaması ve Türkiye'ye verdiği destek, iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesinde önemli bir etken olmuştur. 15 Temmuz'dan kısa bir

²⁶ Mitat Çelikpala-Emre Erşen, "Turkey's Black Sea Predicament: Challenging or Accommodating Russia?", *Perceptions*, c. XXIII/2 (2018): 78.

²⁷ Kremlin: Erdoğan özür diledi', *BBC Türkçe*, 27 Haziran 2016.

²⁸ T.C. Moskova Büyükelçiliği.

süre sonra, Başbakan Yardımcısı Mehmet Şimşek ve Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekçi 26 Temmuz 2016 tarihinde Moskova'yı ziyaret etmiş ve Rus muhataplarıyla görüşmüştür. Cumhurbaşkanı Erdoğan ise 9 Ağustos 2016 tarihinde St. Petersburg'a bir ziyaret gerçekleştirmiş; bu ziyareti müteakiben iki ülke arasındaki normalleşme Türkiye'nin 24 Ağustos 2016'da başlattığı Fırat Kalkanı Operasyonu ile devam etmiştir. Türkiye'nin operasyonuna Rusya'nın, diplomatik sınırlar içinde verdiği tepki, iki ülkenin normalleşme yönünde önemli mesafe aldığıın işareti olarak görülmüştür.²⁹ Ardından Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Putin 10 Ekim 2016'da Dünya Enerji Kongresi çerçevesinde Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştirmiş, bu ziyaret kapsamında 12 Ekim 2016'de Türkiye-Rusya Hükümetler Arası 14. Dönem Karma Ekonomik Komisyon (KEK) Toplantısı düzenlenmiştir. Toplantıda Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekçi ve Rusya Federasyonu Enerji Bakanı Aleksandr Novak tarafından KEK protokolü imzalanmıştır. Zeybekçi'nin toplantıdaki sözleri Türkiye-Rusya ekonomik işbirliğinin çarpan etkisine dikkat çekmekte ve ekonomik ilişkilerinin geçmişte yaşanan siyasal görüş ayrılıklarına rağmen ayrı bir kulvarda değerlendirilerek yeni dönemde giderek derinleştirileceğine işaret etmektedir: *“Birbirine rakip iki önemli ekonomi değil, birbirine çok üst düzeyde tamamlama kabiliyetine sahip iki önemli ekonomi... Ülkelerimiz arasında test edeceğimiz dostane ilişkilerin yanında da ekonomik ilişkileri de hızlı bir şekilde geliştireceğiz. 2015 yılı kasım ayında yaşanan talihsiz gelişmeden sonra iki ülke arasında alınan tedbir ve getirilen sınırlamalarla, kısıtlamalarla iki ülke kaybetti, negatif etkilendi yani bunun kazanımı olmadı. Bütün gayretimizle Kasım 2015'in öncesine aynı şart ve standartlara dönmek üzere önemli mesafeler kat ettik. Çok büyük bir mesafeyi aştığımıza inanıyorum. Son derece basit birkaç konu ile de bunu tamamen aşacağız.”*³⁰ Söz konusu KEK mekanizması 2017 yılında da işletilmiş ve 21 Ekim 2017 yılında KEK 15. Dönem Toplantısı gerçekleştirilmiştir. Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan Cumhuriyeti'nin başkenti Kazan'da yapılan KEK Toplantısı sonrasında basın

29 Fatih Özbay, “Krizden normalleşmeye Türkiye-Rusya İlişkileri”, *AlJazeera Turk*, 6 Aralık 2016.

30 “Novak ve Zeybekçi KEK protokolünü imzaladı”, *Sputniknews*, 12 Ekim 2016.

mensuplarının sorularını yanıtlayan Rusya Enerji Bakanı Aleksandr Novak, Türkiye-Rusya ekonomik ilişkilerinde lokomotif sektör olan enerji konusunda da görüşmeler yapıldığını ve toplantıda TürkAkım doğalgaz boru hattı projesinin de etraflıca ele alındığı belirtmiştir.³¹

Türkiye ve Rusya Federasyonu arasında karşılıklı ticaretin kolaylaştırılmasına ilişkin olarak oluşturulan mekanizmalar da, iki ülke ilişkilerinde ekonomik önceliklere verilen önemi doğrulamaktadır. Bu bağlamda, Türkiye ile Rusya arasında 2008’de hayata geçirilen basitleştirilmiş Gümrük Hattı uygulaması kapsamında Türk ihracatçılar kolaylaştırılmış gümrük işlemleri ve gümrük muayenesinden muafiyet gibi kolaylıklardan faydalanabilmektedir. Yine 6 Ağustos 2009 tarihinde Putin’in Türkiye’yi ziyareti esnasında iki ülke gümrük idaresi başkanları tarafından imzalanan Mutabakat Zaptı da iki ülke ticareti açısından önemli bir belgedir. Bu zapt sayesinde, Türk menşeli ve/veya Türkiye’den sevk olunan ürünlerin Rus gümrüklerinde uzun süre (yaklaşık bir yıl) beklemesine yol açan tam tespit uygulaması 17 Ağustos 2009 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır. Ayrıca bu mutabakat zaptı ile, Türk ihraç ürünlerine yönelik üçüncü ülkelerden farklı, negatif ayrımcılık içeren bir uygulama yapılmayacağı da hükme bağlanmıştır.

Diğer taraftan, Türkiye ve Rusya arasındaki ticari ilişkilerin Avrupa Birliği’nin Ukrayna olayları nedeniyle Rusya’ya uyguladığı yaptırımların sürmesinden olumlu bir biçimde etkilendiği gözlemlenmektedir. 18 Mart 2014’de Rusya’ya ekonomik yaptırımlar uygulamaya başlayan Avrupa Birliği, son olarak 150 kişi ve 38 şirkete yönelik ekonomik yaptırımları ve vize yasağını 15 Eylül 2018 tarihine kadar uzatmıştır. Bu konjonktürde Rusya’nın Avrupa’ya petrol ihracatının düşüş eğiliminde olduğu görülmektedir. Türkiye’nin Rusya ile ticari ilişkilerinde ise enerji kaynakları önemini giderek arttırmaktadır.

2.1. İlişkilerde Enerji Ticareti Boyutu

1984’te imzalanan anlaşma ile 1987 yılında başlayan ve yılda 6 milyar m3 olan Rusya’dan doğalgaz alımının, 1997’de imzalanan anlaşmayla 2002’den

31 “Rusya Enerji Bakanı Novak: Türkiye ile bütün kısıtlamaların kaldırılması konusunda anlaşık”, *Anadolu Ajansı*, 21 Ekim 2017.

itibaren 8 milyar m³ daha artırılması hususunda mutabakata varılmıştır. Yine 1997 yılında imzalanan ve alınan doğalgazın 16 milyar m³ daha artırılmasına karar verilen bir anlaşma ile hayata geçirilmesi kararlaştırılan doğal gaz projesi ‘Mavi Akım’, 2003’te fiilen kullanıma açılmış, böylelikle iki ülke enerji işbirliği noktasında daha da yakınlaşmıştır. 2005 yılında resmi açılışı yapılan ve Karadeniz’in altından boru döşenerek gerçekleştirilen 1.250 km uzunluğundaki Mavi Akım projesi, Rusya kıyısındaki Djubgi’den Samsun ve Ankara’ya ulaşmaktadır.³²

Rusya, Türkiye için 1984 yılından beri önemli bir petrol ve doğalgaz enerjisi tedarikçisi iken, Türkiye de Rusya için iyi bir enerji alıcısı olmasının ötesinde Rus ve Hazar doğalgazının Yunanistan, İspanya, İtalya gibi Avrupa ülkelerine hatta Kuzey Afrika ülkelerine ulaştırılmasında ayrıca önemli bir transit koridorudur.³³ Bu anlamda Rusya açısından Türkiye alternatif bir geçiş koridoru olarak güzergâh çeşitlendirmesinde önemli bir partnerdir. 1997 yılı sonundan itibaren gündeme gelen Mavi Akım’ın 2003 yılında fiili olarak devreye girmesi ikili ilişkilerdeki enerji boyutunu daha ileriye taşımıştır. Yine, Rusya’nın doğalgazda taahhüt ettiği indirimden dolayı gerçekleşmemesi nedeniyle Türkiye’nin askıya aldığı ve yaşanan uçak hadisesiyle de gündemden düşen TürkAkım projesinin, iki ülke ilişkilerinin rayına girmesi ile Ekim 2016’da imzalanması da ilişkilerde enerji parametresinin artarak devam edeceğine işaret etmektedir. Bunlara ilaveten iki ülke arasında 12 Mayıs 2010’da gerçekleştirilen ilk Üst Düzey İşbirliği Konseyi (ÜDİK) toplantısı sırasında Mersin-Akkuyu nükleer enerji santrali projesiyle, Türkiye ve Rusya arasında o tarihe kadar petrol ve doğalgaz odaklı gelişen enerji işbirliğinin nükleer enerjiyi de içerecek biçimde genişletilmesi ciddi bir dönüm noktasını teşkil etmiştir.

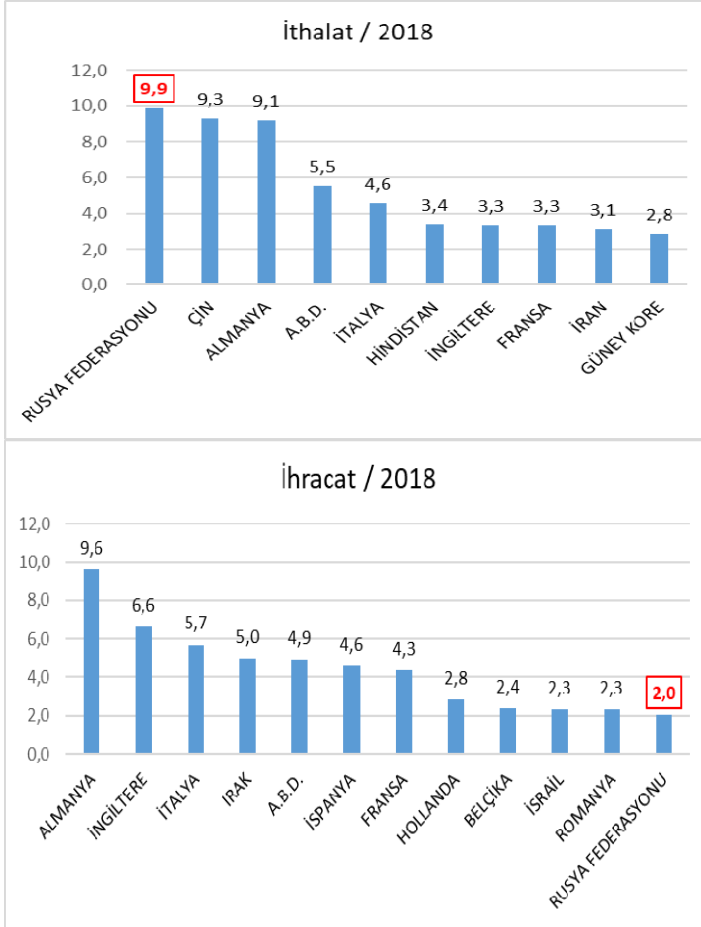
İki ülke ticaret ilişkilerinin 1990’lı yıllarda görece dengeli bir seyir izlemesine rağmen, 2000’li yıllardan itibaren makasın giderek Rusya lehine bir biçimde açıldığı gözlemlenmektedir (Bkz. Grafik 7). Nitekim 2018 yılı itibariyle Rusya Federasyonu, Türkiye’nin ihracatında on ikinci sırada, ithalatında ise ilk

32 Warhola-Mitchell, “The Warming of”, 130.

33 Suat Kiniklioğlu-Valeriy Morkva, “An anatomy of Turkish–Russian Relations”, *Southeast European and Black Sea Studies*, c. 7/4 (2007): 540.

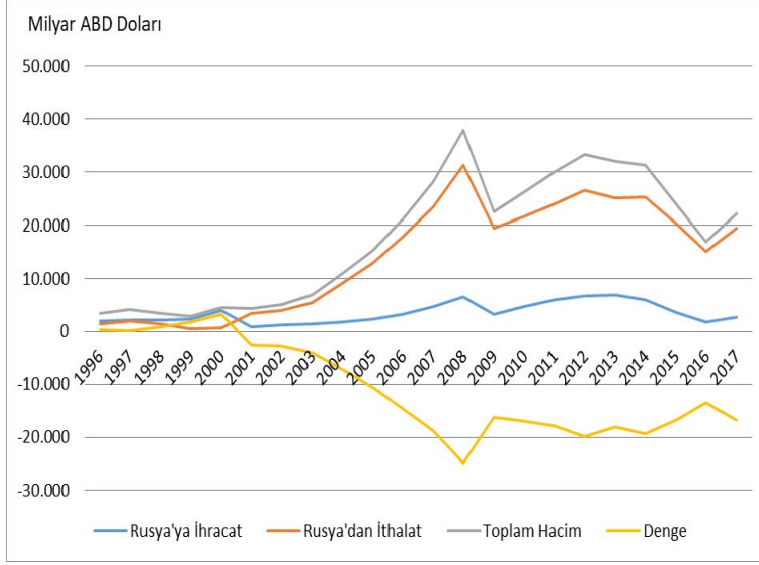
sırada yer almaktadır (Bkz. Grafik 6). Bu durum genel anlamda Rusya'dan yapılan ithalatın büyük ölçüde enerji esaslı olmasından kaynaklanmaktadır. Öncelikle, 1997'de imzalanan Mavi Akım hattından 2003 yılından itibaren doğalgaz tedarik edilmesi sonucu, Rusya'dan ithal edilen doğalgaz miktarında yaşanan dikkate değer artış nedeniyle Türkiye'nin gaz faturası da artmıştır. Öte yandan Türkiye'nin en önemli enerji tedarikçilerinden Rusya'ya ödediği faturanın artmasında 2002 yılından sonra artış gösteren enerji fiyatları da etkili olmuştur.

Grafik 6 – 2018 Yılı itibariyle Türkiye'nin En Büyük Ticaret Ortakları (Pay, %)

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı verileri baz alınarak hesaplanmıştır.

Grafik 7 - Türkiye-Rusya Arasındaki Ticaret Hacmi (1996-2017)

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı verileri baz alınarak hazırlanmıştır.

Boru hatları ile yapılan dünya doğalgaz ticaretinin yaklaşık yüzde 30'unu üstlenen Rusya, dünya ihracatında ilk sırada yer almaktadır. Aşağıdaki Tablo 4'ten de görüleceği üzere, 2015 ve 2016 yıllarında olduğu gibi 2017 yılında da Türkiye Rusya'nın doğalgaz ihracatında Almanya'dan sonra ikinci büyük doğalgaz alıcısı olarak öne çıkmaktadır. 2018 yılında bu oran 10.2'ye düşmüş ve Türkiye, Almanya ve İtalya'nın ardından Rusya'nın en büyük üçüncü doğalgaz pazarı olmuştur. Dolayısıyla Türkiye-Rusya arasındaki karşılıklı bağımlılık asimetrik bir yapı arz etmekle birlikte, Türkiye'nin de Rusya açısından önemli bir hidrokarbon enerjisi alıcısı olması hasebiyle önemli bir partner olduğu açıkça görülmektedir.

Tablo 4 - Rusya Federasyonu'nun (Boru Hatları ile) Doğalgaz İhracatı (Milyar m3)

	2015	2016	2017(*)	2018	2017 pay (%)	2018 pay (%)
Almanya	45,2	46,0	48,5	55,3	22,5	24,8
Türkiye	26,6	23,2	27,6	22,8	12,8	10,2
İtalya	24,0	22,7	22,3	25,4	10,4	11,4
Hollanda	2,3	14,7	8,6	7,4	4,0	3,3
Fransa	9,5	10,5	11,5	8,9	5,3	4,0
RF Toplam	194,2	202	219,7	223,0	100,0	100,0
Dünya Toplam	704,1	737,5	740,7	805,4	29,7	27,7

(*) Sıralama 2017 yılı verilerine göre yapılmıştır.

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy Reports (2016-2017-2018-2019)

Türkiye'nin enerji jeopolitiğinde petrol ve doğalgaz kaynaklarının temini açısından farklılık görülmektedir. Şöyle ki, Tablo 5'ten de izleneceği üzere, son üç yıl petrol ithalinde (toplam ithalatın yaklaşık yüzde 60'ı) Rusya, İran ve Irak ile görece olarak dengeli sayılabilecek üçlü bir yapı söz konusudur. Bu durum kaynak ülkede sevkiyatta yaşanabilecek olası bir sıkıntıya karşı diğer kaynak ülke/ülkelerden hareket serbestliği sağlayan daha dengeli bir tedarik zinciri olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte özellikle 2018 yılında Irak'tan yapılan petrol ithalatının azalırken Rusya'dan yapılan petrol ithalatının artış gösterdiği dikkat çekmektedir.

Tablo 5 - Ülkeler Bazında Türkiye'nin Petrol İthalat Miktarları ve Payları (2016-2018)

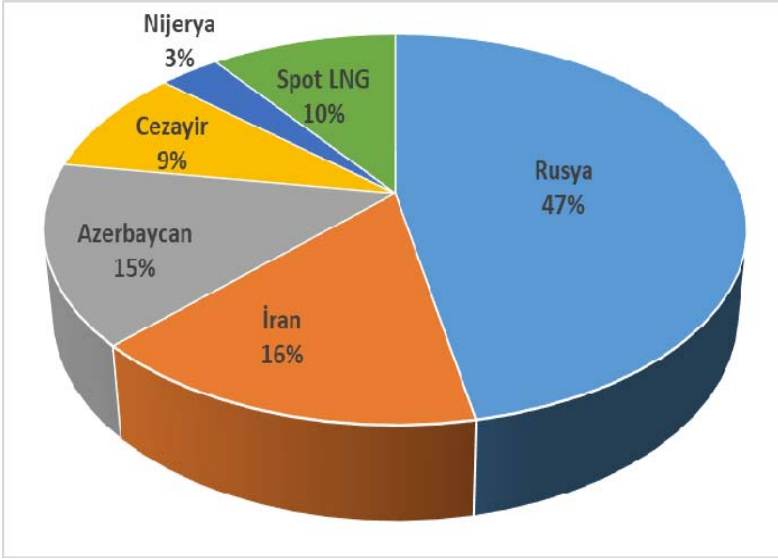
Ülke	2016		2017		2018 (*)	
	Miktar (ton)	Pay (%)	Miktar (ton)	Pay(%)	Miktar (ton)	Pay (%)
Rusya	7.764.158	19,4	7.026.314	17,7	9.758.156	25,21
İran	6.939.097	17,3	5.587.624	14,1	7.109.531	18,37
Irak	9.251.528	23,1	11.409.810	28,8	6.613.429	17,08
Toplam	40.064.001	100,0	39.637.998	100	38.711.455	100

(*) Sıralama 2018 yılı verilerine göre yapılmıştır.

Kaynak: EPDK Petrol Piyasası Yıllık Sektör Raporları verileri baz alınarak hazırlanmıştır.

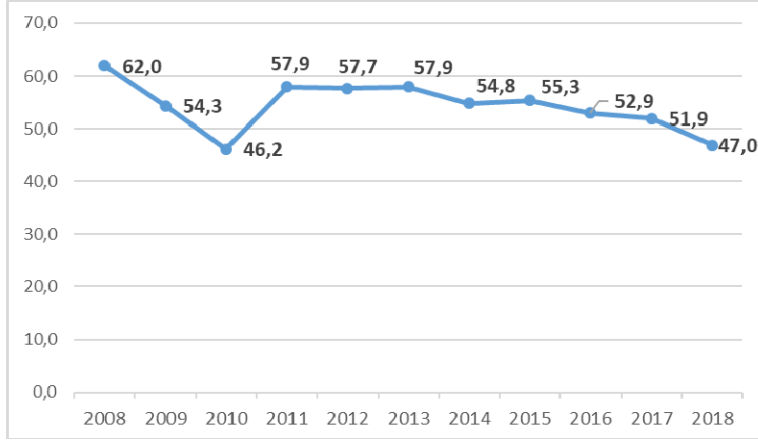
Yıllar itibariyle artan enerji ihtiyacı dolayısıyla giderek artış gösteren doğalgaz ithalatında ise, daha dengesiz bir yapı mevcuttur. Hem Grafik 8 hem de 2005-2018 yılları arasında gerçekleşen doğalgaz ithalat miktarları kaynak ülke bazında gösteren Tablo 7 doğalgazda Rusya'ya olan bağımlılığa açıkça işaret etmektedir. 2018 yılına gelindiğinde de bu tablo sürmektedir; en fazla doğalgaz ithalatı yüzde 47'lik payla Rusya'dan yapılmıştır. Bununla birlikte, Tablo 6'dan izleneceği üzere, doğalgaz ithalatında Rusya'nın payı yıllar içerisinde giderek azalma eğilimi göstermektedir. Bu demektir ki Rusya'ya doğalgaz ithalatındaki bağımlılık görece azalmaktadır.

Grafik 8 - 2018 Yılı Kaynak Ülkeler Bazında Türkiye'nin Doğalgaz İthalatı (%)

Kaynak: EPDK Doğalgaz Piyasası 2018 Yılı Sektör Raporu verileri baz alınarak hazırlanmıştır.

Tablo 6 - Türkiye'nin Rusya'dan Doğalgaz İthalatının Toplam Doğalgaz İthalatı İçerisindeki Payının Yıllara Göre Seyri (% , 2008-2018)

Kaynak: EPDK Doğalgaz Piyasası 2018 Yılı Sektör Raporu verileri baz alınarak hazırlanmıştır.

2015 yılı Kasım ayında Suriye sınırında Rusya ile yaşanan “uçak hadisesi” özellikle doğalgaz tedarikinde kaynak çeşitliliğinin Türkiye için hayati bir gereklilik olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Bu kriz Rusya'nın mevcut durumda Türkiye'nin enerji denklemindeki baskın konumunu dengelemeye yönelik stratejik adımların atılmasını beraberinde getirebilir. Bu durumda diğer bölge ülkeleri ile doğalgaz konusunda kurulabilecek işbirliklerinin hız kazanabileceği öngörülebilir. Nitekim bunun ilk somut işareti Katar ile verilmiştir. Türkiye krizden kısa bir süre sonra Katar'la gerçekleştirilen ilk YDSK Toplantısı ile eşzamanlı olarak sıvılaştırılmış doğalgazı (LNG) anlaşması imzalamıştır.³⁴ Ayrıca Davutoğlu'nun 3-4 Aralık 2015 tarihli Azerbaycan ziyaretinde Azerbaycan'ın nakliye bedellerinin toplamında yüzde 40 indirim yapması gündeme gelmiştir.³⁵ Buna ilaveten heyetler arası görüşmede, Azerbaycan tarafı Abşeron sahasındaki ilave doğalgazını ilerleyen dönemde Türkiye üzerinden sevk etmek istediklerini ifade etmişlerdir.³⁶ Yine aynı görüşmelerde taraflar TANAP'ın planlandığı gibi 2018'de değil daha erken bir

³⁴ “Katar'la doğalgaz anlaşması”, *Al Jazeera Turk*, 2 Aralık 2015; “Katar'la doğalgazda anlaşıldı”, *CNN Türk*, 2 Aralık 2015.

³⁵ “Azerbaycan'dan Türkiye'ye yüzde 40 indirim”, *Hürriyet*, 7 Aralık 2015.

³⁶ “Azeri gazı sinyali”, *Milliyet*, 3 Aralık 2015.

tarihte gerçekleşmesi için mutabakata varmışlardır.³⁷ Tüm bu alternatif arayışlarına rağmen Rusya'nın Türkiye için doğalgaz temininde en önemli ülke olmaya devam etmesi muhtemeldir.

Tablo 7 - 2005-2018 Yılları Türkiye'nin Doğalgaz İthalat Miktarları (milyon Sm³)

Yıllar	Rusya	İran	Azerbaycan	Diğer (Cezayir, Nijerya ve diğer LPG)	Toplam
2005	17.524	4.248	0	4.799	26.571
2006	19.316	5.594	0	5.311	30.221
2007	22.762	6.054	1.258	5.768	35.842
2008	23.159	4.113	4.580	5.498	37.350
2009	19.473	5.252	4.960	6.171	35.856
2010	17.576	7.765	4.521	8.174	38.036
2011	25.406	8.190	3.806	6.472	43.874
2012	26.491	8.215	3.354	7.862	45.922
2013	26.212	8.730	4.245	6.082	45.269
2014	26.975	8.932	6.074	7.281	49.262
2015	26.783	7.826	6.169	7.649	48.427
2016	24.540	7.705	6.480	7.628	46.353
2017	28.690	9.251	6.544	10.765	55.250
2018	23.642	7.863	7.527	11.329	50.361

Kaynak: EPDK Doğalgaz Piyasası Yıllık Sektör Raporları baz alınarak hazırlanmıştır.

Öte yandan enerji konularının dış politikasının önemli bir parametresini oluşturduğu Rusya için gerek enerji gelirlerinin sürdürülebilirliğini sağlamak

³⁷ "SOCAR: TANAP'ta kaybedilecek zaman yok!", *Enerji Haber*, 7 Aralık 2015.

gerekse Avrupa doğalgaz piyasasındaki tekel konumunu devam ettirmek hayati bir öncelik olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Avrupa ülkeleri açısından Rus doğalgazına alternatif olma potansiyelini haiz olan Doğu Akdeniz'deki doğalgaz rezervleri ve bu gazın Avrupa'ya taşınması için öngörülen Güney Gaz Koridoru Rusya için ciddi bir önem taşımaktadır. Bu nedenle Rusya, kendi menfaatleri doğrultusunda hem Doğu Akdeniz'deki enerji projelerine dâhil olmaya hem de kıyıdaş ülkelerle ikili ilişkiler geliştirmeye yönelmektedir. Rusya Federasyonu menşeli Lukoil şirketi, Doğu Akdeniz'de Mısır'ın egemenlik alanında olan ZOHR sahasının yüzde 30'unu satın alırken, Novatek adlı şirket ise Lübnan'da ENI ve Total şirketleri ile birlikte rezerv arama çalışmalarına yönelik bir konsorsiyum kurmuştur. Bunlara ilaveten, Suriye'nin kıyı kesiminde 25 yıllık sondaj hakkının Rus enerji şirketlerine ait olduğunu da hatırlamak gerekmektedir. Rusya aynı zamanda bölgedeki bir diğer kilit aktör olan İsrail ile de enerji alanındaki işbirliğini geliştirerek Tamar ve Leviathan sahalarındaki doğalgazın bir kısmını LNG olarak Avrupa yerine, Doğu Asya pazarına ihraç etmeyi planlamaktadır.³⁸ Ancak; bir taraftan ExxonMobil gibi enerji alanındaki önemli bir aktörün ABD 6. Filosunun desteğiyle bölgede sondaj faaliyetlerine başlaması, diğer taraftan ABD'nin desteklediği Doğu Akdeniz Gaz Forumu³⁹ gibi gelişmeler Rusya'nın Doğu Akdeniz'deki enerji politikalarını dengeleyici unsurlar olarak öne çıkmıştır. Bu durum aynı zamanda bölgede ülkelerinden Suriye ve Lübnan'la birlikte Türkiye'nin de denklem dışına itilmesine yol açmıştır. Ancak Türkiye Kıbrıs'ın doğal kaynakları üzerinde sadece Kıbrıslı

38 Mehmet Cem Demirci, "Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki sondaj faaliyeti Rusya ile ilişkilerini nasıl etkiler?", *Euronews*, 10 Mayıs 2019.

39 2019 yılının Ocak ayında Kahire merkezli olarak kurulan Doğu Akdeniz Gaz Forumu'nun iştirakçileri, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY), Yunanistan, İsrail, İtalya, Ürdün, Filistin ve Mısır'dır. Mısır Enerji ve Petrol Bakanı, forumun amacını şöyle ifade etmiştir: "Mevcut olan enerji kaynaklarından faydalanmak ve gelecekteki yeni kaynak keşiflerini karşılamak için daha fazla altyapı seçeneği geliştirmek." Forumun İkinci Enerji Bakanları Toplantısı 25 Temmuz 2019 tarihinde Kahire'de gerçekleştirilmiştir. Forumun, uluslararası hukuka uygun uluslararası bir örgütlenme seviyesine yükseltilmesi taahhüdünün verildiği bu toplantıya, ABD Enerji Bakanı Rick Perry, AB Komisyonu adına Dominique Rostri ile Fransa ve Dünya Bankasından bazı temsilciler de katılım sağlamışlardır. Forumun bir sonraki toplantısının Ocak 2020'de Kahire'de yapılması kararlaştırılmıştır. Bkz. "Doğu Akdeniz Gaz Forumu, bakanlar düzeyinde toplandı", *Anadolu Ajansı*, 25 Temmuz 2019.

Rumların değil Kıbrıslı Türklerin de hakkı olduğu iddiasından hareketle, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC)'nin ruhsat verdiği alanlarda petrol ve doğalgaz arama çalışmalarına başlamıştır. Türkiye'nin bu angajmanı karşısında AB'nin Türkiye'ye yaptırım kararı alması⁴⁰ ve ABD tarafından yapılan açıklamalar⁴¹ Doğu Akdeniz'deki gerginliğin artabileceğine işaret etmektedir. Bu konuda Türkiye Rusya'nın desteğini alacak gibi görünmektedir. Zira Avrupa Birliği'nin Türkiye'ye yaptırım uygulama kararı alması üzerine, Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü söz konusu yaptırımları desteklemediklerini açıklamıştır.⁴²

Türkiye-Rusya Yatırım İlişkileri

Rusya'ya yönelik Türk yatırımları, 1998 yılında Rusya'da yaşanan ekonomik krizin ardından artış göstermiştir. Rublenin yüzde 75 oranında devalüe edilmesi sonucu Rusların satın alma gücünün olumsuz etkilenmesi ve ayrıca uygulamaya konulan ithal ikameci politikalar nedeniyle, Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na yönelik ihracatında bir takım zorluklar ortaya çıkmış ve bu durum Türk firmalarının Rusya'ya ihracat yapmak yerine doğrudan yatırım yapmalarına yol açmıştır. Bu durumun bir uzantısı olarak, Rusya ile 15 Aralık 1997 tarihinde imzalanan Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması (YTKT) Anlaşması, daha fazla ertelenmeden 17 Mayıs 2000 tarihinde yürürlüğe girmiştir.⁴³ Söz konusu anlaşma Rusya'dan Türkiye'ye yönelik doğrudan yatırımlarda da artış sağlamıştır. Nitekim 1995-1998 döneminde Rusya'dan Türkiye'ye gelen doğrudan yatırımlar sadece 12,5 milyon dolarken 2011 sonrasında özellikle enerji sektöründe olmak üzere ciddi oranda artmıştır.

UNCTAD Dünya Yatırım Raporu'na⁴⁴ göre küresel ölçekte Rusya 2017 yılında dünyadaki en çok yatırım çeken 14'üncü ülke iken, Türkiye (11.478

40 "Doğu Akdeniz - AB'den Türkiye'ye yaptırım kararı: Üst düzey temaslar ve Hava Taşımacılık Anlaşması müzakereleri askıya alınacak", *BBC Türkçe*, 16 Temmuz 2019.

41 "ABD'den Türkiye'ye Doğu Akdeniz eleştirisi", *Deutsche Welle Türkçe*, 5 Ekim 2019.

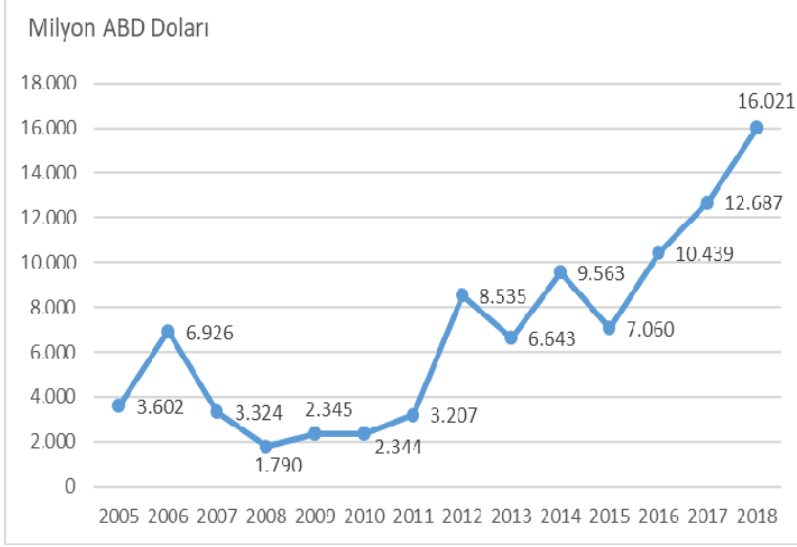
42 "Rusya Dışişleri: AB'nin Türkiye'ye yaptırım kararını desteklemiyoruz", *Sputnik News*, 16 Temmuz 2019; "Rusya'dan AB'ye Türkiye çıkışı! 'Kabul edilemez'", *Akşam*, 18 Temmuz 2019.

43 DEİK Türk-Rus İş Konseyi, *Türkiye-Rusya Federasyonu Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Nisan 2013.

44 UNCTAD World Investment Report 2019, son güncelleme 19 Ağustos, 2019, https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2019_en.pdf.

milyar ABD Dolarla) bir önceki yıla göre üç basamaklık bir gerilemeyle dünyadaki en çok yatırım çeken 26'ncı ülke olmuştur. 2018 yılına gelindiğinde Rusya yüzde 48,6'lık ciddi bir düşüşle 20'inci sıraya gerilerken, Türkiye ise yüzde 12, 8'lik artışla (12.944 milyar ABD Dolar) 21'inci sıraya yükselmiştir.

Grafik 9 - Rusya'da Yerleşik Kişilerin Türkiye'deki Doğrudan Yatırımları (Milyon ABD Doları) (*)

(*) Yabancı ortaktan kullanılan kredileri içeren "Diğer Sermaye" kalemi hariçtir.

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası verileri baz alınarak hazırlanmıştır.

Aşağıdaki Tablo 8'den de izleneceği üzere, 2014 yılında Türkiye'ye uluslararası doğrudan yatırım girişlerinin ülkelere göre dağılımında Rusya yüzde 8,4 ile dördüncü sırada iken, 2015 yılında İspanya, ABD ve Lüksemburg'un ardından yüzde 6,3 oranla yedinci sırada yer almaktadır. Rusya'dan Türkiye'ye gelen doğrudan yatırımlar 2017 yılında 719 milyon dolar azalmış, 2018 yılında da 10 milyon doların altında kalmıştır.

Tablo 8- Rusya'dan Uluslararası Doğrudan Yatırım Girişleri 2014-2015 (Milyon ABD Dolar)

2014				2015			
Sıra	Ülke	Sermaye Girişi	ay (%)	Sıra	Ülke	Sermaye Girişi	ay (%)
1	Hollanda	2.016	3,5	1	İspanya	2.178	18,4
2	İngiltere	1.051	2,3	2	ABD	1.568	13,2
3	Azerbaycan	884	0,3	3	Lüksemburg	1.263	10,7
4	Rusya	723	8,4	4	Hollanda	1.188	10
5	Almanya	601	7	5	Azerbaycan	786	6,6
6	Lüksemburg	528	6,2	6	Belçika	753	6,4
7	İtalya	488	5,7	7	Rusya	747	6,3
8	ABD	334	3,9	8	İngiltere	596	5
9	Fransa	281	3,3	9	Çin	451	3,8
10	Japonya	257	3	10	Almanya	387	3,3
Toplam		8.576	100	Toplam		11.858	100

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası verileri baz alınarak hazırlanmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB) verilerine göre, Türkiye'de 2015 yılında; şirket kuruluşu, şube kuruluşu veya hisse devri yoluyla 131 adet şirket Rusya sermayeli olmuştur. Genel toplamda ise, 1.961 adet ile Rusya, Türkiye'de en çok uluslararası sermayeli şirkete sahip 6'ncı ülke konumundadır.

Tablo 9 - Rusya'dan Uluslararası Doğrudan Yatırımlar ve Şirket Sayıları (2015 Yılı)

Sıra	Ülke	Toplam Şirket Sayısı*	Türkiye'ye Yapılan Uluslararası Doğrudan Yatırımlar** (Milyon ABD Doları)	Dünya Genelinde Ülke Dışına Yapılan Uluslararası Doğrudan Yatırımlar*** (Milyon ABD Doları)	Pay (%)
1	İspanya	613	2.178	34.586	6,3
2	ABD	1.627	1.568	299.969	0,5
3	Lüksemburg	433	1.263	39.371	3,2
4	Hollanda	2.591	1.188	113.430	1,0
5	Azerbaycan	1.796	786	3.260	24,1
6	Belçika	562	753	38.547	2,0
7	Rusya	1.961	747	26.558	2,8
8	İngiltere	2.910	596	-61.441	-1,0
9	Çin	755	451	127.560	0,4
10	Almanya	6.491	387	94.313	0,4

Kaynaklar: * T.C. Ticaret Bakanlığı (Geçici Veriler)

** Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası

*** UNCTAD (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Örgütü)

Rusya'daki Türk iş çevrelerinin yatırımları finans, sigorta, gayrimenkul faaliyetleri ve toptan ve perakende ticaret alanlarında yoğunlaşmaktadır. Enka, Koç, Kale Grubu, Zorlu Grubu, Efes, Şişecam, Eczacıbaşı gibi büyük ölçekli kuruluşların yanı sıra

küçük ve orta ölçekli firmaların da Rusya’da yatırımları bulunmaktadır.⁴⁵ Özellikle inşaat sektörü Türkiye’nin Rusya karşısında avantajlı konumda olması hasebiyle ayrıca önemlidir.⁴⁶ Türkiye’deki Rus yatırımları ise yakın geçmişe kadar hizmet sektörüne yönelmişken, iki ülke arasındaki yatırım işbirliği alanları özellikle son yıllarda genişleme eğilimi göstermektedir. Rus yatırımları, öncelikli olarak turizm, hizmet sektörü, enerji işleme ve enerji depolama alanlarında yoğunlaşmaktadır. Bu çerçevede mobil iletişim, nükleer de dahil olmak üzere enerji, demir-çelik endüstrisi gibi yeni işbirliği alanları öne çıkmaktadır. Türkiye’de Rus şirketleri başta baraj yapımı ve doğalgaz altyapısının inşası olmak üzere önemli görevler üstlenmişlerdir. Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın, Moskova’da gerçekleştirilen Türkiye-Rusya 8. ÜDİK toplantısında belirttiği üzere Rusya’nın Türkiye’de 10 milyar ABD Dolarının üzerinde yatırımı bulunmaktadır.⁴⁷ Mersin Akkuyu Nükleer Enerji Santrali’nin kurulması, Deriner Barajı ve Hidroelektrik Santrali için *Technostroyexport* A.Ş. konsorsiyumunun kurulması Rus firmalarının Türkiye’de gerçekleştirdikleri en önemli projeleri arasındadır. Nitekim 2015 yılında Rusya tarafından gerçekleştirilen 747 milyon ABD Doları tutarındaki doğrudan yatırımın tamamına yakını Akkuyu Nükleer A.Ş.’de gerçekleştirilen sermaye artışına istinaden transfer edilmiştir.

İki ülke yatırım ilişkilerinin geliştirilmesi açısından 9 Ekim 2016’da Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekçi ve Rusya Ekonomik Kalkınma Bakanı Aleksey Ulyukaev’in imzaladıkları Türkiye ve Rusya arasında ortak yatırım fonu kurulmasına ilişkin ortak bildiri önemli bir kilometre taşını oluşturmaktadır. Söz konusu bildiriye istinaden Türkiye Varlık Fonu (TVF) ile Rusya Doğrudan Yatırım Fonu (RDIF) tarafından ortak bir yatırım platformu olarak 2019 yılının sonunda taraflar imzalanması öngörülen sözleşme ile kurulacak olan Türkiye-Rusya Yatırım Fonu (RTIF) ikili ekonomik bağları güçlendirmeyi ve iki ülke

45 Natalia Ulchenko, “What Is So Special About Russian–Turkish Economic Relations?”, *Russian Analytical Digest*, 125 (2013): 8.

46 Duygu Bazoğlu Sezer, “Turkish-Russian Relations: The Challenges of Reconciling Geopolitical Competition with Economic Partnership”, *Turkish Studies*, c.1/1 (2000): 74.

47 “Erdoğan: Türkiye’de yatırım yapmak isteyen Rus firmalarına her türlü kolaylığı sağlayacağız”, *Sputnik News*, 8 Nisan 2019.

arasındaki yatırım akışını artırmayı hedeflemektedir.⁴⁸ İlk etapta hayata geçirilecek ortak projelere 200 milyon Euro kaynak ayrılan fonun toplam büyüklüğü ise 900 milyon Euro olarak belirlenmiştir.⁴⁹

Türkiye ve Rusya arasındaki finans ve bankacılık alanındaki işbirliğinin geliştirilmesi de ikili ilişkilerde önemli bir açılım noktası teşkil etmektedir. 4 Mart 2011 tarihinde imzalanan Türkiye – Rusya XI. Dönem Hükümetlerarası Karma Ekonomik Komisyonu (KEK) Protokolü uyarınca iki ülke merkez bankaları yetkilileri başkanlığında “Türk-Rus Bankacılık ve Finans Alanında İşbirliği Çalışma Grubu” oluşturulmuştur. Karşılıklı muhabir bankacılık ilişkilerinin geliştirilmesi, bankacılık ve finans sektörlerinde yatırımların gerçekleştirilmesi ile ticari işlemlerde yerel paraların kullanılması için elverişli şartların oluşturulması yönünde çalışmalarını yürüten Grubun 8. Toplantısı 20-21 Haziran 2018 tarihlerinde Rusya Merkez Bankasının ev sahipliğinde Kaliningrad’da gerçekleştirilmiştir.⁵⁰ Toplantıda alınan kararların ardından 14 Ağustos 2018 tarihinde İstanbul’da Türk ve Rus bankaları arasında işbirliğinin geliştirilmesine yönelik TCMB ve Rusya Merkez Bankası yetkilileri tarafından yönetilen ve ticari, yatırım ve katılım bankaları temsilcilerinin de katıldığı bir toplantı düzenlenmiştir. Toplantıda iki ülke arasındaki bankacılık ilişkilerinde yaşanan sorunlar ve sorunlara ilişkin çözüm önerileri derinlemesine tartışılmış ve yeni iş birliği olanakları değerlendirilmiştir. Bahsekonu çalışma grubu mekanizması ve bunların uzantısı olan toplantılar iki ülke bankacılık ve finans işbirliğinde somut uygulamaların ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Nitekim Türkiye’deki yaygın olan ödeme şemalarına Rus ödeme sistemi ‘Mir’ kartı da eklenmiştir. Rusya Federasyonu Merkez Bankası’nın, Türkiye’deki iki bankayla Rus ‘Mir’ ödeme sistemi kartlarının desteklenmesi ile ilgili çalışmaların sürdüğü yönündeki açıklamasından kısa bir süre sonra İş Bankası’nın, Rusya’nın ulusal

48 ‘Türkiye-Rusya Yatırım Fonu’ndan projelere 1 milyar ABD doları’, *Dünya*, 21 Nisan 2018.

49 “Türkiye ve Rusya’dan ortak yatırım fonu”, *Dünya*, 8 Nisan 2019.

50 “Türk-Rus Bankacılık ve Finans Alanında İşbirliği Çalışma Grubu 8. Toplantısı”, *Finansal Kurumlar Birliği*, son güncelleme 24 Haziran, 2018, <https://www.fkb.org.tr/kurumsal-iletisim/duyurular/turkrus-bankacilik-ve-finans-alaninda-ismirligi-calisma-grubu-8-toplantisi/> .

ödeme sistemi Mir'ı kabule başladığına ilişkin haberler basında yer bulmuştur.⁵¹ Rusya'da her dört kişiden birinin kullandığı Mir Kart'ın Türkiye'de kullanıma girmesinin bankacılık işbirliğinin yanı sıra, turist sayısının artmasını da sağlayarak Türkiye'nin turizm gelirleri açısından da ciddi bir katkı sağlayacağı öngörülebilir.

Sonuç

Türkiye ve Rusya ilişkileri tarih boyunca inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Özellikle 2000'li yıllarla birlikte iki ülke arasında olumlu ve hızla yükselen ilişkiler olmakla birlikte, Ankara-Moskova ilişkilerinin henüz sahip olduğu potansiyele ulaşmadığı değerlendirilebilir. Ancak rekabet ve işbirliği ekseninde salınımı nedeniyle, Türkiye-Rusya ilişkilerinin henüz stratejik ortaklık seviyesine çıkamamakla birlikte, enerji ve ticaret gibi ekonomiyi ilgilendiren alanlarda stratejik boyuta ulaştığı ileri sürülebilir. Zengin doğal kaynaklarının yanında SSCB'den devraldığı nükleer tecrübesi ile Rusya bu alanda dünyanın en önemli aktörlerinden biridir. Bu bağlamda Türkiye'nin Rusya ile gerek doğalgazın transferi gerekse nükleer enerji alanlarında işbirliği içerisinde olması her iki ülke çıkarları açısından da önem taşımaktadır. Gürcistan (2008), NATO Füze Kalkanı (2010), Ukrayna (2014) ve Suriye (2015) örneklerindeki⁵² askeri uyumsuzluklarda farklı taraflarda konumlanmalarına rağmen, iki ülke arasında gelişen ticaret ve yatırım ilişkilerinin yanı sıra TürkAkım ve Akkuyu Nükleer Güç Santrali Projesi gibi önemli enerji işbirliklerini de içeren çok boyutlu bir ekonomik işbirliği tesis edilebilmiştir. Öte yandan Türkiye ile Rusya arasında askeri ve savunma sanayi alandaki işbirliği noktasında ciddi gelişmeler yaşanmıştır. Gerek Türkiye'nin Suriye'de önce Afrin'e yönelik Zeytin Dalı Harekâtını daha sonra Fırat'ın doğusuna yönelik Barış Pınarı Harekâtı'nı⁵³

51 "İş Bankası, Rusya'nın ulusal ödeme sistemi MIR'ı kabule başladı", *Anadolu Ajansı*, 18 Nisan 2019.

52 Türkiye ve Rusya arasındaki kriz alanlarının detayları için bkz. Şener Aktürk, "The Crisis in Russian-Turkish Relations, 2008-2015", *Russian Analytical Digest*, 179 (2016): 2-5; Emre Erşen, "Emerging Problems in the Ankara-Moscow Axis: The Syrian Crisis and NATO Missile Defence", *Orta Doğu Analiz*, c.5/60 (2013): 44-51.

53 Zeytin Dalı Harekâtından sonra Rusya ile varılan Birinci Soçi mutabakatıyla İdlib konusunda uzlaşma sağlanırken, Barış Pınarı Harekâtı'ndan sonra ise Rusya ve Türkiye 10 maddelik uzlaşma ile ikinci Soçi mutabakatını gerçekleştirmiş ve Rusya, PKK/YPG

Rusya'nın itirazlarına uğramadan yürütmesi gerekse ABD muhalefetine rağmen S-400'lerin alımında⁵⁴ Türkiye kararlı tutumunu sürdürmesi ikili askeri ilişkiler açısından önemli kilometre taşları olmuştur. Bu gelişmeler henüz bir siyasi ve stratejik işbirliği düzeyine taşınmamış, daha ziyade Türkiye'nin bölgedeki gelişmeler üzerine artan güvenlik ihtiyacına binaen askeri ve ekonomik işbirliği seviyesindedir. Bunun ileri boyutlara taşınıp taşınmayacağı Türkiye'nin Batılı müttefiklerinin gerek S-400 konusunda⁵⁵ gerekse Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki faaliyetleri konusunda alacağı pozisyonla elbette doğrudan ilişkili olacaktır. Özetle tüm bu gelişmelerin de işaret ettiği gibi, Ankara ve Moskova'nın aralarındaki dış ticaret, enerji gibi alanlarda kurulan işbirliklerinin savunma sanayii alanındaki işbirliklerini de içerecek şekilde genişleyerek - siyasal ve stratejik boyutu henüz tamamıyla içermese de- kendi kulvarında

örgütünü, Türkiye sınırından 32 km (20 mil) aşağıya çekmeyi üstlenerek, bu örgütün Suriye sınırında Türkiye'ye karşı bir tehdit oluşturmayacağı garanti etmiştir.

54 Milli Savunma Bakanlığı 12 Temmuz 2019'da ilk parçaların Türkiye'ye ulaştığını, ertesi gün de sevkiyatın devam ettiğini açıklamıştır. Açıklamada "Sözleşme kapsamında S-400 Uzun Menzilli Bölge Hava ve Füze Savunma Sisteminin birinci grup malzemelerinin Mürted Hava Meydanı / Ankara'ya intikali 12 Temmuz 2019 tarihinden itibaren başlamıştır" ifadesine yer verilmiştir. Bkz. "S-400 Uzun Menzilli Bölge Hava ve Füze Savunma Sisteminin İntikali", *T.C. Milli Savunma Bakanlığı*, son güncelleme 12 Temmuz, 2019, <https://www.msb.gov.tr/SlaytHaber/1272019-78857>.

55 Türkiye'nin S-400 alımı konusunda sergilediği kararlı duruşu üzerine ABD Türkiye'ye yönelik bazı somut adımlar atmaya başlamıştır. Bu kapsamda F-35'lerin Türkiye'ye teslimatı askıya alınmış, ABD'de F-35 eğitimi alan Türk pilotların eğitimleri durdurulmuştur. Ancak ABD Savunma Bakanlığı Pentagon, Ankara'nın S-400 alımı konusunda geri adım atmaması üzerine Türkiye'nin F-35 programı kapsamında alacağı 100 adet F-35A'ya ilişkin satış anlaşmasını askıya almıştır. Öte yandan S-400'lerin teslimatı sonucu yeni yaptırımlar da gündeme gelmiştir. Söz konusu yaptırımların 2017'de yürürlüğe sokulan 'ABD'nin Hasımlarıyla Yaptırımlar Yoluyla Mücadele Etme Yasası' (Countering America's Adversaries Through Sanctions Act - CAATSA) kapsamında hayata geçmesi öngörülmektedir. CAATSA'ya göre ABD'ye tehdit olarak görülen ülkelere vize yasağından Amerikan bankacılık sistemini kullanma yasağına kadar farklı derecelerde uygulamalar bulunan 12 türde yaptırım öngörülmektedir. CAATSA tam metni için bkz. "Countering America's Adversaries Through Sanctions Act", Department of Treasury, son güncelleme 24 Temmuz, 2017, https://www.treasury.gov/resource-center/sanctions/Programs/Documents/hr3364_pl115-44.pdf. Her ne kadar konu ile ilgili olarak Trump ve diğer ABD kurumları farklı açıklamalar yapmışsa da, nihayetinde ABD Savunma Bakanlığı S-400 meselesini F-35 ile de ilişkilendirerek, Rusya'dan S-400 hava savunma sistemleri alma kararı nedeniyle Türkiye'nin F-35 savaş uçakları programından çıkarıldığını açıklamıştır. ABD'nin bu kararı üzerine Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar, "F-35 programından çıkarılmamız, NATO'nun özellikle güney kanadındaki gücünü de olumsuz etkileyecektir" açıklamasını yapmıştır. "Hulusi Akar: F-35 programından çıkarılmamız NATO'yu da olumsuz etkileyecektir", *Euronews*, 18 Temmuz 2019.

kompartımanlaşarak önümüzdeki yıllarda da gelişmeye devam edeceği öngörülebilir.

KAYNAKÇA

AKTÜRK, Şener. “The Crisis in Russian–Turkish Relations, 2008–2015”, *Russian Analytical Digest*, c. 179/12 (2016): 2-5.

AKTÜRK, Şener. “Turkish-Russian Relations after the Cold War (1992-2002)”, *Turkish Studies*, c. 7/3 (2006): 337-364.

BAŞARAN, Ali. “Dış Siyasi, İktisadi İlişkiler Etkileşimi Çerçevesinde Yeltsin Dönemi Rusya-Türkiye İlişkileri”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013.

BAZOĞLU SEZER, Duygu. “Turkish-Russian Relations: The Challenges of Reconciling Geopolitical Competition with Economic Partnership”, *Turkish Studies*, c.1/1 (2000): 59- 82.

BÖLÜKBAŞI, Süha. “Behind The Turkish-Israeli Alliance: A Turkish View”, *Journal of Palestine Studies*, c.29/1 (1999): 21-35.

BÜYÜKAKINCI, Erhan. “Türk Rus İlişkilerinin Değerlendirilmesi: Güvenlik Sorunsalından Çok Boyutlu Derinliğe Geçiş”, *Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl sonra Rusya Federasyonu: Türk Dilli Halklar ve Türkiye ile İlişkiler*. Der. E. Büyüakıncı ve E. Bacanlı, 779-842. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012.

ÇELİKPALA, Mitat - ERŞEN, Emre. “Turkey’s Black Sea Predicament: Challenging or Accommodating Russia?”, *Perceptions*, c. XXIII/2 (2018): 72-92.

DEİK Türk-Rus İş Konseyi, *Türkiye-Rusya Federasyonu Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Nisan 2013.

DEMIRCI, Mehmet Cem. “Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki sondaj faaliyeti Rusya ile ilişkilerini nasıl etkiler?”, *Euronews*, 10 Mayıs 2019.

EDER, Mine- YAKOVLEV, Andrei- ÇARKOĞLU, Ali. *The Suitcase Trade Between Turkey and Russia: Microeconomics and Institutional Structure*, Moscow: State University-Higher School of Economics. Son güncelleme 15

Haziran, 2018,

http://www.hse.ru/data/2010/05/05/1216427500/WP4_2003_07.pdf

ERŞEN, Emre. “Emerging Problems in the Ankara-Moscow Axis: The Syrian Crisis and NATO Missile Defence”, *Ortadoğu Analiz*, c.5/60 (2013): 44-51.

ERŞEN, Emre. “Turkey and Russia: an emerging ‘strategic axis’ in Eurasia?”, *EurOrient*, 35-36 (2011): 263-85.

GÜRÜN, Kamuran. *Türk - Sovyet İlişkileri (1920-1953)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

HILL, Fiona - TASPINAR, Omer. “Turkey and Russia: Axis of the Excluded?”, *Survival*, c. 48/1 (2006): 81–92.

JOOBANI, Hossein Aghaie - MOUSAVIPOUR, Mostafa. “Russia, Turkey, and Iran: Moving Towards Strategic Synergy in the Middle East?”, *Strategic Analysis*, c. 39/2 (2015): 141-155.

KAZGAN, Gülten. “Batı ile İlişkilerin Gölgesinde Türkiye-Rusya İlişkileri”. *Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya: Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler*. der. Gülten Kazgan-Natalya Ulçekno, 147-181. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

KAZGAN, Gülten. *Küreselleşme ve Ulus Devlet: Yeni Ekonomik Düzen*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005.

KIM, Younkyoo – BLANK, Stephen. “The new great game of Caspian energy in 2013–14: ‘Turk Stream’, Russia and Turkey”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, c. 18/1 (2016): 37-55.

KINIKLIOĞLU, Suat - MORKVA, Valeriy. “An anatomy of Turkish–Russian Relations”, *Southeast European and Black Sea Studies*, c. 7/4 (2007): 533–553.

OLSON, Robert. *Türkiye'nin Suriye, İsrail ve Rusya ile İlişkileri: 1979-2001*. Çev. Süleyman Elik. Ankara: Orient Yayınları, 2005.

ÖNİŞ, Ziya - YILMAZ, Şuhnaz. “Turkey and Russia in a shifting global order: cooperation, conflict and asymmetric interdependence in a turbulent region”, *Third World Quarterly*, c.37/1 (2016): 71-95.

- ÖZBAY, Fatih. “Krizden normalleşmeye Türkiye-Rusya İlişkileri”, *AlJazeera Turk*, 6 Aralık 2016.
- QASIMLI, Musa. *SSCB Türkiye İlişkileri: Türkiye’de 1980 Darbesi’nden SSCB’nin Dağılmasına Kadar*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2012.
- SANDER, Oral. *Türkiye’nin Dış Politikası*. Ankara: İmge Yayınları, 1998.
- SCOTT, Len. “International History: 1945-1990”, *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*. ed. John Baylis-Steve Smith, 74-91. (New York: Oxford University Press, 2001).
- TELLAL, Erel. “Rusya ile İlişkiler”, *Türk Dış Politikası Cilt II: 1980-2001* der. Baskın Oran, 540-550, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- TURAN, Gül Günver. “Türkiye ve Rusya Arasındaki İktisadi İlişkilerde Gönüllü Bir Kuruluş: Türk-Rus İş Konseyi”. *Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya: Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler*, der. Gülten Kazgan-Natalya Ulçekno, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, 273-295.
- ULCHENKO, Natalia. “What Is So Special About Russian–Turkish Economic Relations?”, *Russian Analytical Digest*, 125 (2013): 5-10.
- WARHOLA, James W.- MITCHELL, William A. “The Warming of Turkish-Russian Relations: Motives and Implications”, *Demokratizatsiya*, c.14/1 (2006): 127-143.
- YENTÜRK, Nurhan. *Körlerin Yürüyüşü: Türkiye Ekonomisi ve 1990 Sonrası Krizler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- YERASIMOS, Stefanos. *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden “Milli Mücadeleye”*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979.
- ZENGİN, Eyüp. “Türkiye ve Rusya Federasyonu Ticari İlişkileri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, c.4/1 (2015): 61-103.
- “ABD’den Türkiye’ye Doğu Akdeniz eleştirisi”, *Deutsche Welle Türkçe*, 5 Ekim 2019.
- “Azerbaycan’dan Türkiye’ye yüzde 40 indirim”, *Hürriyet*, 7 Aralık 2015.
- “Azeri gazı sinyali”, *Milliyet*, 3 Aralık 2015.

“Doğu Akdeniz - AB'den Türkiye'ye yaptırım kararı: Üst düzey temaslar ve Hava Taşımacılık Anlaşması müzakereleri askıya alınacak”, *BBC Türkçe*, 16 Temmuz 2019.

“Doğu Akdeniz Gaz Forumu, bakanlar düzeyinde toplandı”, *Anadolu Ajansı*, 25 Temmuz 2019.

“Erdoğan: Türkiye’de yatırım yapmak isteyen Rus firmalarına her türlü kolaylığı sağlayacağız”, *Sputnik News*, 8 Nisan 2019.

“Hulusi Akar: F-35 programından çıkarılmamız NATO’yu da olumsuz etkileyecektir”, *Euronews*, 18 Temmuz 2019.

“İş Bankası, Rusya’nın ulusal ödeme sistemi MIR’ı kabule başladı”, *Anadolu Ajansı*, 18 Nisan 2019.

“Katar’la doğalgaz anlaşması”, *Al Jazeera Turk*, 2 Aralık 2015.

“Katar’la doğalgazda anlaşıldı”, *CNN Türk*, 2 Aralık 2015.

“Kremlin: Erdoğan özür diledi”, *BBC Türkçe*, 27 Haziran 2016.

“Novak ve Zeybekci KEK protokolünü imzaladı”, *Sputniknews*, 12 Ekim 2016.

“Rus doğal gazına erteleme”, *Milliyet*, 6 Kasım 1999.

“Rusya Dışişleri: AB'nin Türkiye'ye yaptırım kararını desteklemiyoruz”, *Sputnik News*, 16 Temmuz 2019.

“Rusya’dan AB’ye Türkiye çıkışı! ‘Kabul edilemez’ ”, *Akşam*, 18 Temmuz 2019.

“Rusya Enerji Bakanı Novak: Türkiye ile bütün kısıtlamaların kaldırılması konusunda anlaştık”, *Anadolu Ajansı*, 21 Ekim 2017.

“S-400 Uzun Menzilli Bölge Hava ve Füze Savunma Sisteminin İntikali”, *T.C. Milli Savunma Bakanlığı*, son güncelleme 12 Temmuz 2019, <https://www.msb.gov.tr/SlaytHaber/1272019-78857>

“SOCAR: TANAP’ta kaybedilecek zaman yok!”, *Enerji Haber*, 7 Aralık 2015.

“Türkiye-Rusya Yatırım Fonu’ndan projelere 1 milyar ABD doları”, *Dünya*, 21 Nisan 2018.

“Türkiye ve Rusya’dan ortak yatırım fonu”, *Dünya*, 8 Nisan 2019.

UNCTAD World Investment Report 2019,
https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2019_en.pdf ; son güncelleme: 12
Temmuz, 2019.

I. DÜNYA SAVAŞI'NDAN SONRA FİLİSTİN MESELESİ VE TÜRKİYE'NİN TAVRI (1920-1923)

Mustafa BUDAK*

Özet

Bu makale, bazı Türk arşiv belgeleri ışığında, İtilaf devletleri tarafından İstanbul'un resmen işgalinden sonra Ankara'da kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Filistin siyasetini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu arşiv belgeleri göstermektedir ki, Türkler- hem İstanbul Hükümeti ve hem de Ankara hükümeti- Filistin Araplarının self-determinasyon hakkını savunmuşlardır. Bununla birlikte, Araplar, Yahudilerin Ankara'da ve Paris'te Türklerle temaslarından endişelenmiş ve bunun üzerine İstanbul ve Ankara'yı ziyaret etmişlerdir. Bu ziyaretlerinde Araplar, Türklerin Filistin hakkındaki self-determinasyon görüşünün değişmediğini görünce memnun kalmışlardır.

Türkler, Lozan Konferansı'ndan sonra da Filistin meselesinde Araplara sözel/retorik desteğini sürdürmüş ve bu desteğini Araplar arası siyasi meselelere karışmadan II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar korumuştur. Bu ise Filistin Araplarını ziyadesiyle memnun etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Filistin, Mustafa Kemal Paşa, Ahmed Ferid Tek, Kudüs, Abdülkadir el Muzaffer, TBMM Hükümeti, Lozan Konferansı, Mişon Ventura.

Abstract

Palestine Case And Turkey's Approach After The First World War

This article aims to analyze the Palestine policy of the Turkish Grand National Assembly Government established in Ankara after the occupation of Istanbul by the Allied Powers officialy in light of the Turkish archive documents. These archive documents show that the Turks-both Istanbul and Ankara governments-defended the self-determination right of the Palestine Arabs.

However, Arabs were anxious about the Jewish connection with Turks –in Ankara and Istanbul, therefore they visited İstanbul and Ankara; but they were content having seen that Turk's opinion towards self-determination of Arabs have not changed.

Turks continued their verbal and rhetorical support to Arabs in the Palestinian issue and had maintained their support until the end of Second World War without interfering with inter Arabs the political issues. This pleased the Palestine Arabs too much.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı, mustafa.budak@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4061-9487>

Keywords: Palestine, Mustafa Kemal Pasha, Ahmed Ferid (Tek), Qudüs, Abdülkadir el- Muzaffer, The Turkish Grand National Assembly Government, The Conferance of Lausanne, Mişon Ventura.

Filistin, Akdeniz'in güneydoğu ucunda tarihi bir bölge olup kuzey-güney ekseninde Suriye-Mısır, doğu-batı yönünde de Şeria nehri ile Akdeniz arasında kalan topraklardır. Aynı zamanda üç semavi din (Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık) tarafından kutsallık atfedilen Filistin, 7.yüzyılda İslam hâkimiyetine girmiş ve sırasıyla, Emevi- Abbasi-Selçuklu hâkimiyetlerinde kaldıktan sonra 1516'da Yavuz Sultan Selim'in kazandığı **Mercidabık zaferi ile birlikte** Osmanlı topraklarına katılmıştır. Dört asır kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalan Filistin, 11 Aralık 1917'de, İngiliz Mareşali Allenby'nin Kudüs'e girmesiyle fiilen İngiliz hâkimiyetine geçmiştir¹.

Aslında Filistin meselesinin tohumları, I. Dünya Savaşı içinde atıldı. Özellikle İngiltere ve Fransa, Mayıs 1916'da, imzaladıkları Sykes-Picot gizli anlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarını paylaştılar. Buna göre, Filistin'de, **uluslararası bir yönetim** kurulması kararlaştırıldı². İşin başında, bu yönetim kurulma işi pekiyi anlaşılamadı. Ancak, 2 Kasım 1917'de, İngiliz Dışişleri Bakanı James Balfour, bir deklarasyon yayımladı ve Filistin'de bir Yahudi yurdunun kurulmasının uygun bulunduğunu açıkladı³. Alan R. Taylor'a göre söz konusu deklarasyon, planlı Siyonist politikanın bir sonucuydu⁴. Bu deklarasyonla ilgili en ilgi çekici tespit, kendisi de bir Musevi olan yazar Arthur Koestler'den geldi. Ona göre, bu belgeyle bir milletin (İngiliz) başka bir millete

¹ M. Lütfullah Karaman, "Filistin", **Diyanet İslam Ansiklopedisi** (DİA), XIII, s. 89-90.

² H.W.V, Temperley, bu yönetimi, Britanya, Fransa ve Rusya arasında uzlaşmayla kararlaştırılan özel bir rejim olarak tanımlamaktadır. Bkz., **A History of The Peace Conferance of Paris VI**, London 1924, s.16.

³ Süleyman Beşli "Kudüs'ün Statüsü Sorun", **Filistin Çıkmazdan Çözümüne**, Hazırlayan: İbrahim Turhan, Küre Yayınları, İstanbul 2003, s.278-279 , Yahudi Sermayedar Lord Rothschild'e gönderilen mektup deklarasyonun İngilizce ve Türkçe tam metinleri için ise bkz., **a.g.e.**, s. 411-412.

⁴ Balfour Deklarasyonunun hazırlanış süreciyle ilgili bkz, A.R. Taylor, **İsrail'in Doğuşu (1897-1947 Siyonist diplomasinin analizi)**, 3. Baskı, Türkçesi: Mesut Karaşahan, Pınar Yayınları, İstanbul 2001, s. 32-38.

(Yahudi), üçüncünün (Arap) ülkesini vaat etmesiydi⁵ Artık İtilaf devletleri- özellikle İngiltere için- yapılması gereken, bu fiilî durumu, “çoklu konferans” yöntemiyle hukukileştirmekti. Nitekim öyle de oldu.

Bilindiği gibi Paris Barış Konferansı, 18 Ocak 1919’da başladı⁶. Aslında bu konferans, savaşın galibi devletlerin, Avrupa, Afrika ile kendilerine göre Uzakdoğu ve Ortadoğu adını verdikleri bölgelerde, kendi çıkarlarını garanti altına alacak yeni bir uluslararası düzen kurmaya çalıştıkları bir platformdu. Bundan dolayı da konferansın iki ana gündeminden biri –diğeri Almanya – Osmanlı topraklarının paylaşılması idi. Söz konusu paylaşımın uluslararası meşruiyet kaynağı ise Wilson prensipleri idi. Buna göre, imparatorluklar bünyesinde yaşayan halklar, çoğunluk halinde iseler kendi yönetimlerini kuracaklardı. Bu ideolojik aldatmacaya, Rumlar, Ermeniler ve Kürtlerle birlikte Araplar da kandılar. Oysa Paul Helmreich’e göre, savaş galibi İtilaf devletleri, İstanbul ve Boğazları uluslararası denetime aldıktan sonra sınırlar anlamında küçültülmüş ve dolayısıyla denetim altına alınabilecek bir Türkiye taraftarı idiler. Ayrıca, Osmanlı hâkimiyetinden Arapların kurtarılarak bağımsızlık verilmesi düşüncesindeydiler. Bu süreçte ilk somut adım, İtilaf Devletleri tarafından 24 Nisan 1920’de San Remo Konferansı’nda atıldı. Söz konusu adım, Afrika’daki Alman sömürge topraklarıyla birlikte birer Osmanlı toprağı olan Mezopotamya, Suriye ve Filistin de de manda yönetimleri kurulması kararıydı⁷. Bunun sonucunda tarihî Filistin toprakları İngiliz mandasına verildi⁸. Ancak, bunun ön şartı ise, Osmanlı Devleti’nin, Irak, Arabistan, Suriye ve Filistin gibi

⁵ Mim Kemal Öke, **Siyonizmden Uygurluklar Çatışmasına Filistin Sorunu**, 4.baskı, Ufuk Kitapları, İstanbul 2002, s. 263.

⁶ İlgi çekicidir ki, konferans öncesinde Siyonistler, Araplar ile anlaşma çabasındaydılar. Nitekim Siyonist lider Chaim Weizman, 1918 Haziranı’nda tanıştığı Mekke Şerifi Hüseyin’in oğlu Faysal ile Kasım 1918’de anlaştı ve 3 Ocak 1919’da ise yaptıkları anlaşmayı imzaladılar. Bkz., Peter Mansfield, **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, Türkçesi Salih Yurdakul, Söylem Yayınları, İstanbul 2000, s. 59-60.

⁷ Paul Helmreich, **Sevr Entrikaları Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye’nin Taksimi**, Birinci Baskı, Çeviren: Şerif Erol, Sabah Kitapları, İstanbul 1996, s. 16-19.

⁸ Bu süreçte, tarihî Filistin toprakları, İngilizler tarafından Şeria nehrinin batısı Filistin, Şeria nehrinin doğusu ise Ürdün Emirliği olarak ikiye ayrıldı. İngilizler, bu Ürdün Emirliği’nin başına Şerif Hüseyin’in oğlu Emir Abdullah’ı geçirdiler. L. Kahraman, **a.g.m.**, s. 94-95.

Arap topraklarını terk etmesiydi⁹. Bunun hukukî ve siyasî çerçevesini 10 Ağustos 1920’de imzalanan Sevr barış antlaşması sağladı. Nitekim Filistin, söz konusu antlaşmanın 95.maddesiyle Osmanlı Devleti’nden koparılmak istendi¹⁰. Fakat İtilaf Devletleri, bunda başarılı olamadılar. Sonunda, İtilaf Devletleri, Milletler Cemiyeti marifetiyle Temmuz 1922’de, Almanya ve Osmanlı Devleti’nden kopardıkları topraklar üzerinde manda yönetimleri kurulmasını kararlaştırdılar. Bunun sonucunda Filistin’de kurulan İngiliz manda idaresi, 24 Temmuz 1922’de Milletler Cemiyeti tarafından onaylandı¹¹. Dolayısıyla, Filistin’de bir Yahudi devletinin kurulması için hiçbir engel kalmamıştı. Bir başka deyimle, 1917 tarihli Balfour Deklarasyonu’nun gereği yapılmıştı. Artık bundan sonra yapılması gereken, Filistin’de kurulmaya çalışılan ve kurulduktan sonra yaşatılması düşünülen Yahudi devletinin güvenliği için bölgede siyaseten bir mıntika temizliği idi.

Filistin Meselesine Türklerin Bakışı

Her şeyden önce Türkler için Kudüs’ün de içinde yer aldığı Filistin, mübarek bir ülkedir. Çünkü İslam’ın Kâbe’den önceki kıblesi olan Mescid-i Aksa’nın bulunduğu Kudüs şehri bu topraklara dâhildir. Ayrıca, Kudüs, sayısız Osmanlı vakıf eserlerine sahip bulunmaktadır¹².

İşte Türklerdeki Filistin’e yönelik bu yüksek ilgi, I. Dünya Savaşı sonrası siyasi gelişmeler sürecinde de kendini göstermiştir. Her şeyden önce bilinmelidir ki, Türkler, Mondros Mütarekesi’nden sonraki süreçte, hem

⁹ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2001)**, 6. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2006, s. 601-602.

¹⁰ “Düvel-i müteakide 22.madde ahkâmını Filistin idaresinin başlıca düvel-i müttetfika tarafından tayin edilecek hudud dâhilinde yine başlıca devletler tarafından intihap edilecek bir mandatere tevdiî hususunda müttethtirler. Mandater kavm-i Yahudi için Filistin’de milli bir yurt tesisi hakkında İngiltere hükümeti tarafından 2 teşrinisani 1917 tarihinde vuku bulup diğer düvel-i müttetfika tarafından kabul edilmiş olan beyannamenin mevki-i icraya vaz’ından mes’ul olacaktır...”, Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, I, Ankara 1953, s. 560-561.

¹¹ Milletler Cemiyeti’nin Filistin mandasıyla ilgili 2.madde şöyledir: “Mandater devlet, mevcut halkların hak ve durumlarına zarar gelmemesini göz önünde tutmak kaydıyla ülkede Musevi ulusal yurdunun kurulmasına elverişli olacak biçimde politik, idari ve ekonomik koşulların yaratılmasından sorumlu olacaktır.”, P. Mansfield, **a.g.e.**, s. 65.

¹² Özellikle Müslümanlar bu şehre çeşitli isimler verdikten sonra “bereket, mübarek olmak” anlamında Kuds isminde karar vermişlerdir. Bkz, Ömer Faruk Harman, “Kudüs” **DİA**, XXVI, s.334; Nebi Bozkurt, “Mescid-i Aksa”, **DİA**, XXIX, s. 268-269.

İstanbul hükümetleri ve hem de Ankara hükümeti- Arapların kendi kendilerini yönetme haklarına saygılıydılar. Nitekim Osmanlı Devleti, 23 Haziran 1919'da, Paris'te İtilaf devletlerine sunduğu 11 maddelik muhtıranın 5.maddesinde, hilafet açısından Arapların Osmanlı sınırları içinde kalmalarını, “bilâd-ı Arabiyye” dediği Suriye, El Cezire, Hicaz ve Yemen'e Wilson prensiplerinin 12. maddesi gereğince geniş bir özerklik verilmesi taraftarıydı¹³. Daha da önemlisi son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nca 28 Ocak 1920'de kabul ve 17 Şubat 1920'de ilân ettiği Misak-ı Milli beyannamesi'nin birinci maddesinde, Arapların kendi kaderlerini kendilerinin belirlemesi gerektiği ifade edilmekteydi.¹⁴Bu self-determinasyoncu tavrını Osmanlı Devleti, Sevr barış taslağına karşı hazırladığı “karşı tasarısı”nda da sürdürdü. 25 Haziran 1920 tarihli bu tasarıda, ilkin milletlerin kendi kaderlerini belirleme hakkından söz edildikten sonra “Siyasi hükümler” başlığı altında Milletler Cemiyeti Misakı'nın 22.maddesi 4. fıkrasınca Suriye, Irak ve Filistin'i bağımsız hükümetler olarak tanımağa- sınırlara ilişkin özel görüşler saklı- hazır olduğu yazılıydı¹⁵. Aynı şekilde, Sevr taslağına karşı Ankara Hükümeti'nce hazırlanan “Türk Muahede-i Sulhiyyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi” (Ankara 1336) adlı bir risale de de, Arapların ve onların çoğunluk halde yaşadıkları yerlerin self-determinasyon hakkı teslim edilmişti¹⁶.

Her ne kadar I. Dünya Savaşı'ndaki Arap isyanını Filistinliler de desteklemiş iseler de kısa sürede Avrupalıların niyetleri anlaşılınca, bu tavırlarından vazgeçmişler ve Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde yürütülen Türk Milli Mücadele Hareketi'ne sempatiyle bakmaya başlamışlardı. Öyle ki, Anadolu'dan zafer haberleri geldikçe Nablus ve Gazze gibi Filistin şehirlerinde' sevinç gösterileri yapıldığı gibi gazeteler Mustafa Kemal Paşa'nın

¹³ Bunu da Osmanlı Devleti, “... ahâl-i Müslime-i Arabiyye'nin makâm-ı hilafetden cebren nez ve tefrikinde gidilmemesi selâmet-i umûmiye'î İslamiyye nâmına” diyerek gerekçelendirmiştir. Bkz., Mustafa Budak, **İdealden Gerçeğe, Misak-ı Milli'den Lozan'a Dış Politika**, Küre Yayınları, İstanbul 2002, s. 80.

¹⁴ M. Budak, **a.g.e.**, s. 156.

¹⁵ Buna karşılık Osmanlı Devleti, hilafet açısından bu ülkeler üzerindeki “dinî hakkı”nda ısrarlıdır. Bkz., Seha Meray-Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri**, Ankara 1971, s. 12-13.

¹⁶ Mete Tunçay, “Sevres'e Karşı Anadolu'da Bir Yayın”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XXXIV. s. 11.

resimlerini basmakta ve övmekteydiler. Hatta Mustafa Kemal Paşa “İslam Kahramanı” görüldü. Bununla yetinmeyen Filistinliler, Türk Milli Mücadelesinin zaferi için dualar etmekte, Kudüs’teki el-Aksa Camii başta olmak üzere Filistin’in çeşitli yerlerinde nakdi yardım kampanyaları düzenlenmişlerdi¹⁷. Tabiatıyla bu destekler, Filistin’deki İngiliz temsilcilerini rahatsız etmiş ve rahatsızlıklarını bir Arap yetkiliye iletmişlerdi ¹⁸:

“... İngiliz Yüksek Komiser temsilcisi beni makamına çağırdı. Yanına girer girmez bana “Nasıl oluyor da minarelerde ezan okunurken (Eşhedüenne Muhammedün Resullüllah) denecek yerde (Eşhedü enne Mustafa Kemal Resullüllah) deniyor? Diye çıkmıştı. Ben oldukça güç durumda kalmakla beraber kendimi hemen toparlayarak “Efendim, Peygamber’in adı Mustafa’dır” şeklinde bir cevap verdim. Aslında ise burada Birinci Dünya Savaşı sonlarında VII. Ordu Kumandanı olan M. Kemal Paşa’ya Nablus’luların derin bağlılıkları vardır ve onun Anadolu’da başlattığı gerçek cihad bize örnek olmuştur....”.

Görüldüğü gibi, Filistinli Arapların Türklere ve özellikle Mustafa Kemal Paşa’ya yönelik sempatisi, gerçek bir sempati ve hayranlıktı. Tabiatıyla bunda, İngilizlerin genelde Araplara ve özellikle Filistinli Araplara verdikleri sözleri tutmamalarından başka Filistin’de bir Yahudi devletinin kurulması yönündeki büyük endişeler önemli rol oynadı. Hatta yayılan İngiliz ve Siyonist propagandaları sonucunda Türklere de endişe duymaya başladılar. Bu endişeleri haklı çıkaracak bir gelişme ise Ankara hükümetinin Paris diplomatik temsilcisi Ahmed Ferid Bey (Tek)’in Londra’da yayımlanan The Jewish Chronicle gazetesine verdiği demeç idi. 1922 yılı Şubat ayının ilk günlerinde verildiği düşünülen bu demece, Filistinli Araplar büyük tepki gösterdiler. Nitekim, Filistin Dördüncü Kongresi üyelerinden ve El Kudus-i Şeref gazetesi Müdürü Hasan Sıdkı Ed-dücani, Ferid Bey’e tepkisini Kudüs’de çıkan Beytül-Makdes gazetesinde eski Türkçe/Osmanlıca ve Arapça birlikte bir “Açık

¹⁷ Y. Porath, **The Emergence of The Palestinian-Arab National Movement 1918-1929**, London 1974, s. 158-159.

¹⁸ Celal Tefvik Karasapan, bu Arap yetkilinin adını zikretmemiştir. Biz de bu ismi belirleyemedik. Bkz. Karasapan, “Atatürk Örneğinin Yakın ve Ortadoğu’daki Etkileri“, **Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyum Bildirileri**, İstanbul 1973, s. 580.

Mektup” ile gösterdi. Yayınlanan mektubunda Ed-dücani, ilk önce Misak-ı Milli’yi hatırlatarak “Mezkur Misak-ı Milli’nin Filistin ahalisine düşen hisse müstakilen hür yaşayabileceklerini, icabında Türk biraderlerinin manevi mu’avenetlerine (yardımlarına) mazhar-ı sahabet olacakları ümidini bahşediyordu” dedikten ve Ferid Bey’in demecini “meş’um” olarak değerlendirdikten sonra Filistin ahalisinin yurtlarını savunduklarını, Türk Milli Mücadele hareketine maddi ve manevi yardımda bulunarak Türklere olan dostluklarını gösterdiklerini, Ferid Bey’in demecinin kişisel olduğunu ve böyle bir demecin Misak-ı Milli’yi benimseyen TBMM’nin dehasının ürünü olmadığını düşündüklerini açıklamıştır. Onun en son isteği ise söz konusu demecin, TBMM tarafından “tekzip ve tashih” edilmesi¹⁹.

Şurası bir gerçek ki, Kemalist Türkler, 1922 yılına girildiğinde, İngilizlere karşı hâlihazırda düşmanlık duyguları beslemekle beraber gerek Avrupa başkentlerindeki (Paris ve Londra) ve gerekse Moskova’da diplomatik temsilcileri aracılığıyla İngiltere ile iyi ilişkiler kurmaya istekli olduğunu göstermişti. Hatta Paris temsilcisi Ahmed Ferid Bey, Şubat 1922 başlarında, İngilizlerle işbirliğini sağlamak amacıyla Misâk-ı Milli’de bazı değişiklikler yapılabileceğini İngiliz uzmanlardan Aluryan Parker’e bildirdi²⁰. İşte bu süreçte Avrupa’da bulunan Kudüs Arapları Murahhas Heyeti, Ahmed Ferid Bey’i ziyaret ettiler. Bu ziyarette, Kudüs Arapları, Sevr antlaşmasının 95.maddesinde Filistin’de Yahudi yurdu kurulması hakkındaki kaydın gelecekteki barış görüşmelerinde Ankara hükümeti tarafından kabul edilmemesini istediler. Ayrıca, daha önceden Filistin’de bir Yahudi hükümeti kurulmasına çalışan Siyonistlerden Schafer’in Filistin’de bir Siyonist hükümetin varlığına TBMM hükümetinin karşı olup olmadığı sorulmuştur²¹.

¹⁹ “Açık Mektup”, Beytü’l-Makdes, 17 Ramazan 1340, **Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye-Siyasi (HR-SYS), 2470/91.**

²⁰ Bu değişiklikler, Trakya sınırı, İzmir için Milletle Cemiyeti’nin denetiminin kabulü ile BMM, İngilizlerle barış yaparsa, Türkiye’nin kalkınması için İngiliz danışmanların atanmasının kabulü idi. Bkz., Salahi Ramazan Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976, s. 218.

²¹ Hariciye Vekilinden İcra Vekilleri Reisine 23 Ağustos 1338/1922 tarihli yazı, **Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, (BCA), 030.10.266.793.1.**

Sözün kısası, Lozan konferansı dönemine gelindiğinde, Filistinlilerin destek alacakları tek adres Türkler ‘ idi. Gerçekten Filistinliler, Lozan’da Türk heyetine başvurarak Ankara’yı ziyaret etmek istediklerini bildirmişlerdi. Musa Kazım Paşa, **El Hüseyini**, Emin el Temimi ve Abdülkadir el Muzaffer’den oluşan Filistin Arap heyeti 14 Kasım 1922’de İstanbul’a geldi. Burada, Tokatlıyan Otelinde kalan heyetin nihai amacı, Ankara’ya giderek BMM hükümeti’ne bazı taleplerde bulunmaktı. Filistin heyetinden Abdülkadir Muzaffer Efendi, İstanbul’a gelişlerinden yaklaşık bir ay sonra **TBMM Hükümeti ve Mustafa Kemal Paşa’nın temsilcisi** Refet Paşa (Bele) ile görüşmüş²² ve Türk Misak-ı Millî beyannâmesinin birinci maddesinin gerçekleşmesi için onu iknaya çalışmıştı. Y.Porath’a göre, Türkler de bu konuda vaadde bulunmuşlardı. Bundan cesaretlenen Filistin heyeti, Abdülkadir el Muzaffer’i Türkiye’de bırakarak Lozan’a gittiler. El Muzaffer ise Ankara’ya gitmeden önce İstanbul’da Ankara hükümetinin Dışişleri eski bakanı Bekir Sami Bey (**Kunduh**)’un yanı sıra bazı yazar ve gazetecilerle görüşerek Filistin davasını anlatmaya çalıştı. Bunun üzerine bazı gazeteciler, gazetelerinde Filistin ve talepleriyle ilgili yazılar yayımladılar²³. Oysa, Türk Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, Refet Bele’ye gönderdiği 7 Aralık 1922 tarihli telgrafta, Filistin heyetine yerine getirilemeyecek vaadde bulunulmamasını rica etmişti²⁴. Bu arada, El Muzaffer, bir Türk resmi istihbarat görevlisi ile de görüşerek Filistinli Müslümanların taleplerini bildirdi. Bu talepler, TBMM Hükümeti’nin Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa tarafından yine TBMM Hükümetinin Başkanı (İcra Vekilleri Reisi) Rauf Bey’e 10 Aralık 1922’de şifre telgrafla bildirildi. Söz konusu talepler şunlardı²⁵:

²² Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa’dan , Refet Bele’ye 7 Aralık 1922 tarihli bir telgraf, **BOA, Hariciye Nezareti İstanbul Murahhashı (HR.İM)**, 13/84.

²³ Y. Porath, **a.g.e.**, s. 163-164.

²⁴ **BOA, HR.İM**, 13/84.

²⁵ Aynı telgrafta Fevzi Paşa, yukarıdaki taleplerin Türkiye’nin Müslümanların mukadderatıyla manen de ilgisinin olmadığını isbattan başka Türkiye’nin Müslümanlar nezdindeki manevi nüfuzunu kurarak Müslümanları birleştirmek gayesini amaçladığını bildirmiş ve hükümetin görüşünü sormuştur. Bu telgrafın bir sureti, 16 Aralık 1922’de, Lozan’daki İsmet Paşa’ya takdim edilmiştir. Bu telgraf için bkz., **BCA**, 30.10.218.472.21

1. Osmanlı idaresinden çıkan bütün İslam beldeleri halkının Misak-ı Milli gereğince kendi kaderini kendileri belirleme hakkının TBMM’nce de esas kabul olunduğu ilân edilmeli ve bu husus, Lozan’daki Türk heyeti tarafından da doğrulanmalı ve savunulmalıdır.

2. Filistin Yahudilerinden kurulu bir heyetin Ankara’ya gideceği ve bu heyetin Türkiye’ye temin edeceği borç para (istikraz) karşılığında Türkiye tarafından Filistin Yahudi Hükümetinin tasdik ve Lozan’da doğrulanacağı dedikodusu yayılmıştır. Müslümanlar arasındaki bu İngiliz propagandası tekzip edilmelidir.

3. Türkiye-Suriye itilâfnamesinin Türkiye-Fransa gizli itilafı şeklinde tamamen ilgisinin kesilmesi ile yeni ve Fransa’ya terk edildiği tarzında Arapça basındaki propaganda tekzip edilmelidir.

4. Vahideddin’in İslam memleketlerine girebilmesini sağlamak için yapılan TBMM’nin tamamen Türklerden başkasını manen ve maddeten terk ettikleri şeklindeki dedikodular tekzip edilmelidir.

5. İlk önce, 5 Aralık’da, Mısır’da bütün İslam temsilcilerinin katılmasıyla bir kongre yapılacaktır. Bu kongrede, yukarıda belirtilen hususlar, Türk görüşüne göre tekziplerle ispat edilmelidir.

Bu şartlarda, Ankara’ya giden Abdülkadir el Muzaffer olumlu temaslarda bulundu. Fakat Ankara’da El Muzaffer’e söylenen tek şey, Arapların self-determinasyon hakkının içtenlikle savunulacağı taahhüdü idi²⁶. Zaten Ankara hükümeti, 18 Mayıs 1922’de, Türkiye ile nihai barış yapılmadan Milletler Cemiyeti’nde Filistin Mandası’nın İngiltere’ye verilmesini kınamıştı. Bu olumlu tavra rağmen el Muzaffer, “Arap ihaneti”nin Türkler arasında unutulmadığını gözlemekten den geri kalmadı²⁷.

²⁶ Y. Porath, a.g.e., s. 163-164.

²⁷ Öke, a.g.e., s. 370-371.

El Muzaff r Efendi anlamıştı ki, Ankara hükümeti, Osmanlı yönetiminden ayrılan “bilâd-ı İslamiye ahalisinin Misak-ı Milli mucebince kendi mukadderatını kendileri ta’yin etmek hakkını Türkiye Büyük Millet Meclisince de esas kabul” etmişti. Ayrıca, Filistin Yahudilerinden oluşan bir heyetin Ankara’ya gelerek Türkiye’nin borçlarını ödeme karşılığında “Filistin Yahudi hükümetinin tasdik ve Lozan’da te’yid olunacağı” şeklindeki dedikodunun doğru olmadığını da öğrenmişti. Bu hususlarla birlikte Ankara hükümetinin “İslamların mukadderatı ile ma’nen de alakadar olmadığımız” dedikodusunun yanlışlığı, 17 Aralık 1922’de, TBMM hükümeti başkanı Rauf Bey tarafından Lozan’daki Türk heyetinin başkanı İsmet Paşa (İnönü) bildirildi²⁸.

Diğer taraftan, 23 Aralık 1922’de, TBMM’nde Filistin meselesinin yeniden gündeme geldiğini görmekteyiz. Buna sebep ise İstanbul milletvekili ve Darülfünun müderrisi Mişon Ventura Efendi ve arkadaşlarının verdikleri **10 Kasım 1922 tarihli bir arızanın, TBMM’nde okunmasıydı**. Söz konusu arızada, “Araplar ile Museviler arasında ahenk ve vifakı temin etmek üzere Filistin’deki mandanın Türkiye devletine i’tası” teklif edilmekteydi²⁹. Anlaşılan o ki, Lozan heyetine de gönderilmiş olan bu tezkirede, “evvelce Filistin’de olduğu gibi Araplar ile Museviler arasında ahenk ve vifakı temin etmek üzere Filistin’deki mandasını Türkiye Devletine itasını teklif ve istirham” edilmekteydi. Bu teklif, Antalya milletvekili Rasih Efendi tarafından Türkiye Musevilerinin Filistin Musevileriyle hiçbir ilgileri olmadığı gerekçesiyle reddedilmesini isterken Trabzon milletvekili Ali şükrü Bey, Misak-ı Milli’den hareketle kabulünün uygun olacağı fikrindeydi. Oysa Erzurum milletvekili Hüseyin Avni Bey aksi d ř ncedeydi³⁰.

²⁸ Bilal şimşir, **Lozan Telgrafları I**, TTK Yayınları, Ankara 1990, s.235-236 (Belge no 164).

²⁹ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)**, Devre I, Cilt 26, Ankara 1960, s. 8-9.

³⁰ Hüseyin Avni Bey’e göre hâlihazırda Filistin’in ne hukukî durumu tahakkuk etmiş ve ne de Türkiye oralardan feragat etmiştir. Ayrıca, meselenin yarınki alacağı vaziyeti kimse bilmeden oradaki ekseriyetin kimlerde olduğu bilinmeden Filistin’in Türkiye mandasına alınması doğru değildir. Gerçekte ise bu iş, dolaşık bir şeydir. Tartışmaların ayrıntıları için bkz., **TBMMZC**, Devre I, Cilt 26, s. 8-9.

Bu tartışmalardan sonra Ankara hükümeti, 4 Ocak 1923’de, İsmet Paşa’ya gönderdiği telgrafta, Filistin mandasının Türkiye’ye verilmesini isteyen Türkiye Musevilerinin teklifine atıfla, “Filistin Misak-ı Milli’nin birinci maddesi sarâhatına dâhil ve Arap ekseriyetle meskûn araziden bulunduğundan” ve konunun konferansta bir sonuca bağlanacağı beklendiğinden dolayı Misak-ı Milli’nin ilgili maddesi dışında başka bir şekilde herhangi bir girişiminde bulunulmasının mümkün olmadığını bildirdi. Ayrıca, Türkiye Musevilerinin Misak-ı Milli’ye aykırı girişimlerinin de uygun bulunmadığı vurgulandı³¹. Bu arada, İsmet Paşa da, Lozan’da, verdiği bir notada, adlarını açıkça zikretmeden Mısır, Suriye, Filistin ve Hindistan delegelerinin dinlenmesi gerektiğini açıkladı³².

Ancak, Ankara Hükümeti’nin Lozan Konferansı sürecinde, Filistinlere verdiği sözel destek, onların İngiliz manda yönetimine girmelerini engelleyemedi. Sonunda, 24 Temmuz 1923’de imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye, Filistin üzerindeki her türlü haklarından feragat etmiştir (27.madde)³³. Bunun anlamı, Türkiye’nin I. Dünya Savaşı sonrasında, İngiltere’nin kurulmasına öncülük ettiği yeni uluslararası düzenin “Ortadoğu Projesi”ni ya da “Yakındoğu düzeni”ni resmen kabul etmiş olmasıydı. Bu kabul, genel hatlarıyla II. Dünya Savaşı’nın sonuna kadar hiçbir şekilde değişikliğe uğramadı.

Sonuç

Filistin, Kudüs’deki Mescid-i Aksa’dan dolayı Türkler için önemli bir ülkedir. Türkler, I.Dünya Savaşı sırasında, özellikle Hicaz Emiri Şerif Hüseyin’e bağlı Arap isyancı kuvvetlerinin Osmanlı askerlerine saldırıları ve yağma girişimlerine rağmen, Filistin’e sırtını dönmemiştir. En azından, kendi

³¹ B. Şimşir, **a.g.e.**, I, s. 321 (Belge no.268).

³² İsmet Paşa’dan Heyet-i Vekile Riyasetine, 26 Aralık 1922 tarihli telgraf, B.Şimşir, **a.g.e.**, I, s.283 (Belge no 216).

³³ 27.madde: “Türkiye Hükümeti ya da Türkiye makamlarınca, Türkiye toprakları dışında işbu andlaşmayı imzalayan öteki devletlerin egemenliği altında ya da koruyuculuğunda bulunan toprakların yurttaşları ile Türkiye’den ayrılan toprakların yurttaşları üzerinde siyasal yasama ya da yönetsel konularda her ne nedenle olursa olsun, hiçbir yetki ya da yargı hakkı kullanılmayacaktır.”, İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları I**, 2. baskı, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 93.

direnşini gerçekleştirirken teorik de olsa, Arapların ve özellikle Filistin'in kendi kaderlerini özgürce belirleme hakkını savunmuşlardır. Bu savunma, hem İstanbul'daki Osmanlı Hkmetleri'nce³⁴ ve hem de Ankara'daki TBMM Hükümeti'nce yapılmıştır. Bunun uluslararası meşruiyet dayanağı Wilson prensipleri iken dhili meşruiyet kaynağı ise Misak-ı Milli olmuştur. Bundan dolayı Ankara hükümeti, Arapların "Filistin davası" için aktif destek talepleri ile Türkiye Musevilerinin "Filistin'de Türkiye mandası" teklifine "Misak-ı Milli'nin birinci maddesi" ile cevap vermekle yetinmiştir. Türkler, bu tavırlarını sadece, Lozan Konferansı sürecinde sürdürmemiş; 1923 sonrasında uluslararası denge ve barışı amaçlayan Türkiye Cumhuriyeti'nin Ortadoğu'ya yönelik dış politikasında da aynı duyarlılığı göstermişlerdir. nk Türkiye, hem I.Dünya Savaşı sonrası kurulan uluslararası düzenin başat gücü ve hem de Filistin'de mandater devlet olması bakımından İngiltere ile ters düşmek istememiştir. Bundan dolayı, Türkiye, Ortadoğu'nun kronikleşi sorunlarından uzak durmaya çalışmış ve sözkonusu tavrını,1948'de İsrail devletinin kurulmasına kadar devam ettirmiştir. Türkiye'nin İngiltere'yi dikkate alan bu statükocu ve Arapların içişlerine fazla müdahil olmak istemeyen tavrına rağmen Filistinli Arapların Türklere olan sevgisi hiçbir zaman azalmamıştır.

KAYNAKÇA

YAYINLANMAMIş ARşIV BELGELERİ

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Hariciye-Siyasi, 2470/91

Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı, 13/84.

³⁴ Osmanlı hükümeti, Sevr barış taslağına karşı 25 Haziran1920'de Paris Barış Konferansı'na sunduğu muhtırada, Osmanlı toprağı olan Irak, Suriye ve Filistin gibi yerlerde manda idareleri kurulmak istemesini Wilson'un self-determinasyonu öngören 12.maddesine aykırı bir şekilde "son derece haksız kesip biçme ve çekip alma işlemi" olduğunu dile getirmiş ve buna karşı çıkmıştı. Bu muhtıranın mukayeseli bir analizi için bkz., Mustafa Budak, "Birinci Dünya Savaşı Sonrası Yeni Dünya Düzeninin Kurulmasına Osmanlı Devleti'nin Bakışı", **Modernite ve Dünya Düzenleri**, Derleyen Mesut zcan-Muzaffer şenel, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s.171-172

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi,
30.10.266.793.1; 030.10.218.472.21;

RESMİ YAYINLARI

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC), Devre I,
Cilt 26, Ankara 1960.

ARAŞTIRMA ESERLERİ

BEŞLİ, Süleyman, “Kudüs’ün Statüsü Sorun”, **Filistin Çıkmazdan Çözüme**, Hazırlayan: İbrahim Turhan, Küre Yayınları, İstanbul 2003, s. 278-279.

BOZKURT, Nebi, “Mescid-i Aksa”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, XXIX, İstanbul 2004, s. 268-271.

BUDAK, Mustafa, **İdealden Gerçeğe, Misak-ı Milli’den Lozan’a Dış Politika**, Küre Yayınları, İstanbul 2002.

_____, “Birinci Dünya Savaşı Sonrası Yeni Dünya Düzeninin Kurulmasına Osmanlı Devleti’nin Bakışı”, **Modernite ve Dünya Düzenleri**, Derleyen Mesut Özcan-Muzaffer Şenel, Klasik Yayınları, İstanbul 2010.

ERİM, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, I, Ankara 1953.

HARMAN, Ömer Faruk, “Kudüs”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, XXVI, İstanbul 2002, s. 334-338.

HELMREICH, Paul Helmreich, **Sevr Entrikaları Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye’nin Taksimi**, Birinci Baskı, Çeviren: Şerif Erol, Sabah Kitapları, İstanbul 1996.

KARAMAN, M. Lütfullah, “Filistin”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, XIII, s. 89-90.

MANSFIELD, Peter, **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, Türkçesi Salih Yurdakul, Söylem Yayınları, İstanbul 2000.

KARASAPAN, Celal Tevfik, “Atatürk Örneğinin Yakın ve Ortadoğu’daki Etkileri” **Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyum Bildirileri**, İstanbul 1973, s. 580.

MERAY, Seha –OLCAY, Osman, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri**, Ankara 1971.

ÖKE, Mim Kemal, **Siyonizmden Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu**, 4.baskı, Ufuk Kitapları, İstanbul 2002.

PORATH, Y. Porath, **The Emergence of The Palestinian-Arab National Movement 1918-1929**, London 1974,

SONYEL, Salahi Ramazan, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976.

SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I**, 2. baskı, TTK Yayınları, Ankara 1989.

ŞİMŞİR, Bilal, **Lozan Telgrafları I**, TTK Yayınları, Ankara 1990.

TAYLOR, A.R., **İsrail'in Doğuşu (1897-1947 Siyonist diplomasinin analizi)**, 3. Baskı, Türkçesi: Mesut Karaşahan, Pınar Yayınları, İstanbul 2001, s. 32-38.

TEMPERLEY, W.V., **A History of The Peace Conferance of Paris VI**, London 1924

TUNÇAY, Mete, “Sevres’e Karşı Anadolu’da Bir Yayın”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XXXIV. s. 11.

UÇAROL, Rıfat, **Siyasi Tarih (1789-2001)**, 6. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2006.

ORTA DOĞU'DAKİ YENİ JEOPOLİTİK ORTAMDA RUSYA'NIN SURIYE POLİTİKASI

Mustafa ÜREN*

Özet

Orta Doğu, tarihsel süreç içinde Rus çıkarları açısından her zaman önemli olmuştur. Bugüne kadar Rusya, üç farklı rejimle yönetilmesine rağmen söz konusu önemde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Uluslararası rekabet alanına dönüşen bölge, diğer birçok avantajlarının yanında Rusya'ya küresel güç olup olmadığını ispatlama fırsatı sunmaktadır. Soğuk Savaş'tan sonra bölgeden geri çekilmek zorunda kalan Rusya, Putin'in işbaşına gelmesiyle Orta Doğu'ya geri dönmüştür. Bu dönemde küçümsenmeyecek kazanımlar elde etmiş, ancak hazırlıksız yakalanması nedeniyle Arap Baharı ile birlikte tüm bu kazanımlarını kaybetmiştir. Bölgede yeniden başarı elde etmesi, büyük oranda Suriye'de takip edeceği politikanın başarısına bağlıdır. Rusya'nın Orta Doğu bölgesinde jeopolitik açıdan önemli bir konuma sahip Suriye'de takip ettiği politikasının ele alınacağı bu çalışmada, nihai olarak söz konusu politikasının bölgesel hedeflerine ulaşmasına katkı sağlayıp sağlamayacağı ve en önemlisi de, bölgesel ve küresel ne gibi sonuçlar doğuracağı sorularının cevabı aranacaktır.

Anahtar kelimeler: Rusya, Orta Doğu, Suriye, Arap Baharı, Soğuk Savaş.

Abstract

Russia's Policy In Syria In The New Geopolitical Environment In The Middle East

The Middle East has been a region of significant importance for Russian interests in the historical process. This have never changed until nowadays even though Russia has been governed by three different regimes. The region, which has become an area of international competition, offers Russia, among other things, the opportunity to achieve its ambitions to be a global power again. Russia, having had to withdraw from the region after the Cold War, had returned to the Middle East after Putin took and

* Dr. Öğr. Üyesi, Esenyurt Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, mustafauren@esenyurt.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5662-3248>

recovered its power. During this period, she made significant achievements but lost all of these achievements with the Arab Spring due to her unprepared posture. Therefore, its success in the region depends largely on the success of its policy in Syria. In this study, I will discuss Russia's policy in Syria, which has a very important geopolitical position in the Middle East region, the answer to the questions of whether finally this mentioned policy is able to contribute to the achievement of Russia's regional goals, and most importantly, in what kind of regional and global consequences are resulted, will be sought.

Keywords: Russia, The Middle East, Syria, Arab Spring, Cold War.

Giriş

Rusya hangi rejimle yönetilirse yönetilsin, dış politikasının şekillendirilmesinde iki faktör etkili olmaktadır. İlki, hiç şüphesiz güvenlidir. Rusya güneyden ve batıdan tehdit algısına sahiptir. Güneyden gelen tehdidin kaynağı özelde Tatarlar genelde ise Türkler olmuştur. Tarihsel süreç içinde bu tehdiye karşı, Kafkasya ve Orta Asya bölgesi işgal edilerek, kara Rusyası'nın güvenliğine derinlik kazandırılmıştır.¹ Günümüzde bu bölge kendi egemenlik alanının dışında kalsa da, her iki bölgede de kendi kontrolü dışındaki gelişmelere müsaade etmeyeceğini “Yakın Çevre Doktrini”²ni uygulamaya koymak suretiyle göstermiştir. Batıdan gelen tehdidin kaynağı ise, başlangıçta İsveç, daha sonra sırasıyla Fransa ve Almanya olmuştur. Batıda İsveç'in 18. yüzyılın ilk çeyreğinde tehdit olma özelliği ortadan kaldırılmış ve II. Dünya Savaşı sonunda da tampon bölge olarak düşünülen Doğu Avrupa ülkeleri işgal edilmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Doğu Avrupa ülkeleri önce NATO'ya, ardından da AB'ye üye olmuşlardır. Rusya aynı niyete sahip Ukrayna'nın NATO ve AB üyeliğine rıza göstermemektedir. Bu tutumunu günümüzde de ısrarla devam ettirmektedir. Nitekim 2013 yılı sonunda Ukrayna'da yaşanan AB

¹ Nazim Cafersoy, “Rus Jeopolitik Düşüncesinde Misyon Arayışları”, *Avrasya Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 4 (8), 2002, s. 55.

² A. Sait Sönmez, “Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Yeltsin Dönemi RF'nun BDT Ülkeleriyle İlişkileri”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, 2010, s. 278.

yanlısı gelişmelere Rusya'nın 2014 yılı ilk çeyreğinde Kırım'ı ilhakı³ ile karşılık vermesi, bu yöndeki kararlılığını ortaya koymaktadır.

İkinci faktör ise, uluslararası ekonomik sistem ile kesintisiz bütünleşme ihtiyacıdır. Bu aynı zamanda küresel güç olmanın da bir gereği olarak görülmektedir. I. Petro ile başlatılan bu alandaki bütünleşme girişimlerinden⁴ bugüne kadar bir sonuç alınamamıştır. Sovyet Rusya, Sıcak denizlere ulaşma politikası olarak formüle edilen girişimlerin önündeki Türkiye engelinden kurtulma amacıyla II. Dünya Savaşı'nın sonunda Türkiye'den Kars bölgesini talep etmiş ve Türk Boğazlarının birlikte yönetilmesi teklifinde bulunmuştur.⁵ Rus tehdidiyle bir anda siyasi bütünlüğünü kaybetme riskiyle karşı karşıya kalan Türkiye'nin NATO'ya girmesiyle bu girişimden beklenen sonuç alınamamıştır. Sovyet Rusya'nın bu girişimin hemen ardından Orta Doğu'da etkinlik mücadelesine dahil olması, bir bakıma Türkiye'ye yönelik başarısız tehdit girişimini tolere etme gayreti ve mücadelesi olarak değerlendirilebilir.

Orta Doğu bölgesi Rusya'ya, Türkiye engelini aşma fırsatı vermesinin yanında başka avantajlar da sunmaktadır. Orta Doğu, sahip olduğu zengin doğal kaynakları ve coğrafi konumu nedeniyle sürekli küresel liderlik rekabetine sahne olmaktadır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra olduğu gibi, Soğuk Savaş'tan sonraki dönemde de bu durumda bir değişiklik olmamıştır. Rekabete neden olan yeraltı kaynaklarına sahip olduğu müddetçe, gelecekte de bu konumunda bir değişiklik olması beklenmemektedir. Bölgesel rekabette başarılı olan bir aktörün, global yönetişimde söz sahibi olması doğal bir sonuçtur. Bölgenin Atlas Okyanusu ile Pasifik Okyanusu arasındaki en dar ve kısa alanda yer alması bölgeyi Rusya açısından daha da önemli hale getirmektedir. Asya ve Afrika kıtalarını birbirinden ayıran Süveyş Kanalı, iki okyanus arasındaki ulaşım yollarını diğer

³ Sezai Özçelik, “ II. Soğuk Savaş ve Kırım'daki Jeo-Stratejik Gambit: Rusya'nın Stratejik Derinliği Bağlamında Kırım'ın İşgali ve Kırım Tatarları”, Osman Orhan (Ed.), **Karadeniz ve Kafkaslar: Riskler ve Fırsatlar**, İstanbul, TASAM Yayınları, 2015, s. 61.

⁴ Beşir Mustafayev, “Cihan Hakimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devletinin Kurulmasında Etkisi”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 2013, s. 19.

⁵ Barış Ertem, “Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri ve Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1947)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (11), 2010, s. 266.

alternatiflere göre %40 oranında kısaltmaktadır. Dolayısıyla bölgede etkili olan siyasi bir aktör, bütün uluslararası denizlere ulaşma elastikiyetine sahip olabilmektedir. Konuya bu açıdan bakıldığında Suriye; Orta Doğu bölgesinde hamisi konumundaki Rusya'ya, uluslararası ekonomik sistemle bütünleşme ihtiyacını karşılmasına ilave olarak önemli fırsatlar da sunmaktadır. Örneğin Amerikan çıkarlarıyla ters düşmesi nedeniyle Türkiye'nin Suriye krizinde Rusya ile birlikte hareket etmek zorunda kalması bu fırsatlardan biridir.

Bu genel esaslar dahilinde, Rusya'nın Suriye Politikası'nın incelendiği bu çalışmada, Rusya'nın bu yöndeki politikasının altında yatan temel faktörlerin neler olduğu ve bunların bölgesel ve küresel ne gibi sonuçlar doğurduğu sorusunun cevabı aranacaktır. Bu kapsamda konunun daha iyi anlaşılabilmesi için önce, Orta Doğu'daki jeopolitik ortam incelenerek Suriye'nin Rusya açısından önemi ortaya konulacaktır. Taraflar arasındaki ikili ilişkilerin arka planına kısa bir şekilde değinilmesini müteakip günümüze kadar nasıl bir seyir takip ettiği incelenecektir. Sonuçta, Rusya'nın bölgesel politikası tüm yönleriyle analiz edilerek Rusya'nın Suriye Politikası'nın bölgesel ve küresel sonuçları ortaya konulacaktır.

Orta Doğu'daki Yeni Jeopolitik Ortamın Rusya-Suriye İlişkilerine Etkisi

Uluslararası sistemdeki değişimlere bağlı olarak Orta Doğu jeopolitik ortamında da zaman içinde değişimler yaşanmıştır. Bu değişimin etkileri hala devam etmektedir. Orta Doğu'daki mevcut jeopolitik ortam, Soğuk Savaş'ın galibi ABD tarafından şekillendirilmiştir. Savaşın mağlubu SSCB ise, siyasi bütünlüğünü kaybederek dağılmış ve halefi Rusya, Orta Doğu'yu olduğu kadar güney ve batısında kalan emniyet kuşağını da terk ederek doğal sınırlarına çekilmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde uluslararası sistemin lideri konumuna ulaşan ABD, SSCB'nin geride bıraktığı boşluğu zaferinin bir mükâfatı olarak görmüş ve bölgenin kendi hegemonik anlayışına uygun şekillendirilmesini amaçlamıştır. Bu kapsamda Sovyetler ile küresel rekabete girdiği bölgelerden biri olan Orta Doğu'da Irak'a yönelik ilki 1991, ikincisi 2003 yılı olmak üzere iki müdahalede bulunmuştur. Ardından da, Orta Doğu dahil Sovyetlerin geri

çekildiği bölgeleri kapsayan geniş bir alan içinde “demokratikleşme süreci” harekete geçirilmiştir. Bu süreç, önce renkli devrimler şeklinde post-Sovyet alanında başlamış ve daha sonra Arap Baharı adıyla Orta Doğu’da devam etmiştir.

Bu gelişmelerin yaşandığı dönemin başlangıcında Rusya, ülke içinde siyasi varlığını tahkim ederken, “Yakın Çevre Doktrini” politikasını uygulamaya koyarak hayat sahası olarak kabul ettiği Post-Sovyet bölgesinde ulusal güvenliğini teminat altına almıştır. Ancak Rusya’nın ülke içi ve yakın çevresinde gücünü pekiştirdiği bu dönemde ABD’nin 11 Eylül 2001 tarihinde küresel terörizmin hedefi olması, onun Orta Doğu’ya geri dönmesine sebep olan olayların tetiklemesine neden olmuştur. Nitekim Rusya, küresel terörizmle mücadele kapsamında ABD’nin Afganistan’a müdahalesini desteklediyse de; nükleer silahları yok etme ve bölgeye demokrasi getirme gibi iddialarıyla Mart 2003 tarihinde Irak’a müdahalesine şiddetle karşı çıkmıştır. Bu tarihten itibaren de, Orta Doğu’ya aşamalı bir şekilde yeniden geri dönmüştür. Rusya’nın bölgeye dönüşüyle ilgili uzmanların yorumları farklıdır. Örneğin Rus güvenlik ve uluslararası ilişkiler uzmanı Dimitri Trenin, söz konusu geri dönüşün olumlu sonuçlar doğuracağını düşünmektedir. Trenin, Rusya’nın Orta Doğu için “Büyük Stratejisi” olmadığını iddia etmektedir. Buna rağmen Rusya’nın bölgeye geri dönüşünün stratejik önemine vurgu yapmakta, bu dönüşün hem kendisi hem de bölge ve uluslararası sistem açısından çok önemli stratejik sonuçlar doğurabileceğini ifade etmektedir.⁶

Rusya’nın Orta Doğu’ya dönme kararını, sadece ABD’ye bir tepki olarak değerlendirmek uygun değildir. Bununla birlikte Rusya’nın Orta Doğu’ya dönme gayretlerini Rusya’nın ABD’ye karşı rekabet etme yeteneğine ulaştığını veya en azından onu engelleyebilme potansiyeline sahip olduğunu gösterme niyeti olarak yorumlamak mümkündür. Ülke içinde ve yakın çevresinde siyasi varlığını kabul ettiren Rusya, Putin’in işbaşına gelmesiyle dikkatini sefeli gibi uluslararası sistemin odak noktalarına çevirmeye başlamıştır. Bu bağlamda özellikle etki

⁶ Dimitri Trenin, What is Russia Up to in the Middle East?, Cambridge/UK, Polity Press, 2018, p. 134.

sahasında büyük güç olduğunu ispatladığını düşünen Rusya, Soğuk Savaş döneminin başlangıcında olduğu gibi dikkatini tekrar Orta Doğu'yu çevirmiştir.⁷

Belirtilen genel esaslar çerçevesinde realist bir anlayışla hazırlanan Rusya'nın Orta Doğu'ya yönelik politikasının dört genel hedefe ulaşmak amacıyla planlandığı ve uygulanmaya konulduğu söylenebilir. Politikanın en önemli hedefi, ABD'nin tek taraflı uygulamalarına son verilmesi ve bölgede güç dengesinin sağlanmasıdır.⁸ Öte yandan bölge ülkeleriyle siyasi ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine paralel olarak Orta Doğu'nun Rus ekonomisi için pazar haline getirilmesidir.⁹ Diğer bir hedef, bölgedeki İslam ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesi ve bunun neticesinde kendi egemenlik ve etki sahasına nüfuz etme yeteneği olan radikal İslamcı terör örgütlerinin etkinliklerinin sınırlandırılmasıdır.¹⁰ En nihayetinde ise, diplomasiyi etkin bir vasıta olarak kullanmak suretiyle bölgesel sorunların çözümünde arabuluculuk yapılması ve bunun sonucunda bölgesel sorunlara çözüm bulabilen büyük güçlerinden biri olarak Orta Doğu genelinde yeniden itibar kazanılmasıdır.¹¹ Rusya'nın ifade edilen hedeflerine ulaşabilmesi, bölgede siyasi varlığını, etkisini ve gücünü bölgenin tüm aktörlerine sürekli hissettirebilme yeteneğine bağlıdır. Aslında Suriye ile stratejik işbirliği Rusya'ya bu imkanı sunmaktadır. Hatta bu ülkedeki askeri varlığı, bölgede bir oyun kurucu olmak isteyen Rusya'nın Orta Doğu'daki siyasi varlığını da pekiştirmektedir.

Bu nedenle Rusya'nın Orta Doğu Politikasının başarısı, Suriye ile stratejik seviyede kalıcı işbirliğine bağlıdır. Doğu Akdeniz'de yer alan Suriye'nin Rusya açısından jeopolitik önemi tartışılmazdır. Ruslara göre, Orta

⁷ Ilan Berman, *Russia and The Mideast Vacuum*, IASPS Research Papers in Strategy No:12, The Institute for Advanced Strategic&Political Studies, Jerusalem, 2001, p. 3.

⁸ Zvi Magen and Olena Bagno Moldavsky, "New Directions in Russia's Foreign Policy: Implications for The Middle East", *Strategic Assessment*, 13/4, 2011, p. 78.

⁹ Alexey Malashenko, *Russia and The Arab Spring*, Special Report, Carnegie Moscow Center, Moscow, 2013, p. 2.

¹⁰ Elaheh Koolae and Hamidreza Azizi, "Expansion of Russia – Hamas Relations: Sources and Implications", *Journal of Power, Politics & Governance*, 3/2, 2015, p. 46.

¹¹ Olena Bagno, *Russia in The Middle East*, *Strategic Assessment*, 12/2, 2009, p. 96.

Doğu'yu Güney Kafkasya ve Orta Asya'dan ayırmak mümkün değildir.¹² Bu yüzden Rus çıkarları açısından Suriye'nin de içinde yer aldığı Orta Doğu'nun jeopolitik önemi oldukça yüksektir.¹³ Bölge sahip olduğu zengin enerji kaynaklarının yanında stratejik suyuollarını kontrol etmesi ve bütün okyanuslara açılım imkanı vermesinden dolayı stratejik güç merkezlerinin hedefi olmaktadır. Bölgenin bir parçası olan Doğu Akdeniz ise, Rus coğrafyasından ayrı düşünülmeyen Orta Doğu'yu Ege Denizi-Boğazlar-Kara Deniz istikametinde stratejik suyuoluyla Rusya'ya bağlamaktadır.¹⁴ Bu bölgede yer alan Suriye, Rusya'yı Orta Doğu'ya bağlayan bir köprübaşı olduğu kadar, tarihi sıcak denizlere ulaşma emellerinin hayata geçirilmesi bakımından da kritik öneme sahip bir bölgedir. Bu nedenle Rusya, Soğuk Savaş'tan sonra Orta Doğu'yu terk etmek zorunda kaldığı dönemde bile Suriye ile ilişkilerini belli bir seviyede devam ettirmiştir.¹⁵

Orta Doğu'daki yeni jeopolitik ortamda Arap Baharı'ndan sonra bir anda siyasi varlığını devam ettirebilme sorunuyla boğuşmak zorunda kalan Suriye böyle bir ortamda Rusya'nın desteğine ihtiyaç duymuştur. Doğal olarak Suriye'nin içine düştüğü tartışmalı bu durum, Orta Doğu Politikasının başarı ile uygulanabilmesi bakımından Rusya'ya önemli bir avantaj sunmaktadır. Her şeyden önce işbaşındaki yönetimin, bu dönemde Rusya'nın istek ve taleplerini yerine getirmeme gibi bir seçeneği yoktur. Örneğin her bakımdan Rusya'nın desteğine muhtaç olan Suriye Silahlı Kuvvetlerinin envanterindeki silah ve malzemenin en az %90'ının Rus kaynaklı olmasının yanında genellikle üst rütbedeki askeri personel de Rusya'daki askeri okullarda eğitim almaktadır.¹⁶ Silah sistemleriyle birlikte Rus taktik doktrini kullanılmaktadır. Hatta terörizmle mücadele ve ayaklanmaya karşı koyma, bahse konu bu taktik doktrin esaslarına

¹² Andrej Kreutz, *Russia in the Middle East: Friend or Foe?*, London, Praeger Security International, 2006, p. 11.

¹³ Alexey Malashenko, a.g.e., p. 5.

¹⁴ Andrej Kreutz, 2006, p. 11.

¹⁵ Türkan Budak, Rusya'nın Suriye'ye Müdahalesi ve Türkiye, Ankara, BİLGESAM Yayınları, 2015, s. 2.

¹⁶ Taşkın Deniz, "Suriye'nin Durumu, ABD-Rusya ve Türkiye'nin Tutumu", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 27, 2013, p. 324.

uygun yürütüldüğü dikkate alınırsa bağımlılık durumu daha bariz bir şekilde anlaşılabilir. ¹⁷ Diğer taraftan, SSCB döneminde 1971 yılında Suriye'nin Tartus limanında hizmete giren ve hala faaliyetine devam eden Rus Deniz Üssü Rusya'yı, ülke içinde olduğu kadar hem Orta Doğu genelinde hem de Akdeniz'de söz sahibi yapmaktadır. ¹⁸ Buna ilave olarak 17 Ocak 2017'de imzalanan anlaşma gereği Lazkiye'de tesis edilen "Hmeymim Hava Üssü" ile Rusya, Suriye'deki askeri varlığını daha da pekiştirmiştir. ¹⁹ Nitekim Eylül 2015 sonundan itibaren Rus hava desteği sayesinde rejim karşıtlarına yönelik kesin sonuç alınmaya başlanmış ve ülkedeki Rus askeri varlığı Suriye'deki siyasi rejimin devamlılığının güvencesi haline gelmiştir.

Diğer taraftan deniz ve hava üsleriyle Suriye'de askeri varlığını devam ettirme Rusya'ya, hem bölgesel hem de küresel gelişmeleri doğrudan etkileme yeteneği sunmasıdır. Söz konusu iki üssü vasıtasıyla Rusya, dünya ticaretinin %30'unun, petrol ticaretinin %25'inin yapıldığı ve zengin doğalgaz rezervleri nedeniyle dünya kamuoyunun ilgi odağı haline gelen Doğu Akdeniz üzerinde oyun kurucu aktör haline gelmiştir. ²⁰ En az bunun kadar önemli diğer yetenek ise, Rusya'nın ABD'nin Orta Doğu'da hayata geçirmeye çalıştığı Kürt devleti oluşturma stratejisi üzerinde söz sahibi olmasıdır. ABD tarafından desteklenen Kuzey Suriye'deki Kürt grupların Doğu Akdeniz'e ulaşma ve böylece uluslararası ekonomik sistemle bütünleşme amacıyla yaptıkları koridor açma girişimleri Rusya'nın sessiz kalması nedeniyle Türkiye tarafından başarıyla engellenmiştir. Bu başarıda belirleyici olanın Rusya'nın tavrı olduğu göz ardı etmemelidir. ABD stratejisinin gelecekte başarıyla sonuçlanması halinde yeni kurulacak Kürt devletinin uluslararası ekonomik sistemle bütünleşme

¹⁷ Oktay Bingöl ve Ali Varlık, Rusya'nın Suriye'de Yeni Politikası, Bilgi Notu: 4, Merkez Strateji Enstitüsü, Ankara, 2014, s. 2.

¹⁸ Camilla Committeri, When Domestic Factors Prevail Upon Foreign Ambitions: Russia's Strategic Game In Syria, IAI Working Papers 1226, Istituto Affari Internazionali, Roma, 2012, p. 3.

¹⁹ Araz Aslanlı, Rusya'nın Suriye Politikası, Ankara, ORSAM Yayınları, 2018, s. 4.

²⁰ Çağatay Özdemir, Rusya'nın Doğu Akdeniz Stratejisi, Ankara, SETA Yayınları, 2018, s. 9.

bakımından dolayı da olsa Rusya'ya bağımlılığı, şüphesiz Rusya'ya önemli avantajlar sağlayacaktır.

Orta Doğu'daki jeopolitik ortamın çözüm üretme konusundaki yetersizliği, rakipler arasındaki çatışma riskini sürekli olarak bölge gündeminde tutmaktadır. ABD'nin tek yanlı uygulamaları, çoğu zaman bölgedeki tansiyonun yükselmesine neden olmaktadır. Özellikle Irak'ın işgalinden sonraki gelişmeler, bölgede ABD'yi dengeleyebilecek bir güce olan ihtiyacı artırmıştır. Bu nedenle Rusya'nın bölgeye geri dönüşünün geçici bir rahatlık sağladığı söylenebilir. Genel olarak uzlaşma kültürünün zayıf olduğu bölgede, herhangi bir sorun karşısında aktörlerin ilk tepkisi, Şii ve Sünni eksen etrafında kümelenme şeklinde kendini göstermektedir. Böyle bir durumda, İran ve Suriye, Şii; Mısır, Suudi Arabistan ve Katar ise, Sünni ekseninde yer almaktadırlar.²¹ Diğer aktörlerin her iki eksenden birini tercih etme dışında seçenekleri yoktur. Aktörler arasındaki kutuplaşma, doğal olarak Arap Birliği Teşkilatı, İslam Konferansı Örgütü ve Körfez İşbirliği Konseyi gibi örgütlerin sorunlara çözüm bulma yeteneklerini olumsuz yönde etkilemektedir.²² Bölgenin hegemon gücü gibi davranan ABD, genellikle Sünni eksen yanında tutum sergilediği görülmektedir. Onun muhalifi konumundaki Şii eksen üyeleri, gerek İran, gerekse Suriye Rusya ile işbirliğini tercih etmektedirler. Rus jeopolitik uzmanı Dugin, bu desteğin Rusya açısından önemine özellikle vurgu yapmaktadır.²³ Bugüne kadar Rusya'nın tercihi de, adı geçen Şii devletlerle işbirliği yönünde olmuştur. Rusya'nın bölgesel sorunlarda adı geçen iki ülke lehine tutum sergilemesi, Şii eksenini desteklediği yönünde yorumlara neden olmaktadır.²⁴ Dolayısıyla bölgedeki güç dengesi, Soğuk Savaş döneminde olduğu gibi günümüzde de yine

²¹ Gökhan Telatar, "Rusya ve Arap Baharı: Batı İle Yeni Soğuk Savaş Mı?", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15/1, 2015, s. 193.

²² Bayram Sinkaya, *Ortadoğu Siyaseti'ne Giriş: Temel Faktörler, Aktörler ve Dinamikler*, Ankara, ORSAM Yayınları, 2015, s. 11.

²³ Aleksandr Dugin, *İnsanlığın Ön Cephesi Avrasya*, 2. Baskı, Ankara, Kaynak Yayınları, 2017, s. 98.

²⁴ Emre Erşen, "Rusya'nın Suriye Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Tehditler", H. Basri Yalçın ve Burhanettin Duran (Ed.ler), **Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Suriye Stratejileri**, 2. Baskı, Ankara, SETA Kitapları, 2017, s. 163.

ABD ve SSCB'nin halefi Rusya etrafında oluşmaktadır.²⁵ Rusya'nın Orta Doğu'ya geri dönüşü, bölge istikrarının sağlanmasına katkı sağlayacaktır.

Rusya'nın Orta Doğu'ya geri dönüşünün, bölgesel dinamikler açısından da faydalı olduğu söylenebilir. Bölgesel dinamiklerin en önemlisi, 1948'deki Arap İsrail savaşlarında Arapların ağır yenilgiye uğramalarından dolayı ortaya çıkan Arap-İsrail Sorunu'dur. Sorunun çözüme kavuşturulamayan ve halen devam eden iki boyutu bulunmaktadır. Filistin-İsrail Sorunu, bölgesel gündemdeki önceliğini korumaktadır. Diğer ise, bölge genelinde pek fazla dikkate alınmayan Suriye-İsrail Sorunu'dur. Arap-İsrail Sorunu'nun diğer tarafları Mısır ve Ürdün, ABD'nin arabuluculuğuyla İsrail ile barış antlaşması imzalamasına rağmen Suriye ve İsrail arasında henüz bir anlaşma imzalanamamıştır.²⁶ İsrail ve Suriye mukayese edildiğinde, Suriye'nin mevcut durumu ortadadır. Bu yüzden, Suriye ABD'nin stratejik ortağı olan İsrail'e karşı güçlü bir desteğe ihtiyacı vardır. Bölgede belirtilen nitelikte desteği sağlayabilecek Rusya'dan başka bir aktör yoktur. Diğer taraftan Arap İsrail Sorunu'nun çözüme kavuşturulamaması, başka sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Örneğin Arap İsrail Sorunu'nun çözümsüzlüğü Araplar arasında milliyetçilik duygularının zayıflamasına bağlı olarak siyasal İslam'ın yükselişini tetiklemiş ve hala da tetiklemeye devam etmektedir. Soğuk Savaş sonrasında ABD'nin bölgedeki siyasi, ekonomik ve askeri varlığının artmasına karşılık Arap-İsrail Sorunu'nun çözümüne yönelik barış girişimlerinden olumlu sonuç alınamaması siyasal İslam'ın daha da radikalleşmesine neden olmuş ve bölgede uluslararası terörizm, önceki dönemlerden daha fazla taban kazanmıştır.²⁷ Batı'nın blok halinde radikal İslamcı hareketlere karşı savaş açması, özellikle Arap halkları tarafından İslam'a karşıtlığı şeklinde algılanmıştır. Söz konusu algı gereği toplumsal tabandan destek bulan radikal İslamcı hareketler, Batı'nın savaş ilanına savaşla karşılık vermiş ve bölge

²⁵ Neziha Musaoğlu, “Krizin İlk İki Yılında Suriye Krizinin Çözümü/Çözümsüzlüğünde Rusya”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 48, 2015, s.16.

²⁶ B. Aydın Ertekin, “Neo-Rusya'nın Akdeniz Rüyası: Neo-Rusya'nın Suriye Arap Baharı'ndaki Rolü”, *Bilge Strateji Dergisi*, 4/7, 2012, s. 146.

²⁷ Bayram Sinkaya, 2015, s. 17.

dışarıya terör ihraç eden bir alana dönüşmüştür.²⁸ Bu bağlamdaki örgütlerin hedefleri, genel olarak Batılı ülkeler olsa da, konjonktürel şartlara bağlı olarak Rusya ile onun etki ve ilgi alanındaki ülkeleri de kapsayabilmektedir. Dolayısıyla Rusya da bu sorunla mücadele etmek zorunda kalan ülkeler arasında yer almaktadır.

Görüldüğü üzere Orta Doğu'daki yeni jeopolitik ortamın da bir gereği olarak Rusya'nın bölgeye dönüşü özellikle Arap dünyasında iyimser beklenti yaratmıştır. Zira Suriye lideri Esed "Dünyanın kalbinin Orta Doğu'da attığını ve onun da merkezinde Suriye'nin bulunduğunu, bu bölgede yaşayan Arap dünyasının Rusya'nın dünya politikasında elinin güçlenmesini ümit ettiğini" ifade etmiştir.²⁹ Ancak bu dönemde yaşanan iki önemli gelişme, iyimser beklentileri aşamalı bir şekilde ortadan kaldırmıştır. Gelişmelerden ilki, Rusya'nın İsrail ile ilişkilerini geliştirme niyeti ve bu yöndeki kararlı politikalarıdır. Özellikle Putin'in işbaşına gelmesiyle ivme kazanan Rusya ve İsrail ilişkileri, Rusya'nın Arap ülkeleriyle ilişkilerini olduğu kadar Suriye ile ilişkilerini de kontrol edebilecek boyuta ulaştırmıştır.³⁰ Genel olarak bölgesel sorunların çözümü konusunda kendisinden destek beklenirken, Rusya'nın sorunların tarafı olan İsrail ile ilişkilerini geliştirmeyi tercih etmesi, Arap dünyasında büyük hayal kırıklığı yaratmıştır. Arap dünyası, benzer sorunu Rusya'nın selefî SSCB ile Soğuk Savaş döneminde de yaşamıştır. Örneğin Mısır, Arap-İsrail çatışmaları döneminde kendilerine yeterli desteği vermemesinden dolayı SSCB ile ilişkilerini keserek ABD ile işbirliğini tercih etmiştir. Ancak belirtilen dönemde SSCB, beklenen desteğe olumlu cevap veremese de, en azından İsrail ile ilişkilerini geliştirme yönünde bir yaklaşım sergilememiştir. Bu yüzden Rusya'nın bölge halklarının olumlu beklentilerine ilk darbesinin, İsrail ile ilişkilerini geliştirme yönündeki niyetinin olduğunu söylemek mümkündür.

²⁸ Zvi Magen, *Russia and The Middle East: Policy Challenges*, Memorandum No: 127, INSS, Ramat Aviv, 2013, p. 32.

²⁹ Andrej Kreutz, 2006, p. 31.

³⁰ Andrej Kreutz, *Syria: Russia's Best Asset In The Middle East*, IFRI/Russia/NIS Center, Paris, 2010, p. 10.

İkinci gelişme ise, bölgede bazı önemli değişikliklere neden olan Arap Baharı'dır. Arap Baharı'nın, ABD'nin Irak'ı işgalinden sonra bölgeye yeniden geri dönen Rusya'nın elde ettiği kazanımlarının heba olmasına neden olduğunu söylemek abartı olmayacaktır. Ortaya çıkan devrimci hareketlere hazırlıksız yakalanmasının bedeli Rusya için ağır olmuştur. Tunus, Libya ve Mısır'daki olaylara sessiz kalarak izlemeye alması, olaylara zamanında gereken tepkiyi verememesi ve en önemlisi de, eski ortaklarına sahip çıkmamasından dolayı bölgedeki etkisi oldukça zayıflamıştır.³¹ Soğuk Savaş döneminden beri yakın ilişki içinde olduğu Libya'daki Kaddafi rejiminin kaybedilmesinden sonra, devrimci hareketlerin olumsuz etkilerini gidermek amacıyla, yeni bir Orta Doğu stratejisi geliştirerek uygulamaya koymuştur. Bunun için öncelikle, insani müdahale gerekçesine karşı egemenlik kavramına vurgu yapılarak bağımsız bir devlete müdahale edilmesine karşı olduğu açıklanmıştır.³² Ardından da BM Güvenlik Konseyi'nde Esed rejimine karşı ortak hareket eden Batı ve Arap destekli girişimlere karşı daha sert bir tutum sergilenerek engellenmiş ve Şam Yönetimi'nin bekası için gerekli olan her türlü destek sağlanmıştır.³³

Rusya'nın Suriye'de uygulamakta olduğu politika, aslında Rusya'nın Orta Doğu'da başlattığı bu yeni stratejisinin bir parçasıdır. Söz konusu politika, Rusya'yı zaman zaman Türkiye ile çatışma noktasına getirebilmektedir. Bu politika çoğu zaman Rusya'yı, ABD'nin Suriye Krizi'ndeki tutumu ve Kürt devleti oluşturma yönündeki stratejisi karşısında, bazı alanlarda ortak çıkarlarının örtüşmesi nedeniyle Türkiye ile aynı platformda hareket etmeye zorlamaktadır. Arap Baharı dolayısıyla yaşanan büyük kayıplar göz önünde bulundurulduğunda, Rusya'nın Suriye'ye yönelik politikasında başarısız olma gibi bir lüksünün olmadığını söylemek doğru olacaktır. Başarısız olması ve bunun neticesinde bölgeyi yeniden terk etmek zorunda kalması halinde, büyük ihtimalle bölgeden bir daha geri dönmesi yönünde bir beklenti ve talep te

³¹ Gökhan Telatar, a.g.e., s. 175.

³² Pavel K. Baev, "Russia's Counter-Revolutionary Stance toward The Arab Spring", *Insight Turkey*, 13/3, 2011, p. 15.

³³ Mark N. Katz, *Conflicting Aims, Limited Means: Russia in The Middle East*, Policy Brief No: 201, FRIDE, Brussels, 2015, p. 4.

olmayacaktır. Jeopolitik ortamın bu genel esasları dahilinde konuya bir bütün halinde bakıldığında, Rusya'nın Suriye Politikası'nın, halen uygulamakta olduğu Orta Doğu Politikası'nın başarılı olmasının temel dayanağını oluşturduğu söylenebilir.

Rus Çarlığı'nın Suriye Politikası

Rus Çarlığı'nın Orta Doğu'ya ve Osmanlı toprağı olan Suriye'ye ilgisinin günümüzden pek farklı olmadığı görülmektedir. O dönemde de kendini büyük güçlerden biri olarak kabul eden Rus Çarlığı, Akdeniz'de askeri varlığını göstermek istemiş ve bunun için bazı projeleri hayata geçirmek amacıyla girişimlerde bulunmuştur. Osmanlı'yı zayıflatma stratejisinin bir parçası olarak 1784 yılında kendisine askeri garnizon verilmesi karşılığında Mısır Memluklarına, bağımsızlıklarını kazanmaları için destek taahhüdünde bulunmuştur. Bu girişiminde başarılı olamayınca, Balkanlar bölgesinde “Yunan Projesi” ile birlikte Suriye'nin de içinde bulunduğu Doğu Akdeniz bölgesini ele geçirilmesini öngören projeyi devreye sokmuştur.³⁴ Diğer bir ifadeyle, kuzeyden Avrupa ve Kafkasya bölgelerinden iki kol halinde karadan Osmanlı Devleti'ne ağır darbeler indirilirken, güneyden de deniz yoluyla Osmanlı Devleti tam anlamıyla boğazlanmak suretiyle siyasi varlığına son verilmek istenmiştir.

Rus Çarlığı, Yunanistan'ın kurulması projesinde başarılı olsa da, Doğu Akdeniz bölgesinin ele geçirilmesinde aynı başarıyı elde edememiştir. Ancak bundan sonraki tarihlerde bu bölgede kıyı başı elde edebilmek için tüm fırsatları büyük bit dikkatle takip etmiş ve özellikle Suriye'de bunu yakalar yakalamaz bölgeyi bir daha hiç terk etmemiştir.

Sovyetler Birliği'nin Suriye Politikası

Sovyetler Birliği'nin Suriye ile diplomatik ilişkileri, Suriye'nin bağımsızlığını ilan etmesinden üç yıl önce 1944 yılı içinde başlamıştır.³⁵ İlişkinin kurulmasında, Sovyet Yönetimi'nin başlangıçta Doğu Akdeniz bölgesi ve

³⁴ Mehmet Tepeyurt ve B. Balamir Coşkun, “Tarihsel Süreçte Bir Kağıt Asker Olarak Ortadoğu'da Rus Varlığı”, Sezgin Kaya (Ed.), **Rusya'nın Doğu Politikası**, Bursa, Ekin Yayınevi, 2016, s. 216.

³⁵ Mustafa Öztürk, “SSCB'den RF'ye Moskova'nın Şam Politikası”, Ç. Aydın Koyuncu (Yay.Haz.), **V. Uludağ Uluslararası İlişkiler Konferansı(11-12 Aralık 2013)**, Bursa, UÜ Mete Cengiz Kültür Merkezi Yayını, 2013, s. 616.

devamında ise, Orta Doğu'da etkin olma stratejisinin belirleyici olduğu söylenebilir. Söz konusu strateji gereği Sovyetler Birliği, Lübnan ve Suriye'ye gizli antlaşma önerisinde bulunmuştur. Öneriyi kabul eden iki ülkeyle Sovyetler Birliği arasında ayrı ayrı gizli antlaşma imzalanmıştır. Suriye'nin bağımsızlığını ilanından hemen önce 1 Şubat 1946'da Beyrut'ta imzalanan bu antlaşmaya göre; Sovyetler Birliği, her aşamada Suriye'nin bağımsızlığını kazanmasını destekleyecek, asıl önemlisi de devlet teşkilatının ve silahlı kuvvetlerinin kurulmasında Suriye'ye gereken desteği sağlayacaktır.³⁶

Suriye ile ikili ilişkiler, 10 Nisan 1950'de imzalanan "Saldırmazlık Paketi" antlaşmasıyla resmîyet kazanmıştır. Bu tarihten sonra bölgede yaşanan iki önemli gelişme, Suriye ve Sovyetler Birliği arasındaki ilişkileri daha da kuvvetlendirmiştir. Bunlardan ilki, Sovyetlerin yayılmasını engellemek amacıyla ABD'nin desteğinde ve Türkiye'nin öncülüğünde oluşturulmaya çalışılan Bağdat Paketi'dir.³⁷ Suriye'nin jeopolitik konumuna önem veren Sovyetler Birliği, ABD'nin desteklediği bu girişime Kasım 1956'da Moskova'yı ziyaret eden Suriye Devlet Başkanı Şükrü el Kuvvetli'ye Suriye'nin bağımsızlığını destekleme sözünü vermek suretiyle karşılık vermiştir.³⁸ Bu karşı hamleyle Türkiye'ye gözdağı verildiği gibi, aynı zamanda kendisinin Orta Doğu'ya doğru yayılmasını engellemeye çalışan Türkiye ve Irak'a "Suriye vasıtasıyla kuşatılabilirsiniz" mesajı verilmiştir. Diğeri ise, Süveyş Krizi'dir. Kriz neticesinde ABD ile birlikte Orta Doğu'ya yerleşilmesine bağlı olarak Sovyetler Birliği ve Suriye arasındaki ilişkiler, özellikle siyasi ve ekonomik alanlarda daha da derinleştirilmiştir.³⁹

Sovyetlerin Suriye ile ilişkilerini geliştirmesine ABD, 5 Ocak 1957'de yayınlanan komünizmin Orta Doğu'da yayılmasını engellemeyi amaçlayan "Eisenhower Doktrini" ile cevap vermiş, Sovyetlerle işbirliği yapan Mısır ve Suriye gibi ülkelere karşı ekonomik yaptırım tedbirlerini uygulamaya koymuştur.

³⁶ Rami Ginat, *Syria and The Doctrine of Arab Neutralism: From Independence to Dependence*, Portland/USA, Sussex Academic Press, 2010, p. 38.

³⁷ Elvin Aghayev and Filiz Katman, "Historical Background and The Present State of The Russian-Syrian Relations", *European Researcher*, 35/11-3, 2012, p. 2067.

³⁸ Andrej Kreutz, 2006, p. 13.

³⁹ Elvin Aghayev and Filiz Katman, a.g.e., p. 2067.

Bunun üzerine Sovyetler Birliği, Mısır ve Suriye'nin satmak istediği ürünleri alabileceğini bildirerek, her iki ülkenin de ekonomik bunalıma girmesine engel olmuştur.⁴⁰ Bu kapsamda 1956 yılı içinde askeri işbirliği antlaşması çerçevesinde yapılan 60 milyon dolarlık askeri yardıma ilave olarak, 28 Ekim 1957'de yapılan antlaşmaya göre altyapı tesislerinde kullanılmak üzere yaklaşık 300 milyon dolarlık yeni yardım yapılmıştır.⁴¹

Doğu ve Batı blokları arasında nükleer silahlanma alanındaki rekabet neticesinde deniz platformlarının da devreye girmesinden dolayı Akdeniz'in Sovyetler açısından önemi daha da artmıştır. NATO'ya ait nükleer başlığa sahip denizaltıların Doğu Akdeniz'de konuşlanma olasılığı, SSCB açısından ciddi bir tehdit olarak algılanmıştır. Bu yüzden Doğu Akdeniz'in jeopolitik öneminin artmasına bağlı olarak jeostratejik konumundan dolayı Suriye, SSCB açısından vazgeçilmesi göze alınamayacak bir bölge haline gelmiştir.⁴² Bu artan önem paralelinde ikili ilişkiler de zaman içinde giderek daha da geliştirilmiştir.

1967 Arap-İsrail Savaşı, Sovyetler Birliği-Suriye ilişkilerde dönüm noktalarından birini oluşturmaktadır. Savaşta Sovyetlerin Arapların yanında tutum sergilemesi, savaştan sonra çoğunluğu Mısır ve Suriye'ye olmak üzere 1 milyarı ekonomik, 1.7 milyarı askeri olmak üzere Arap ülkelerine yaklaşık 3 milyarlık dolarlık yardımda bulunması, özellikle Suriye üzerinde olumlu etki yaratmıştır. Bu dönemdeki diğer bir dönüm noktası, Hafız Esed'in askeri darbeyle iktidarı ele geçirmesidir. Göreve başladıktan sonra ilk ziyaretini Şubat 1971'de Moskova'ya yapan Esed, 700 milyon dolar tutarında askeri malzeme satısını öngören bir anlaşmayı imzalamıştır. Anlaşma gereği 1972 ve 1973 yıllarında teslim alınan silah ve malzemeler sayesinde Suriye Ordusu, 1973 Arap-İsrail Savaşı'nın başlangıcında kısmen de olsa başarılı olmuştur.⁴³ Esed'in Moskova ziyaretinin yarattığı diğer önemli bir sonuç ta, Sovyet savaş gemilerinin bakım, onarım ve ikmal faaliyetleri için Tartus Deniz Üssü'nün

⁴⁰ Mustafa Öztürk, a.g.e., s. 617.

⁴¹ Bilal Karabulut, "Karadeniz'den Ortadoğu'ya Uzanan Bir Dış Politika: Geçmişten Günümüze Suriye-Rusya İlişkileri", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 15, 2007, s. 71.

⁴² Elvin Aghayev and Filiz Katman, a.g.e., p. 2067.

⁴³ Andrej Kreutz, 2006, p. 15.

hizmete başlamasıdır. Bu gelişme ile Suriye İsrail'e karşı Sovyet koruması altına girmiş, nitekim 1973 Savaşı'nın ilerleyen safhalarında İsrail Suriye'ye saldırmaya cesaret edememiştir. Bu da, doğal olarak Sovyetlerin Suriye'deki saygınlığını artırmıştır.⁴⁴ İkili ilişkilerde en önemli dönüm noktası ise, Mısır'da Enver Sedat'ın iktidara gelmesi ve Sovyetler Birliği ile ilişkileri kesmeye karar vermesidir.⁴⁵ Sedat'ın 18 Temmuz 1972'de Sovyet askeri personelinin ülkesini terk etmesini istemesi neticesinde Sovyet Yönetimi, bölgede tek müttefiki kalan Suriye'ye desteğini daha da artırmıştır.⁴⁶ Kendi lehine ortaya çıkan gelişmeyi iyi analiz eden Esed, bu durumdan azami istifade yoluna gitmiş, bu bağlamda 26 Mart 1979'da Mısır ve İsrail arasında Kamp David Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Moskova Şam'a 3.67 milyar dolarlık askeri silah yardımıyla bulunmuştur.⁴⁷

Sovyet yardımıyla bölgedeki konumu güçlenen Suriye, Arap ülkeleri arasında olarak 24 Aralık 1979'da Sovyetlerin Afganistan'ı işgalini kınamayan tek ülke olmuştur. Bölgede Mısır'ın kaybedilmesinin ardından jeopolitik önemi daha da artan Suriye'nin bu son tutumu neticesinde, iki ülke arasında 8 Ekim 1980'de "Dostluk ve İşbirliği Antlaşması" imzalanmıştır. 15 maddelik antlaşmanın 5. maddesine göre, herhangi bir tehdit durumunda, söz konusu tehdit ortadan kaldırılıncaya ve bölgede barış yeniden tesis edilinceye kadar taraflar birbirlerini destekleme sözü vermiştir. Daha da önemlisi, antlaşmanın gizli protokolüne göre, Sovyetler İsrail saldırısına karşı Suriye'ye koruma garantisi vermiştir.⁴⁸ Antlaşmanın 3. maddesinde Siyonizmin ırkçılık olarak nitelendirilmesi ve Moskova'nın Şam'ın taleplerine uyararak İsrail'i karşısına almayı göze alması, zayıf tarafın ortaya çıkan konjonktürel şartlardan nasıl istifade edilebileceğinin somut bir örneğini oluşturmaktadır. Ayrıca antlaşma gereği Sovyet yardımıyla Asi Nehri üzerinde baraj yapılmasına karar verilmesinden dolayı antlaşma özel olarak Türkiye'yi de ilgilendiren bir boyuta

⁴⁴ Mustafa Öztürk, 2006, s. 621.

⁴⁵ Andrej Kreutz, 2010, p. 7.

⁴⁶ Bilal Karabulut, a.g.e., s. 74.

⁴⁷ Andrej Kreutz, 2006, p. 15.

⁴⁸ Amine Yazıcı, "Rusya'nın Suriye Politikası", B. Akgün (Ed.), **Suriye Krizi'nde Bölgesel ve Küresel Aktörler**, Ankara, 2012, s. 42.

ulaşmıştır.⁴⁹ Antlaşma neticesinde Sovyetler Birliği, Suriye vasıtasıyla Orta Doğu'daki varlığını garanti altına alırken; Suriye'de bölgesel gelişmelerde dikkate alınması gereken bir ülke konumuna ulaşmıştır. Diğer bir ifadeyle Suriye, eski ABD Dış İşleri Bakanı Henry Kissinger'ın ifadesiyle "Orta Doğu'da Mısır'sız savaş, Suriye'siz barış olmaz"⁵⁰ özdeyişini teyit eden bir konum yakalamıştır.

Bu dönemde ikili ilişkilerde Suriye'yi rahatsız eden iki sorunun ön plana çıktığı görülmektedir. Öncelikle askeri alanda İsrail ile aynı seviyede olmayı hedefleyen Suriye, tedarik ettiği silahların gerek miktarı gerekse niteliği konusunda Moskova'dan arzu ettiği yanıtı alamamasıdır. Bu durum, doğal olarak taraflar arasında hararetli tartışmalara neden olmuştur. Diğer sorun ise, taraflar arasında tartışmaların yaşandığı böyle bir dönemde SSCB ve İsrail arasındaki ilişkilerde kayda değer bir gelişme sağlanması ve buna bağlı olarak Sovyet Yahudilerinin büyük gruplar halinde İsrail'e göçe başlamasıdır. İsrail'in çıkarlarına hizmet eden bu gelişme, doğal olarak Şam'da büyük endişe yaratmıştır.⁵¹

Hafız Esed'in 1985'te Moskova'yı ziyareti sırasında Gorbaçov'un "Suriye'nin Irak ve Filistinlilere karşı düşmanca tutumundan vazgeçmesi gerektiğini, zira SSCB'nin Orta Doğu'daki tek müttefikinin Suriye olmadığını" ifade etmesi, genel olarak iki ülke ilişkilerini geriye gidişinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu görüşmenin hemen ardından Sovyet Yönetimi, askeri harcamalarda tasarruf yapma kapsamında Suriye'deki askeri uzmanlarını geri çekmeye başlamıştır. Ekonomik açıdan Orta Doğu'daki varlığını devam ettirebilme gücünü yitiren Moskova, ekonomik ve siyasi yardım yapabilecek bir konumda olmaması ve olası Suriye-İsrail savaşında müttefikini destekleyebilme potansiyelini kaybetmesinden dolayı Suriye'ye yönelik politikasını revize etmek

⁴⁹ Bilal Karabulut, a.g.e., s. 75.

⁵⁰ Barış Doster, "Ortadoğu'ki Kamplaşma: Bölgesel Görünümlü Küresel Saflaşma, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 5/53, 2013, s. 81.

⁵¹ Andrej Kreutz, 2006, p. 17.

zorunda kalmıştır. Bu bağlamda iki ülke ilişkileri alt seviye indirilirken, İsrail ile ilişkiler ise tam tersine daha da artırılmaya başlanmıştır.⁵²

Rusya Federasyonu'nun Suriye Politikası

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bunun neticesinde Orta Doğu'yu terk etmesi bölgede en fazla Suriye'yi etkilemiştir. Bu durumun yeni siyasi hayatına başlayan Rusya Federasyonu'nun (Rusya) kendi gücünü ülke içi ve yakın çevresinde pekiştirinceye kadar devam ettiği söylenebilir. Bu sürecin başlangıcında beklemediği bir anda güvenlik krizine giren Suriye, İsrail ile silahlanma yarışını devam ettirmesinin mümkün olmadığını farkında olarak, en azından sahip olabileceği kimyasal silahlarla rakibini caydırma stratejisine yönelmiştir. Bunun için yine eski ortağı Sovyetlerin ardılı Rusya'ya müracaat etmiş, onun desteği sayesinde fabrika kurarak Almanya ve Fransa'dan satın aldığı hammaddelerle üretim yapmak suretiyle kimyasal silahlara sahip olmuştur.⁵³

Sovyet desteği sayesinde komşularına karşı genellikle sert bir tutum sergileyen Şam Yönetimi, bu yeni durumla birlikte bölgesel ilişkilerini gözden geçirmek suretiyle yeni ortaya çıkan duruma uygun bir dış politika takip etmek zorunda kalmıştır. Bunun en bariz örneği 1991 yılındaki Körfez Savaşı'ndaki yaklaşımıdır. Saddam ile ideolojik ve siyasi yakınlıklarını bir tarafa bırakan Esed, ABD öncülüğündeki koalisyonu dahil olarak Batı ile birlikte hareket etmeyi tercih etmiştir.⁵⁴

Aynı dönemde Yeltsin yönetimindeki Rusya ise, Orta Doğu'dan geri çekilse de, Suriye ile ilişkilerini belirli bir ölçüde devam ettirmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu zaruretin bazı önemli faktörlerden kaynaklandığı söylenebilir. Bunlar içinde en önemlisi, Suriye Silahlı Kuvvetleri'nin bakım ve idame açısından Rusya'ya bağımlı olmasıdır. Ekonomisi oldukça zayıf olan Suriye'nin bu durumu değiştirmek gibi bir imkanı bulunmamaktaydı. Diğeri, Suriye'nin

⁵² Bilal Karabulut, a.g.e., s. 79.

⁵³ Bilal Karabulut, a.g.e., s. 82.

⁵⁴ Sami Kiraz, "Bağımsızlıktan 21. Yüzyıla Suriye-Rusya Siyasi İlişkileri", M. Akif Okur ve Nuri Salık (Ed.ler), **Bağımsızlıktan Arap Baharına Suriye**, Ankara, Nobel Yayınları, 2016, s. 301.

daha çok iç ve yakın çevredeki gelişmelere odaklanan Putin, Orta Doğu'daki olaylarda Sovyet döneminde olduğu gibi Arapları destekleyen bir tutum içine girmemiştir. Bununla birlikte geçmişten kalan kötü Rus imajını düzeltmek amacıyla İslam Dünyasına karşı dostça bir yaklaşım sergilemeye çalışmış, ancak Şam ile ilişkileri daha ileri seviyeye götürme adına ABD ve İsrail ile ilişkilerinin zarar görmesine neden olabilecek davranışlardan kaçınmıştır. Bununla birlikte Putin, Haziran 2000'deki Hafız Esed'in cenaze törenine katılmamış, ancak 18 Eylül 2000'de yaptığı bir açıklamayla, yeni Suriye lideri Başar Esed'e ikili ilişkilerin ortak çıkarlar ve tarihi dostluk çerçevesinde devam edeceği güvencesini vermiştir.⁵⁹

Diğer bazı Arap devletleri gibi Suriye de, Çeçenistan'daki çatışmaları Rusya'nın iç sorunu olarak kabul etmiştir. Eylül 2001'de Çeçen lider Ahmet Kadırov'u misafir eden Şam Yönetimi'nin terörizmin her türlü şekline ve tezahürlerine karşı olduğunu açıklaması, genelde İslam özelde ise Arap dünyası nezdinde Moskova'yı rahatlatmıştır. Rusya'nın Çeçenistan'daki tutumunu desteklemesinin karşılığında Şam yönetimi, başta petrol ve doğalgaz olmak üzere ikili ticari ilişkilerin gelişmesini sağlayan anlaşmaları imzalamayı başarmıştır.⁶⁰

Yeni iktidara gelen Başar Esed, sadece Rusya ile değil küresel güç ABD ile de ilişkilerini geliştirme yönünde girişimlerde bulunmuştur. Bu kapsamda 11 Eylül 2001 terör saldırıları sonrasında, uluslararası terörizmi kınamış ve ABD'nin terörizme karşı başlattığı savaşını desteklediğini açıklamıştır. Bu olumlu hava ABD'nin Irak'ı işgaliyle değişmiş ve Başar Esed, babasının Körfez Savaşı'ndaki tutumunun aksine ABD karşıtı kampta yer almayı tercih etmiştir.⁶¹

ABD'nin Irak'ı işgalinden sonra Rusya'nın Orta Doğu'ya geri dönme kararı, Rusya-Suriye ilişkilerinin mahiyetini ciddi oranda değiştirmiştir. Söz konusu değişimin nedenlerinin başında, Rusya'nın Arap dünyasında yeniden etkin olma isteği gelmektedir. Bu isteğin Suriye vasıtasıyla kazanılabileceğini

⁵⁹ Andrej Kreutz, 2006, p. 25.

⁶⁰ Andrej Kreutz, 2006, p. 28.

⁶¹ Sami Kiraz, a.g.e., s. 303.

düşünen Rusya, bu sayede Arap-İsrail Sorunu'nda arabuluculuk rolü üstlenebileceği gibi, Orta Doğu Barış Süreci'nde de kilit bir konuma ulaşabilirdi. Diğer taraftan başta Suriye olmak üzere Arap ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesi sayesinde, Çeçenistan'da devam eden iç savaşın dış desteği engellenebilirdi. Ayrıca bölgede Suriye ile birlikte hareket etmek suretiyle ABD'nin bölgedeki gücü dengelenebilir ve çok kutuplu dünya düzeniyle ilgili en azından Orta Doğu'da uygun bir ortam yaratılabilirdi. Bu kapsamda her iki ülkede ABD'nin Irak'ı işgaline karşı ortak bir tutum sergilemiştir. Bunların yanında bir de, Suriye Rus silah sanayi ve ekonomisi için büyük ölçekli olmasa da önemli bir pazar konumundaydı ve Orta Doğu Politikası'nın başarısı kapsamında bu ilişkilerin diğer bölge ülkelerine örnek olması oldukça önemliydi.⁶²

2004 yılının sonuna doğru ABD ve İsrail'in Suriye karşıtı diplomatik girişimleri Rusya-Suriye ilişkilerinde kuvvetlendirici bir etki yaratmıştır. ABD'nin bir sonraki müdahalesinin Suriye'ye olabileceği tartışmalarının yapıldığı bir dönemde Başar Esed, 25 Ocak 2005'te Moskova'yı ziyaret etmiştir. Uzun süreli müzakere neticesinde Putin, *“oldukça yararlı geçen ikili görüşmenin, karşılıklı ilişkilerde önemli bir kilometre taşı olacağını”* belirtmiştir. Bu tarihte yapılan anlaşma ile enerji, ulaştırma ve yatırım alanlarında işbirliğinin yanında asıl Suriye'nin borç sorununa çözüm getirilmiştir. Bu kapsamda toplam 13.4 milyar dolarlık borcun %73'ü silinmiş ve geriye kalan borcun bir kısmının 10 yıl içinde taksitle geri ödenmesine karar verilmiştir. Bu antlaşmanın ardından iki ülke arasındaki ticaret hacmi, 2008 yılı sonunda 2 milyar dolara ulaşmıştır.⁶³

Lübnan Başbakanı Refik Hariri'nin suikast neticesinde öldürülmesinin ardından ABD'nin liderliğinde Suriye'ye karşı başlatılan kampanya Rusya'nın girişimiyle engellenmiş ve BM Güvenlik Konseyi'nin aldığı 1636 sayılı kararın daha esnek bir hale getirilmesi sağlanmıştır.⁶⁴ Orta Doğu'da ABD ve İsrail'in bazı konulardaki dayatmalarına direnmekte zorlanan Rusya, Suriye ve İran gibi

⁶² Andrej Kreutz, 2006, p. 28.

⁶³ Ali Asker, “Rusya'nın Orta Doğu Politikası”, *21. Yüzyıl Dergisi*, 31, 2011 s. 42.

⁶⁴ İlyas Kemaloğlu, Rusya'nın Orta Doğu Politikası, Rapor No: 125, ORSAM, Ankara, 2012 p. 13.

bölgedeki müttefiklerine karşı ABD'nin önderliğinde uygulanmaya çalışılan bazı uluslararası yaptırımların tedbirlerini muğlâk hale getirmek suretiyle en azından uluslararası müdahalelerin önünü kapatmaya çalışmıştır.⁶⁵ Zaten bu tarihten sonra, hem BM Güvenlik Konseyi hem de uluslararası arenada Suriye'nin hamisi haline gelmiştir.

Rusya'nın Orta Doğu'ya dönüş kararından sonra Putin'in 10 Şubat 2007'de Münih Güvenlik Konferansı'nda yaptığı konuşmasında "ABD tarafından dayatılan tek kutuplu dünya düzenine itiraz etmesi ve bunun karşılığında çok kutuplu bir düzen önermesi"⁶⁶ Rusya-Suriye ilişkilerinde kayda değer bir merhaleyi oluşturmaktadır. Zira bu konuşmadan sonra Rusya; Suriye'yi, özelde Orta Doğu'da, genelde ise küresel güç dağılımında manivela olarak kullanmaya başlamıştır. Her iki alanda da kendisinin büyük güç olduğuna inanan Rusya, Suriye konusunda verilebilecek olası bir tavizin özellikle Orta Doğu'daki küresel aktör konumuna büyük zarar verebileceğini düşünmüştür.⁶⁷ Suriye'nin bu dönemdeki tutumu da, Rusya'nın bu yöndeki politikalarının belirlenmesinde etkili olmuştur. Zira Suriye, Rusya'nın daha önce Çeçenistan'da olduğu gibi 8 Ağustos 2008'de Gürcistan'a askeri müdahalesini de Arap ülkeleri içinde destekleyen tek ülke olmuştur. Bu dönemde siyasal alandaki gelişmeler ekonomi alanına da yansımış, nitekim 2009 yılı itibarıyla Rusya'nın Suriye'deki yatırımları 19.4 milyar dolara ulaşmıştır.⁶⁸ Yine 2007-2011 yılları arasında Suriye, silahları kuvvetlerinin ihtiyaç duyduğu silahların %78'ini Rusya'dan satın almıştır.⁶⁹

Rusya Devlet Başkanı Dimitri Medvedev'in Mayıs 2010'da Şam'ı ziyareti, Rusya'nın Orta Doğu'daki yegâne müttefiki Suriye'ye verdiği önemin önemli bir göstergesi olarak yorumlanmıştır. Ziyareti sırasında Suriye ve Doğu

⁶⁵ Andrej Kreutz, 2010, p. 16.

⁶⁶ Salih Yılmaz, *Rusya Neden Suriye'de?*, Ankara, Yazar Yayınevi, 2016, s. 44.

⁶⁷ Kerim Has, Türkiye-Rusya İlişkileri Ekseninde Suriye Krizi, USAK Analiz No: 20, Ankara, 2012, s. 4.

⁶⁸ Margarete Klein, Russia and The Arab Spring, SWP Comments, German Institute for International and Security Affairs, Berlin, 2013, p. 4.

⁶⁹ Aзуоlаs Bаgdonas, "Russia's Interest In The Syrian Conflict: Power, Prestige, and Profit", *European Journal of Economic and Political Studies*, 5/2, 2012, p. 65.

Akdeniz'in Rusya açısından önemine değinen Medvedev; iki ülke ilişkilerine vurgu yaparak, Rusya'nın Arap-İsrail Sorunu'nun çözümü ve 1967 yılında işgal edilen toprakların Araplara geri verilmesi konusunda elinden gelen her şeyi yapacağını belirtmiştir.⁷⁰

Rusya, Arap Baharı kapsamında Orta Doğu'da patlak veren olayları başlangıçta yanlış değerlendirmesi ve ona uygun bir politika takip etmesi, Orta Doğu Politikasını riske attığı gibi bölgedeki son kalesi Suriye'yi korumaya çalışan bir aktör konumuna düşmüştür. Hızla gelişen halk hareketlerinden dolayı bölgenin istikrarsızlaşmasının petrol fiyatlarının artışına neden olabileceği beklentisi doğrultusunda “bekle” ve “gör” politikası takip etmesi, beklentisinin tam aksine bölgesel çıkarlarının büyük oranda zarar görmesine neden olmuştur.⁷¹ Özellikle Libya'nın kaybedilmesinden sonra Rusya, Arap devrimci hareketlerini, ABD'nin “Genişletilmiş Orta Doğu Bölgesi”ni yeniden yapılandırma projesi olarak görmüş ve bunu bölgesel çıkarlarına tehdit olarak algılamasından dolayı Arap Baharı'na yönelik politikasında ciddi değişiklik yapmak zorunda kalmıştır. Zira Rusya'ya göre; ABD'nin bu konudaki nihai hedefi, kendisine tehdit olarak algıladığı rejimleri ortadan kaldırmak ve bölgedeki enerji kaynaklarını denetim altına almaktır. Bu kapsamda Kuzey Afrika'dan başlayan rejim değişiklikleri Orta Doğu, Kafkasya ve Orta Asya bölgelerinde devam edecek ve en son Rusya'da son bulacaktır.⁷² Diğer bir ifadeyle, Orta Doğu'da başlayan dalganın Rusya ve yakın çevresini de vurabileceği, bu bölgedeki halkın isyana teşvik edilebileceği ve ardından çıkarları adına Batı'nın bu bölgeye müdahale edebileceği ihtimali Rusya'da büyük endişe yaratmıştır. Bu nedenle Arap Baharı'nı yakın çevresi ve kendisi için bir tehdit olarak algılamıştır.⁷³

Arap Baharı kapsamında Suriye'de Mart 2011'de muhaliflerle rejim güçleri arasında çatışmalar kısa süre sonra iç savaşa dönüşmüştür. Çatışmalar neticesinde yaklaşık 500 bin Suriye vatandaşı hayatını kaybetmiş, Mayıs 2018

⁷⁰ Andrej Kreutz, 2010, p. 13.

⁷¹ İlyas Kemaloğlu, 2012, s. 14.

⁷² Yaşar Onay, “Rusya'nın Orta Doğu Politikasını Şekillendiren Parametreler”, *Bilge Strateji Dergisi*, 7/12, 2015, s. 18.

⁷³ Gökhan Telatar, a.g.e., s. 177.

itibariyle yaklaşık 6 milyon Suriyeli, evlerini terk etmek suretiyle büyük çoğunluğu komşu ülkeler olmak üzere dünyanın farklı ülkelerine göç ederek mülteci olarak yaşamak zorunda kalmıştır.⁷⁴ Bazı ülkelerin silah ve eğitim desteğiyle her geçen gün güçlenen muhaliflerin giderek artan baskısıyla zor durumda kalan Esed rejimi, Rusya, Çin ve İran gibi aktörlerin desteğiyle ayakta kalmayı başarmıştır.⁷⁵ Ancak bu konuda asıl belirleyici tutumun, Batı'nın desteğiyle Libya'daki rejim değişikliğinden rahatsızlık duyan Rusya'nın yaklaşımı olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.

Rusya'nın siyasi varlığını devam ettirme konusunda ciddi sıkıntılar yaşayan Esed rejimini korumak amacıyla başlattığı girişimlerinin daha çok siyasi, ekonomik ve askeri alanlarda yoğunlaştığı söylenebilir. Siyasi alandaki girişimlerinde, öncelikle uluslararası ve buna paralel de ulusal bazlarda kritik hamlelerde bulunmuştur. Bu bağlamda küresel bazda, BM Güvenlik Konseyi etkin bir şekilde kullanılarak ABD'nin öncülüğündeki uluslararası bir müdahalenin önünde geçilmiş; ulusal bazda ise, diplomatik girişimlerle muhalif güçlerle iktidar arasında arabuluculuk yapılmak suretiyle uzlaşma sağlanmaya çalışılmıştır.

Küresel bazda BM Güvenlik Konseyi'nin daimi üyesi olarak Rusya, değişik amaçlarla 4 Ekim 2011 ve 22 Mayıs 2014 tarihleri arasında Konsey'in gündemine 6 kez getirilen Suriye'ye yönelik yaptırım kararlarını veto ederek engellemiştir.⁷⁶ Bunun yanında yine Konsey'de Suriye'yi kınamaya yönelik hazırlanan kararlarda sert ifadelerin kullanılmasına müsaade etmemiş ve söz konusu kararların daha yumuşak ifadelerle yayınlanmasına çalışmıştır.⁷⁷ Yayınlanan bazı kararlarda ise, uluslararası toplumun manevra sahası daraltılarak Esed rejimi üzerine giderek daralan çemberin kırılması sağlanmıştır. Örneğin Şam'a bağlı Doğu Guta isimli yerleşim biriminde 21 Ağustos 2013'de kimyasal silah kullanılması sonucunda yaklaşık 1.500 Suriyelinin ölmesi üzerine

⁷⁴ Tezer Palacıoğlu, Suriyeliler, AB ve Türkiye Özelinde Mülteciler, İTO/İDA Yayını No: 2018-5, İstanbul, 2018, s. 19.

⁷⁵ Gökhan Telatar, a.g.e., s. 189.

⁷⁶ Elnur İsmalyov, Rusya'nın Suriye Stratejisi ve Orta Doğu'da Değişen Güç Dengeleri, BİLGESAM Analiz No: 1255, İstanbul, 2015, s. 2.

⁷⁷ Gökhan Telatar, a.g.e., s. 190.

Suriye'ye müdahale edilmesi yeniden gündeme gelmiş ve uluslararası kamuoyunun uzun süre ilgi gösterdiği bu sorun, Rusya'nın önerisine uygun çözüme kavuşturulmuştur. Rusya'nın devreye girmesi neticesinde, Suriye; Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü'nün denetimini öngören sözleşmeyi imzalamış ve mevcut kimyasal silahları teslim etmesi karşılığında uluslararası müdahaleden kurtulmayı başarmıştır.⁷⁸ Rusya söz konusu girişimiyle sadece bölgedeki en sadık müttefikini korumamış, aynı zamanda kimyasal silahların terörist örgütlerin eline geçerek kendisine karşı kullanılması olasılığını da ortadan kaldırmıştır.

Rusya'nın Suriye kamuoyuna yönelik ulusal bazda yaptığı girişimlerinin iki temel hedefi bulunmaktadır. İlk hedefi, mevcut rejimin yıkılma ihtimaline karşı Suriye'deki varlığının devam ettirilmesinin garanti altına alınma isteğidir. Bu konuda dış güçlerin müdahalesine karşı çıkan Rusya, sorunun muhalefet ve iktidar temsilcilerini bir araya getirmek suretiyle karşılıklı diyalogla ortak çözüm bulunmasına yönelik arabuluculuk girişimlerini desteklemiştir. Bu bağlamda taraflar arasında ateşkesin gözlemlenmesini öngören BM Güvenlik Konseyi'nin 12 Nisan 2012'de aldığı 2042 sayılı kararını onaylamış ve BM tarafından organize edilen Suriye Eylem Grubu ile işbirliği yaparak bu grubun 30 Haziran 2012'de kabul ettiği I. Cenevre Bildirisi'ni destekleyen grup içinde yer almıştır. Buna karşılık, tutum ve davranışlarını benimsemediği "Suriye'nin Dostları" adı altında değişik tarih ve yerlerde organize edilen girişimlere ise katılmamıştır.⁷⁹ Yine ABD ile birlikte ortak hareket etmek suretiyle tarafların 2. Cenevre görüşmelerinden olumlu sonuç alınmaları yönünde gayret göstermiştir.⁸⁰

Diğer hedefi ise, Irak ve Suriye'de etkin olan radikal İslamcı örgütlerin faaliyetlerini buldukları bölgeyle sınırlandırmak ve özellikle kendi egemenlik

⁷⁸ Mehmet Dalar, "Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Suriye Krizi'ndeki Tutumu", Fatma Taşdemir (Ed.), **SURİYE Çatışma ve Uluslararası Hukuk**, Ankara, Nobel Yayınları, 2016, s. 25.

⁷⁹ Neziha Musaoğlu, *a.g.e.*, s. 22.

⁸⁰ Emre Erşen, "Rusya'nın Suriye Hamlesi Ne Anlama Geliyor?", *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 7/67, 2015, s. 32.

ve nüfuz alanındaki Sünni dünyasıyla bağlantılarını engellemektir.⁸¹ Rusya, başta Çeçenistan olmak üzere kendi ülkesinden Suriye'deki muhalif gruplara katılan radikal İslamcıların daha sonra geri dönerek kendi bölgelerinde benzer girişimlerde bulunmasından büyük endişe duymaktadır. Bu yüzden ABD ve AB'nin Orta Doğu'daki politikalarını eleştirse de, radikal İslamcı terör örgütleriyle mücadele için BM denetimindeki terörizmle mücadele girişimlerini desteklemektedir.⁸²

Suriye'deki rejim ve muhalif grupların uzlaştırılmaya çalışıldığı bir dönemde ABD'nin önderliğindeki koalisyonun 2014 yılı içinde Irak ve Suriye'de oldukça geniş bir alanda etkin olmaya başlayan IŞİD'e mücadele etmek amacıyla artan faaliyetleri Rusya'yı rahatsız etmiştir.⁸³ Böyle bir dönemde, İran'ın P 5+1 ile yürüttüğü müzakereler neticesinde 14 Temmuz 2015'de Nükleer Antlaşmayı⁸⁴ imzalaması, Rusya'yı daha farklı değerlendirme yapmaya zorlamıştır. Bu kapsamda İran'ın adı geçen anlaşmayı imzalamasıyla gerçekte Suriye'nin bölgede yalnız bırakılmak istendiğini düşünen Rusya, IŞİD'e karşı operasyonların nihai hedefinin IŞİD'den ziyade Esed rejimi olduğu sonucuna varmıştır.

Rusya'nın Suriye'ye yönelik gelişmelere karşı nispeten daha temkinli hareket etmeye başladığı bir dönemde, Türkiye'nin Halep-Lazkiye eksenindeki Türkmen gruplarını örgütlendirme girişimi ve ABD ile bu ülke önderliğindeki koalisyon uçaklarının İncirlik Üssü'nü kullanması esaslarını belirleyen İncirlik Mutabakatı'nı imzalaması, Rusya'daki tedirginliği derin bir endişeye dönüştürmüştür. Bu beklenmeyen gelişmeler neticesinde Rusya, bir anda Suriye'yi kaybetme riskiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu durum bir bakıma, gerekli önlemlerin alınmaması halinde, Rusya'nın Orta Doğu defterini kapatması

⁸¹ Yossef Bodansky, *Russia, Syria, and The Crossroads of Strategic Development*, Issue No: 378, The Institute for Strategic, Political, Security and Economic Consultancy, Berlin, 2015, p. 11.

⁸² Anna Maria Dyer and Kacper Rękawek, *The Islamic State: A Threat to Russia*, Bulletin No: 3 (735), The Polish Institute of International Affairs, Warszawa, 2015, p. 1.

⁸³ Emre Erşen, 2015, s. 33.

⁸⁴ Seven Erdoğan, "İran'la Tarihi Anlaşma ve AB", *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 7/70, 2015, s. 36.

anlamına gelmekteydi. Diğer bir deyişle, Libya örneğinde olduğu gibi Suriye'deki rejimin yıkılmasına göz yumulursa, Rusya bu ülkedeki Tartus Deniz Üssü ile birlikte Akdeniz'deki askeri varlığının da kaybedilmesini kabul etmek zorunda kalacaktı. Sadece belirtilen askeri potansiyel değil, Temmuz 2015 itibariyle bu ülkedeki 20 milyar dolara ulaşan Rus yatırımları da Libya'da olduğu gibi tamamen kaybedilecekti. Aynı şekilde daha önce imzalanan anlaşmalar çerçevesinde Rus şirketlerinin Suriye'deki doğal gaz ve petrol araştırma hakları da tamamen kaybolacaktı. Tüm bunların yanında bir de, Irak ve Suriye'de kümelenen radikal İslamcı teröristlerin başta Çeçenistan olmak üzere yakın çevresini ve hatta kendi coğrafyasını besleyebilecek bir potansiyele dönüşmesine göz yummak zorunda kalılabilecekti.⁸⁵

Gelişmelerin belirtilen esaslar dahilinde sonuçlanmasını kabul etmesi mümkün olmayan Rusya, Şam'ın acil yardım talebinden kaynaklanan özel davetiyle 30 Eylül 2015'ten itibaren Suriye'de hava operasyonlarına dahil olmuştur. ABD ve Batılı ülkeleri dolaylı yoldan bölgedeki terör faaliyetlerini beslemekle itham eden Rusya, hava operasyonlarına başlamadan önce Eylül 2015'te Suriye, Irak ve İran ile terörizmle mücadele kapsamında istihbarat paylaşımını öngören bir antlaşma imzalamıştır.⁸⁶ Rusya, operasyonlara katılım gerekçesini IŞİD'le mücadele olarak gösterse de, en az onlar kadar rejime muhalif güçleri de hedef alması dikkatlerden kaçmamıştır.⁸⁷ Hava operasyonlarının devam ettiği dönemde 7 Kasım 2015'te Rusya'nın Hazar Filosu'nda konuşlu savaş gemilerinden Suriye'deki IŞİD üyelerine karşı dört füze atışında bulunması, haklı olarak değişik yorumlara neden olmuştur. Suriye'de konuşlu hava unsurlarıyla kolayca vurulabilecek hedeflerin Hazar Filosu'ndan atılan füzelerle vurulmasıyla, Rusya'nın hem bölge ülkelerine hem de ABD'ye yönelik ciddi mesaj verdiği düşünülmektedir. Mesajın içeriğiyle ilgili yorumlar farklı olsa da, bu hamle ile, bölgenin güvenliğiyle ilgili

⁸⁵ Indrani Talukdar, *Russia's Strategic Interest In Syria*, Issue Brief, Indian Council of World Affairs, New Delhi, 2016, p. 4.

⁸⁶ Kamal Qaisi, "Rus Müdahalesinin Ortadoğu Güç Dengesine Etkisi", *Analist Dergisi*, 59, 2016, s. 40.

⁸⁷ Pavel K. Baev, *Russia's Policy in The Middle East Imperilled by The Syrian Intervention*, Policy Brief, Norwegian Peacebuilding Research Centre, Oslo, 2015, p. 1.

gelişmelerin Rusya'nın güvenliğini de doğrudan etkilediği ve böyle durumlarda Rus Silahlı Kuvvetlerinin müdahale etmekten çekinmeyeceği mesajı verilmek istenmiştir. Yani Rusya, Şam rejimini korumak için görevlendirdiği hava unsurlarıyla gerek İŞİD'e gerekse rejim muhaliflerine müdahale etmektedir. Bu durum, Suriye'deki mevcut rejimin devam etmesine yönelik verdiği desteğin bir göstergesidir. Ancak İŞİD gibi kendi egemenlik ve etki sahasını etkileme potansiyeline sahip bir tehdit söz konusu olduğunda ise, tüm imkanlar kullanılarak tehdidin gerekirse yerinde yok edileceği mesajı verilmiştir.

Rusya, Suriye'ye yönelik desteğini aynı kararlılıkla daha sonra da devam ettirmiştir. Örneğin rejim güçlerinin 4 Nisan 2017'de İdlib şehir merkezine kimyasal silahlarla yaptığı saldırı neticesinde çocukların da bulunduğu 70'ten fazla sivilin ölümü sonrasında uluslararası kamuoyundan Suriye rejimine yönelik gelen tepkiler Rusya'nın devreye girmesiyle önlenmiştir. Bu kapsamda Rusya; BM Güvenlik Konseyi'nin konu ile ilgili olağanüstü oturumunda, Suriye Hava Kuvvetlerinin İdlib'de muhaliflere yönelik hava harekâtını kabul etmekle birlikte, kimyasal silah kullanılmasıyla ilgili iddiaları reddetmiştir.⁸⁸

Rusya'nın Suriye'ye müdahalesi iki önemli sonuç doğurmuştur: Bunların en önemlisi, hiç şüphesiz Türkiye ile yaşanan uçak krizidir. Kriz neticesinde, 30 milyar dolardan fazla hacme ulaşan karşılıklı ticarete, 4 milyondan fazla Rus turistin Türkiye'yi ziyaret etmesine, enerji alanında işbirliğine ve Mersin Akkuyu Nükleer Santralinin yapımına bir anda son verilmiştir.⁸⁹ Uçağın düşürülmesine oldukça sert tepki göstermesinin ardından Rusya, benzer bir olaya bu sefer anında askeri müdahalede bulunacağını bir göstergesi olarak S-400 hava savunma sistemini Lazkiye'deki Hmeymim Hava Üssü'ne konuşlandırmıştır.⁹⁰ En az ilki kadar önemli olan diğeri ise, Esed rejiminin askeri yöntemlerle yıkılamayacağını başta ABD olmak üzere bölgedeki aktörlere

⁸⁸ İrfan Sancak, "Rusya Federasyonu'nun Suriye Politikasının Dinamikleri", *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2017 Temmuz ICOMEP Özel Sayısı, s. 116.

⁸⁹ Habibe Özdal ve Kerim Has, "Türkiye Rusya Derin Ayrışma(mı?)", *Analist Dergisi*, 60, 2016, s. 38.

⁹⁰ Araz Aslanlı, 2018, s.5.

gösterilmiş olmasıdır.⁹¹ Bu konuda Esed rejiminin kendi halkını korumada başarısız olduğu mazeretiyle, ABD'nin öncülüğünde uluslararası toplumun Suriye'ye müdahalesine fırsat verilmemiştir. Bu hamlesiyle Rusya, jeopolitik denklemlerin oluşturulmasında dikkate alınması gereken bir aktör, yani büyük güç olduğunu ispatlamıştır.

Rusya ve Türkiye'nin, uçak krizi nedeniyle çatışma noktasına gelmeleri, Suriye sorununa farklı yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. Bu farklılıkları genel olarak üç başlık altında toplamak mümkündür. Birincisi, Suriye'de devam eden krizin çözümüyle ilgili iki ülke arasındaki derin görüş ayrılıklarıdır. Her iki ülke de, Suriye'nin siyasi bütünlüğünü devam ettirmesinden yana bir tutum sergilemesine karşılık, bunun hayata geçirilmesi konusunda farklı görüşlere sahiptir. Ülkedeki mevcut durumdan Esed yönetimini sorumlu tutan Türkiye, Batı ülkeleriyle birlikte başta ÖSO (Özgür Suriye Ordusu) olmak üzere muhalif grupları desteklemektedir. Bu da ikili ilişkilere doğrudan olumsuz bir şekilde yansımaktadır.⁹² Bu konuda İran ile birlikte ortak hareket eden Rusya ise, tüm ülke üzerindeki kontrolün yeniden sağlanabilmesi amacıyla Esed yönetimine koşulsuz destek vermekte ve bunun için de hava hareketlerinin hedefi olarak Türkiye dahil Batılı ülkelerin desteklediği muhalif grupları hedef olarak seçmektedir.⁹³ Nitekim Rusya'nın müdahale kararından sonra Rus hava unsurlarının operasyonlarını, özellikle Türkiye'nin desteklediği Türkmen gruplar üzerine yoğunlaştırması⁹⁴ ve bu operasyonlar neticesinde, Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı Suriye'nin ikinci büyük şehri olan Halep'in tekrar merkezi yönetimin denetimine girmesi, Rusya'nın hava operasyonları ile ne yapmak istiyor sorusunun cevabını daha anlaşılır hale getirmektedir.⁹⁵

⁹¹ Julien Barnes-Dacey and Daniel Levy, *Syria Diplomacy Renewed: From Vienna to Raqqa*, Policy Brief, European Council On Foreign Relations, Brussels, 2015, p. 2.

⁹² Ali Faik Demir, "Türkiye-Rusya İlişkilerinde Suriye Krizinin Yansımaları ve Etkileri", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, III/2, 2016, s. 147.

⁹³ Emre Erşen, 2017, s.168.

⁹⁴ Gencer Özkan, "Rusya'nın Suriye Bunalımına Müdahalesi ve Türkiye", Gencer Özkan, Evren Balta ve Burç Beşgül (Der.ler), **Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler: Kuşku İle Komşuluk**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017,s.283.

⁹⁵ Halit Gülşen, "Rusya'nın Suriye Müdahalesi: Kazanımlar, Kayıplar ve Riskler", *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 9/79, 2017, s.7.

İkincisi, Türkiye'nin Kuzey Suriye bölgesinde "güvenli bölge" oluşturulması yönündeki teklifine Rusya'nın olumsuz yaklaşımıdır. Türkiye, söz konusu teklifini 2012 yılından itibaren birçok kez gündeme getirmiş olsa da, başta ABD olmak üzere Suriye konusuna taraf olan bölgesel ve küresel güçlerden olumlu bir cevap alamamıştır. Konu uluslararası kamuoyunun gündemine, tam anlamıyla ABD Başkanı Trump'ın 13 Ocak 2018 tarihli tweeti ile taşınmıştır. Trump, bu vesileyle yaptığı açıklamasında "ABD güçlerinin Suriye'den çekileceğini ve 20 mil (32 km) derinliğinde güvenli bölge oluşturulacağını" belirtmiştir. Bu konuda günümüze kadar henüz somut bir gelişme kaydedilmemesine rağmen, ABD'nin bu beyanına istinaden Rusya Dışişleri Bakanlığı tarafından 14 Şubat 2019 tarihinde yapılan bir açıklamada, "güvenli bölgenin Şam yönetiminin rızası alınmadan oluşturulamayacağı dile getirilmiş ve bu tutumun Rusya'nın temel pozisyonu olduğu" vurgulanmıştır.⁹⁶ Buradan da görüleceği üzere, Rusya'nın uçak düşürülme krizinden sonra Türkiye ile ilişkileri ne kadar iyileşirse iyileşsin, Suriye yönetimini önceleyen yaklaşımında bir değişiklik olmadığı veya olmayacağı anlaşılmaktadır.

Sonuncusu ise, Rusya'nın Kürt grupları destekleme yönündeki yaklaşımından geri adım atmamasıdır. Rusya, PKK örneğinde olduğu gibi onun Suriye'deki siyasi uzantısı olan PYD'yi de terör örgütü olarak kabul etmemektedir. Herşeyden önce PYD'yi Şam rejiminin ayakta kalmasına hizmet edebilecek önemli vasıtalarından biri olarak görmektedir. Başlangıçta PYD'ye verdiği desteğin gerekçesi olarak IŞİD ile mücadeleyi göstermiş ve Türkiye'nin bu konuda kaygılanmasına gerek olmadığını vurgulamıştır. Ancak özellikle uçak krizinden sonra Türkiye ile ilişkilerinin bozulmasına bağlı olarak adı geçen örgüt ile ilişkilerini artırdığına şahit olunmuştur. Bu kapsamda Rusya, PYD'ye diplomatik ve finansal destek sağlamış, rejim güçleriyle birlikte PYD'ye de askeri eğitim desteği sağlamıştır. En önemlisi de, Suriye'nin geleceğine karar verilmesinde Suriyeli Kürtlerin de söz sahibi olması gerektiğini ifade etmiştir.

⁹⁶ Hüseyin Alptekin, Suriye'de Oluşturulacak Güvenli Bölgede Taraflar ve Tutumlar, SETA Yayınları, Ankara, 2019, s.11.

Bu bağlamda Suriyeli Kürtlerin içinde yer almayan bir çözümün, gerçekçi ve kalıcı olmayacağına özellikle vurgu yapmıştır.⁹⁷

Avrasya'nın iki önemli aktörü olan Rusya ve Türkiye, Suriye'den kaynaklanan uçak krizi nedeniyle bir anda çatışma noktasına gelseler de, tıpkı Soğuk Savaş sonrasında olduğu gibi jeopolitik ortamın dayatmasıyla kısa süre içinde işbirliğine giden yolda birleşmeyi başarmışlardır. Suriye konusunda sıcak çatışmanın eşliğinden dönen iki aktör, Orta Doğu'daki jeopolitik ortamın tasarımcısı ABD ile çıkar çatışmaları nedeniyle yine Suriye konusunda ortak rakiplerine karşı aynı platforma birlikte hareket etmeyi tercih etmişlerdir. Aslında bu tercihte, Batı'nın yaklaşımının da etkili olduğu söylenebilir. Zira Kırım'ın ilhakından sonra Rusya'nın Batı dünyasının siyasi ve ekonomik yaptırımlarına maruz kaldığı bilinen bir gerçektir. Batı dünyası ile Rusya'nın ilişkilerinin giderek zayıfladığı bu dönemde, Türkiye'de 15 Temmuz 2016 tarihinde başarısız darbe girişimi yaşanmış ve Ankara Yönetimi, özellikle NATO üyesi müttefiklerinden beklediği moral desteğini bulamamıştır. Uluslararası konjunktür, bu noktada iki aktörü birlikte hareket etmeye zorlamaktadır.

Rusya, Şam rejimine verdiği hava desteğinin başarılı olmasına bağlı olarak Suriye'deki barış ve istikrarın sağlanmasına yönelik iki önemli adım atmıştır. Aslında ülkenin geleceğinde söz sahibi olma amacını taşıyan ilk adımda, “Moskova Görüşmeleri” olarak adlandırılan girişimiyle, Suriye hükümeti temsilcileri ve bütün muhalefet temsilcileri arasında gerekli müzakerelerin yapılabilmesi için uygun zemin yaratılmaya çalışılmıştır. Ancak muhalif grupların büyük çoğunluğunun katılımı reddetmesi nedeniyle söz konusu girişimden uygun bir sonuç alınamamıştır. Bunun üzerine ikinci adımda, ülke içindeki muhalif gruplar üzerinde söz sahibi olan Türkiye ve İran ile ortak bir platform oluşturularak Suriye'nin yeniden inşası için “Moskova Deklarasyonu” yayınlanmıştır.⁹⁸ Rusya, Moskova'daki toplantılara küresel

⁹⁷ Bayram Aliyev, Rusya'nın PYD Politikası ve Türkiye, BİLGESAM Analiz No: 1341, İstanbul, 2016, s.7.

⁹⁸ Emre Erşen, Suriye'de Türkiye-Rusya Diyalogu: Beklentiler ve Zorluklar, AlSharq Forum Yayınları, İstanbul, 2017a, s.8.

aktörler olarak ABD ve BM'yi de davet etmiş ve söz konusu toplantılara her iki aktörü temsilen birer gözlemci katılmıştır.

“Moskova Deklarasyonu”nda özet olarak, öncelikle taraflar arasındaki ateşkese ve siyasi çözümü öngören 18 Aralık 2015 tarihli BM Güvenlik Konseyi'nin 2254 sayılı kararına vurgu yapılmıştır. Diğer taraftan İŞİD ve El Nusra Cephesi, muhalif grupların dışında tutularak terörist örgüt olarak kabul edilmişlerdir. En önemlisi de, Suriye'nin toprak bütünlüğünü sağlayabilecek bir siyasi düzenin kurulması yönündeki Suriyeliler tarafından yürütülecek siyasi sürecin destekleneceği belirtilmiştir.⁹⁹

Moskova Deklarasyonu'nda belirtilen hedeflere ulaşılması amacıyla taraflar arasında Kazakistan'ın başkenti Astana'da başlatılan görüşmelere günümüze kadar kesintisiz devam edilmektedir. Ancak bahse konu görüşmelerin devam ettirilmesi, taraflar arasında sorun olmadığı anlamına gelmemektedir. Gelişmeler konusunda farklı yorumların yapılması mümkündür. Örneğin Rusya'nın Moskova Deklarasyonu'nun hemen ardından yayınladığı Anayasa taslağında Kürtlere kültürel özerklik öngörmesi Türkiye'de ciddi rahatsızlığa neden olmuş ve PYD'ye örtülü destek olarak algılanmıştır.¹⁰⁰ Buna karşılık Türkiye'nin İŞİD ve PYD'ye yönelik 4 Ağustos 2017 tarihinde başlattığı “Fırat Kalkanı Operasyonu”na Rusya'nın sessiz kalması ise, Astana Sürecinin doğal bir sonucu olarak değerlendirilmiştir.¹⁰¹ Yine Türkiye'nin 20 Ocak 2018 tarihinde Afrin bölgesine yönelik başlattığı operasyonuna Rusya'nın yaklaşımını benzer şekilde yorumlamak mümkündür. Ancak Kuzey Suriye'de ABD'nin hakim olduğu bölgede Türkiye ve ABD arasında güvenli bölge oluşturulması yönünde olumlu ve somut adımların atıldığı bir dönemde, Rusya'nın rejim güçleriyle birlikte İdlib'e operasyon düzenlemesi, Türkiye açısından kaygı verici bir hamledir. Astana mutabakatları çerçevesinde “Çatışmasızlık Bölgesi” olarak

⁹⁹ Salih Yılmaz, *Rusya-Türkiye İlişkilerine Bakış 2016-2017*, Ankara, Nobel Yayınevi, 2018, s. 86.

¹⁰⁰ Seçkin Köstem, “Astana Görüşmeleri ve Rusya Suriye'de Çözüme Bakışı”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 9/79, 2017, s. 18.

¹⁰¹ Emre Erşen, 2017a, s.7.

seçilen bir alana böyle bir harekât düzenlenmesi, Rusya'dan Türkiye'ye bir gözdağı olarak değerlendirilebilir.¹⁰²

Sonuç

Zengin doğal kaynaklarıyla Orta Doğu, II. Dünya Savaşı'ndan itibaren sürekli uluslararası rekabetin sahnesi haline gelmiştir. Söz konusu savaştan sonra kurulan yeni uluslararası sistemin liderleri haline gelen ABD ve Sovyetler Birliği'nin çatışmaya girdiği ilk bölgelerden biri yine bu bölge olmuş ve taraflar arasındaki şiddetli rekabet Soğuk Savaş boyunca devam etmiştir. Soğuk Savaş'ın mağlubu Sovyetler Birliği dağılmasıyla birlikte Rusya, başta Orta Doğu olmak üzere Doğu Avrupa, Kafkasya ve Orta Asya bölgesinden kendi doğal sınırlarına geri çekilmiş ve bunun neticesinde Orta Doğu bölgesi ABD'nin hegemonyasına kalmıştır.

Ülke içi ve yakın çevresinde gücünü pekiştirmesini müteakip kendisini yeniden küresel güçlerden biri olarak görmeye başlayan Rusya, II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde olduğu gibi dikkatini tekrar Orta Doğu'ya çevirmiş ve bu kapsamda ilk olarak ABD'nin Irak'ı işgaline şiddetle itiraz etmiş ve bölgedeki varlığını giderek artırmıştır. Yeni dönemin başlangıcından itibaren ABD'nin tek taraflı uygulamalarıyla bunalan bölge ülkeleri, dengeleyici güç olarak gördükleri Rusya'yı memnuniyetle karşılamışlardır. Bu nedenle Rusya, Orta Doğu'ya yönelik hazırlayıp uygulamaya koyduğu genel politikası çerçevesinde bu dönemde önemli kazanımlar elde etmiştir. Ancak hazırlıksız yakalandığı Arap Baharı, kazanımlarının bir anda heba olmasına neden olmuştur. Özellikle müttefikleri olan Irak ve Libya'yı koruma konusunda yetersiz kalması, Arap kamuoyu nezdindeki güvenilirliğini büyük oranda yitirmiştir.¹⁰³ Bu yüzden Orta Doğu'daki varlığının devam etmesi ve bu bölgeye yönelik politikasının başarısı, diğer bazı faktörlerin yanında daha çok Suriye politikasının başarısına endekslenmiş durumdadır.

Bu bağlamda jeopolitik konumundan dolayı Suriye, Rus dış politikasında sadece bu dönem için değil her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Bu

¹⁰² Taha Akyol, *Suriye Kördüğüm*, Karar Gazetesi, 23 Ağustos 2019, s. 9.

¹⁰³ Alexey Malashenko, *a.g.e.*, p. 5.

önemin belirlenmesinde ekonomiden daha ziyade siyasi ve stratejik faktörler etkili olduğunu söylemek mümkündür. Küresel güç ABD'ye karşı verilen mücadelenin rekabet alanını oluşturan Orta Doğu'da bugüne kadar en önemli kazanım olan ve jeostratejik bakımdan tartışılmaz coğrafi bir konumda bulunan Suriye'nin Rusya açısından kaybedilme olasılığını düşünmek mümkün değildir.¹⁰⁴ Bu haliyle Rusya'nın Orta Doğu'daki stratejik hamlelerin odak noktasını, bölgedeki mevcut statükonun devam ettirilmesi oluşturmaktadır. Rus Dışişleri Bakanlığı'na göre, Orta Doğu'nun mimari yapısının temel sütunlarından biri Suriye'dir. O çöktüğü takdirde, Akdeniz ile Basra Körfezi arasında istikrarın kaybolduğu gibi, bölgedeki Sünni ve Şii eksenler arasındaki denge de kaybolacaktır.¹⁰⁵

Jeopolitik öneminin farkında olan Rusya, uluslararası ortamda Suriye'yi korumaya yönelik politikalarında önceliği diplomasiye vermiştir. Bu kapsamda genelde BM'yi özelde BM Güvenlik Konseyi'ni etkin bir şekilde kullanmak suretiyle ABD'nin bu platformlar vasıtasıyla Suriye'ye müdahale etmesine izin vermemiştir. Bu konuda sürekli uluslararası hukuka vurgu yaparak BM üyesi egemen bir üye ülkeye askeri müdahale yapılmasına karşı olduğunu açıklamaktadır.

Diğer taraftan 2015 yılının başından itibaren Türkiye ve ABD tarafından desteklenen muhalif güçlere karşı direnme yeteneğini kaybetmek üzere olan Şam rejimine hava desteği sağlayarak Suriye yönetiminin ayakta kalmasını sağlamıştır. Bu sayede Irak ve Libya olaylarındaki hatalarını bir oranda telafi etmiş ve Arap dünyasının yeniden güvenini kazanmıştır. Bu alandaki başarısının ardından muhalif gruplar ile Şam rejiminin uzlaştırılması amacıyla Moskova'da arabuluculuk girişiminde bulunmuş, ancak muhalif grupların büyük bölümünün görüşmeyi reddetmeleri nedeniyle arzu edilen bir sonuç alınamamıştır. Bundan dolayı muhalif gruplar üzerinde söz sahibi olan Türkiye ve İran ile Moskova'daki görüşmeler neticesinde ortak bir uzlaşma zemini yaratılarak "Astana Süreci" başlatılmıştır.

¹⁰⁴ Azuolas Bagdonas, *a.g.e.*, p. 66.

¹⁰⁵ *A.e.*, p. 69.

Suriye'nin siyasi bütünlüğünü hedefleyen "Astana Süreci"nin günümüze kadar kesintisiz devam ettirilmiş olmasını, Rusya'nın başarı hanesine eklenmesinin doğru olacağı düşünülmektedir. Öncelikle bu sürecin başlamasıyla birlikte Batı dünyasının himayesinde yürütülen "Cenevre Görüşmeleri"ne son verilmiştir. Rusya, bunu kendi başarısı olarak ifade etmekten özenle kaçınmaktadır. Bunu yerine Moskova Deklarasyonu esaslarına uygun yürütülen Astana Süreci'nin aslında Cenevre Görüşmelerinin devamı olduğunu ifade etmeyi yeğlemektedir. Bunun da temel nedeni, Suriye Krizi gibi uluslararası güvenlik sorununun çözüm makamının genelde BM ve özelde ise onun bu konudan sorumlu makamı BM Güvenlik Konseyi olduğuna inanmasıdır. Bu yüzden süreçle ilgili girişimlerinde BM Güvenlik Konseyi kararlarına atıf yapmaktadır. Zaten kendisini küresel bir aktör olarak gören Rusya, BM Güvenlik Konseyi vasıtasıyla Suriye'ye yönelik daha aktif bir politika uygulamayı hedeflemektedir. Rusya'nın Astana Süreci'nin temellerinin atıldığı Moskova görüşmelerine hem BM'yi hem de ABD'yi davet etmesi, bu bağlamda dikkate alınması gereken önemli bir girişimdir. Rusya'nın bu şekilde bir yaklaşım sergilemesinin, krizin asli çözüm mercii olarak BM'yi gördüğü; ABD'yi ise, siyasi çözüm mekanizmalarının dışına itmek istemediği biçiminde yorumlanabilir.

Genel olarak bakıldığında Astana Süreci'nin Rusya'nın Orta Doğu Politikası'na yönelik bazı hedeflerinin gerçekleşmesine de hizmet ettiği söylenebilir. Bu kapsamda mücadele edilmesi gereken ortak hedeflerden biri olarak radikal İslamcı terör örgütü İŞİD ve El Nusra Cephesi'nin seçilmesi ve bu konuda "tehdidin sınırların ötesinde, mümkün olması halinde ise kaynağında tutma" stratejisinin başarılı bir şekilde uygulandığını söylemek mümkündür. Söz konusu başarı, gerek uluslararası kamuoyunda gerekse Arap dünyasında Rusya'ya yönelik hem güven hem de sempati doğurmuştur. Ancak süreç taraflar arasındaki bazı sorunların ortaya çıkmasına da vesile olabilmektedir. Örneğin Rusya, Suriye'deki siyasal sistemin oluşturulmasına yönelik ortaya koyduğu çözüm önerilerinde PKK uzantısı PYD'yi kollayan bir tutum sergilemesi Türkiye'de ciddi rahatsızlıklara neden olmaktadır. Nitekim uçak krizi döneminde PYD'ye desteğin açıkça uygulamaya konulması ve sürecin bir parçası olarak

hazırlayarak taraflara sunduğu taslak anayasada Kürtlere kültürel özerklik verilmesi önerisi, ikili ilişkiler iyi olsa bile Rusya'nın Türkiye'ye karşı Kürt kartını kullanmaktan vazgeçmeyeceğinin en somut göstergesi olarak kabul edilebilir.

Rusya'nın Suriye yönelik takip ettiği politika bölgedeki birçok ülkeyi etkilemektedir. Ancak en çok etkilenen ülkelerin başında şüphesiz Türkiye yer almaktadır. Bunun da temel nedeni, tarihsel süreç içinde her zaman şahit olduğu gibi Türk ve Rus çıkarlarının birçok konuda çatışmasıdır. Uçak krizi, bunun en bariz örneğidir. Aslında iki aktör arasında günümüzde sergilenen işbirliği konjonktürel şartların zorlamasından kaynaklanmaktadır. Açıkçası, ABD'nin Kürt devleti oluşturma stratejisini tehdit olarak algılayan Türkiye'nin bölgede Rusya ile işbirliği dışında seçeneği yoktur. Bunun farkında olan Rusya, bu yüzden Suriye'de PYD kartını kaybetme riskine girmek istememektedir. En önemlisi de, Türkiye-ABD arasında Fırat'ın doğusunda başlatılan güvenli bölge oluşturma girişimine; Rusya'nın İdlib bölgesine operasyon ile cevap vermesi kritik bir hamledir. Türkiye açısından yeni bir göç dalgası anlamına gelen bu gelişme, Rusya'nın bir gözdağı verme girişimi olarak yorumlanabilir. Ancak iki ülke liderinin olayın hemen ardından Moskova'da bir araya gelmesi ve İdlib'deki krizin kontrol altına alındığına dair yaptıkları açıklama¹⁰⁶, iki ülkenin de ilişkileri kaybetme riskini göze alamadıklarını göstermektedir. Yine de bu durum, Türk-Rus ilişkilerinin kırılma noktasını göstermesi açısından daima göz önünde bulundurulmalı veya en azından göz ardı edilmemelidir.

Rusya, Şam rejiminin devamlılığıyla ilgili endişeleri şimdilik gidermiş olsa da, bu ülkeye yönelik politikasının başarıya ulaşması için çözüme kavuşturması gereken birçok sorun bulunmaktadır. Bunların başında, Suriye'nin İsrail ile anlaşmazlığı gelmektedir. Bu konuda 1967 Savaşı'nda kaybedilen Golan Tepelerini geri almak Suriye dış politikasının temel önceliğidir. Bu nedenle Golan Tepelerini işgal eden İsrail'e karşı tutum dış politikasının

¹⁰⁶ Sami Kohen, *İdlib'de Kriz (Şimdilik) Kontrol Altında*, Milliyet Gazetesi, 30 Ağustos 2019, s. 17.

merkezine oturtulmuştur.¹⁰⁷ Bu noktada küresel güç ABD'nin bölgedeki stratejik ortağı İsrail ile Suriye arasındaki güç farkı, ciddi bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Bu farkın güçlü bir ülkenin desteği olmaksızın kapatılması mümkün görülmemektedir. Suriye böyle bir destek beklentisi içindeyken, bu desteği verebilecek yegâne güç konumundaki Rusya'nın tam tersine İsrail ile ilişkilerini geliştirme yönünde bir tutum içinde olması gerçek anlamda bir çelişki oluşturmaktadır. Rusya, bir taraftan Suriye'yi koruma yönünde söylemlerde bulunurken diğer taraftan İsrail'i rahatsız edebilecek davranışlardan uzak durmaya gayret göstermektedir.¹⁰⁸ Rusya'nın Suriye'deki hava operasyonlarına başlamadan önce Putin'in, Moskova'yı ziyaret eden İsrail Başbakanı Binyamin Netanyahu'ya; "Hizbullah veya İran ile bağlantılı diğer milis grupların Suriye üzerinden İsrail'e tehdit oluşturmayacağı" güvencesini vermesi anlamlıdır.¹⁰⁹ Sonuç olarak Suriye'deki krizin çözüme kavuşturulmasını müteakip Rusya'nın bu konuya yönelik özel bir strateji belirlemesi gerekmektedir. Aksi takdirde Suriye'nin kaybedilmesi, büyük oranda Arap kamuoyunun desteğinin kaybedilmesi sonucunu doğuracaktır ki, bu bir bakıma Rusya'nın Orta Doğu'da büyük güç veya küresel güç olma amacıyla verdiği mücadelenin kaybedilmesi anlamına gelmektedir.¹¹⁰

Rusya'nın çözüm bulması gereken diğer sorun, Suriye'nin toplumsal yapısı içinde işbirliği yapabilecek güçlü bir tabana sahip olmamasıdır. Bu durum, ülkeye yaptığı askeri müdahalesi sonrasında, mevcut rejim ile muhalifleri uzlaştırma girişiminde açıkça ortaya çıkmıştır. Uzlaştırma görüşmeleri için Moskova'ya davet edilen muhaliflerin çoğunluğu katılıma olumsuz cevap vermiştir. Bu noktada dikkate alınması gereken en önemli husus, ülkedeki ezici çoğunluğu oluşturan Sünni tarafın Rusya'yı Şiiilerin destekçisi olarak görmesidir.

¹⁰⁷ M. Hüseyin Mercan, "1970'ten Günümüze Suriye Dış Politikasının Temel Parametreleri", M. Akif Okur ve Nuri Sahik (Ed.ler), **Bağımsızlıktan Arap Baharına Suriye**, Ankara, Nobel Yayınları, 2016, s. 246.

¹⁰⁸ Andrej Kreutz, 2010, p. 17.

¹⁰⁹ Bayram Sinkaya, "Yeni Ortadoğu Jeopolitiğinde İran-Rusya Eksenini", *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 8/72, 2016, s. 27.

¹¹⁰ Matthew D. Crosston, "Cold War and Ayatollah Residues: Syria as a Chessboard for Russia, Iran, and The United States", *Strategic Studies Quarterly*, 8/4, 2014, p. 95.

Sünni çoğunluk, aynı zamanda Şii olması nedeniyle onaylamadıkları Şam rejiminin Rusya'nın desteğiyle ayakta durduğunun farkındadır. Doğal olarak toplumsal taban ile rejim arasındaki uyumsuzluk, söz konusu toplumsal taban ile Rusya arasında güvensizliğe dönüşmektedir. Bu anlayışın değiştirilmemesi halinde, krize çözüm bulma neticesinde Suriye'de oluşturulabilecek olası bir demokratik sistemde, Rusya'nın bu ülkede varlığını devam ettirme sorunu ile karşı karşıya kalacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla bu husus, Suriye'deki varlığını kaybetmeyi düşünmek bile istemeyen Rusya tarafından çözüm bulunması gereken acil bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.

Suriye'deki Sünni kesime paralel bir şekilde Orta Doğu'daki Sünni ülkeler de; genel olarak Rusya'yı, Şii eksendeki ülkelerle işbirliğinden dolayı bu kesimin hamisi olarak görmektedirler.¹¹¹ Örneğin Suudi Arabistan'a göre Rusya, Orta Doğu'daki mezhep savaşlarının tarafı olmuştur.¹¹² Aslında bu durum, Rusya'nın Orta Doğu Politikası çerçevesinde belirlediği bölgeye yönelik genel hedefleriyle çelişmektedir. Bu görüntüsünü değiştirmemesi halinde, Rusya'nın Orta Doğu ile ilgili siyasi ve ekonomik hedeflerine ulaşması bakımından önemli bazı engellerle karşılaşması kuvvetli bir olasılıktır. Örneğin bölgesel sorunlara çözüm bulma konusunda yapmayı planladığı arabuluculuk girişimleri, Sünni ülkeleri tarafından ya başlangıçta reddedilecek ya da temkinle karşılanacaktır. Diğer taraftan, Rusya'nın Şiileri desteklediği görüntüsü, radikal İslamcı terör örgütlerinin de tepkisine neden olabilecektir. Sünni imamların tüm Müslümanlara yaptığı cihat çağrıları sadece Orta Doğu'yu değil, hem Rusya'yı hem de onun etki alanını kapsamaları ihtimal dahilindedir. Dolayısıyla Orta Doğu'da başarılı ve kalıcı olma yönünde bir politika takip eden Rusya'nın bu yöndeki olumsuz algısını, önce Suriye'de ardından da bütün bölgede değiştirilmesi amacıyla özel bir çaba sarf etmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak, Rusya'nın küresel güç umuduyla geri döndüğü Orta Doğu'daki geleceği büyük oranda Suriye'de uygulamakta olduğu politikaya

¹¹¹ Mark N. Katz, "Russian Intervention in The Syrian Civil War", *Russian Analytical Digest*, 175, 2015, p. 5.

¹¹² A.e., p. 4.

bağlıdır. Bu nedenle Rusya'nın Suriye'de uygulamakta olduğu politika ile öncelikle daha önce Orta Doğu genelinde yaptığı hatalarını telafi etmesi gerekmektedir. Eylül 2015 tarihinden itibaren Suriye'de yaptığı askeri müdahale ile ortağını koruma yönündeki kararlılığı, Arap toplumları üzerinde olumlu bir etki yaratmıştır. Ancak bu yeterli değildir. Orta Doğu genelinde başarılı olunmak isteniyorsa, Suriye'de özellikle Şii tarafı destekliyor algısının değiştirilmesi ve Suriye'nin İsrail ile sorunlarını çözümü konusunda Arap kamuoyunu tatmin edebilecek gerekli desteğin verilmesinin gerekli olduğu düşünülmektedir. Aksi takdirde, Rusya, Soğuk Savaş döneminde Mısır örneğinde olduğu olduğu gibi Suriye'yi de terk etmek zorunda kalabilecektir. Ancak bu sefer ki kaybı, ilkinden çok daha fazla olacaktır. Zira bu sefer, sadece Suriye değil, Doğu Akdeniz'i de kaybedecektir. Yani böylesine büyük bir kayıp neticesinde hem bölgesel hem de küresel olayları etkileme yeteneği tamamen yitirilmiş olacaktır.

KAYNAKÇA

Aghayev, Elvin and Katman, Filiz, "Historical Background and The Present State of The Russian-Syrian Relations", *European Researcher*, 35/11-3, 2012, 2066-2070.

Akyol, Taha, *Suriye Kördüğüm*, Karar Gazetesi, 23 Ağustos 2019.

Aliyev, Bayram, Rusya'nın PYD Politikası ve Türkiye, BİLGESAM Analiz No: 1341, İstanbul, 2016.

Alptekin, Hüseyin, Suriye'de Oluşturulacak Güvenli Bölgede Taraflar ve Tutumlar, SETA Yayınları, Ankara, 2019.

Asker, Ali, "Rusya'nın Orta Doğu Politikası", *21. Yüzyıl Dergisi*, 31, 2011, 37-42.

Aslanlı, Araz, Rusya'nın Suriye Politikası, Ankara, ORSAM Yayınları, 2018.

Baev, Pavel K., "Russia's Counter-Revolutionary Stance toward The Arab Spring", *Insight Turkey*, 13/3, 2011, 11-19.

Baev, Pavel K., Russia's Policy in The Middle East Imperilled by The Syrian Intervention, Policy Brief, Norwegian Peacebuilding Research Centre, Oslo, 2015.

Bagdonas, Azuolas, "Russia's Interest In The Syrian Conflict: Power, Prestige, and Profit", *European Journal of Economic and Political Studies*, 5/2, 2012, 55-77.

Bagno, Olen, Russia in The Middle East, *Strategic Assessment*, 12/2, 2009, 91-104.

Barnes-Dacey, Julien and Levy, Daniel, Syria Diplomacy Renewed: From Vienna to Raqqa, Policy Brief, European Council On Foreign Relations, Brussels, 2015.

Berman, Ilan, Russia and The Mideast Vacuum, IASPS Research Papers in Strategy No:12, The Institute for Advanced Strategic&Political Studies, Jerusalem, 2001.

Bingöl, Oktay ve Varlık, Ali, Rusya'nın Suriye'de Yeni Politikası, Bilgi Notu: 4, Merkez Strateji Enstitüsü, Ankara, 2014.

Bodansky, Yossef, Russia, Syria, and The Crossroads of Strategic Development, Issue No: 378, The Institute for Strategic, Political, Security and Economic Consultancy, Berlin, 2015.

Budak, Türkan, Rusya'nın Suriye'ye Müdahalesi ve Türkiye, Ankara, BİLGESAM Yayınları, 2015.

Cafersoy, Nazim, "Rus Jeopolitik Düşüncesinde Misyon Arayışları", *Avrasya Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 4 (8), 2002, 51-101.

Committeri, Camilla, When Domestic Factors Prevail Upon Foreign Ambitions: Russia's Strategic Game In Syria, IAI Working Papers 1226, Istituto Affari Internazionali, Roma, 2012.

Crosston, Matthew D., "Cold War and Ayatollah Residues: Syria as a Chessboard for Russia, Iran, and The United States", *Strategic Studies Quarterly*, 8/4, 2014, 94-111.

Dalar, Mehmet, “BM Güvenlik Konseyi’nin Suriye Krizi’ndeki Tutumu”, Fatma Taşdemir (Ed.), **SURİYE Çatışma ve Uluslararası Hukuk**, Ankara, Nobel Yayınları, 2016, 1-44.

Demir, Ali Faik, “Türkiye-Rusya İlişkilerinde Suriye Krizinin Yansımaları ve Etkileri”, Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, III/2, 2016, 139-151.

Deniz, Taşkın, “Suriye’nin Durumu, ABD-Rusya ve Türkiye’nin Tutumu”, Marmara Coğrafya Dergisi, 27, 2013, p. 314-332.

Doster, Barış, “Ortadoğu’ki Kamplaşma: Bölgesel Görünümlü Küresel Saflaşma, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 5/53, 2013, 79-86.

Dugin, Aleksandr, İnsanlığın Ön Cephesi Avrasya, 2. Baskı, Ankara, Kaynak Yayınları, 2017.

Dyner, Anna Maria and Rękawek, Kacper, The Islamic State: A Threat to Russia, Bulletin No: 3 (735), The Polish Institute of International Affairs, Warszawa, 2015.

Erdoğan, Seven, “İran’la Tarihi Anlaşma ve AB”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 7/70, 2015, 36-39.

Erşen, Emre, “Rusya’nın Suriye Hamlesi Ne Anlama Geliyor?”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 7/67, 2015, 32-35.

Erşen, Emre, “Rusya’nın Suriye Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Tehditler”, H. Basri Yalçın ve Burhanettin Duran (Ed.ler), **Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Suriye Stratejileri**, 2. Baskı, Ankara, SETA Kitapları, 2017, 149-174.

Erşen, Emre, Suriye’de Türkiye-Rusya Diyaloğu: Beklentiler ve Zorluklar, AlSharq Forum Yayınları, İstanbul, 2017a.

Ertekin, B. Aydın, “Neo-Rusya’nın Akdeniz Rüyası: Neo-Rusya’nın Suriye Arap Baharı’ndaki Rolü”, *Bilge Strateji Dergisi*, 4/7, 2012, 131-163.

Ertem, Barış, “Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri ve Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1947)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (11), 2010, 252-273.

Ginat, Rami, *Syria and The Doctrine of Arab Neutralism: From Independence to Dependence*, Portland/USA, Sussex Academic Press, 2010.

Gülşen, Halit, “Rusya’nın Suriye Müdahalesi: Kazanımlar, Kayıplar ve Riskler”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 9/79, 2017, 28-31.

Has, Kerim, *Türkiye-Rusya İlişkileri Ekseninde Suriye Krizi*, USAK Analiz No: 20, Ankara, 2012.

İsmalyoy, Elnur, *Rusya’nın Suriye Stratejisi ve Orta Doğu’da Değişen Güç Dengeleri*, BİLGESAM Analiz No: 1255, İstanbul, 2015.

Karabulut, Bilal, “Karadeniz’den Ortadoğu’ya Uzanan Bir Dış Politika: Geçmişten Günümüze Suriye-Rusya İlişkileri”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 15, 2007, 67-88.

Katz, Mark N., *Conflicting Aims, Limited Means: Russia in The Middle East*, Policy Brief No: 201, FRIDE, Brussels, 2015.

Katz, Mark N., “Russian Intervention in The Syrian Civil War”, *Russian Analytical Digest*, 175, 2015, 2-5.

Kemaloğlu, İlyas, *Rusya’nın Orta Doğu Politikası*, Rapor No: 125, ORSAM, Ankara, 2012.

Kiraz, Sami, “Bağımsızlıktan 21. Yüzyıla Suriye-Rusya Siyasi İlişkileri”, M. Akif Okur ve Nuri Salık (Ed.ler), **Bağımsızlıktan Arap Baharına Suriye**, Ankara, Nobel Yayınları, 2016, 291-312.

Klein, Margarete, *Russia and The Arab Spring*, SWP Comments, German Institute for International and Security Affairs, Berlin, 2013.

Kohen, Sami, *İdlib’de Kriz (Şimdilik) Kontrol Altında*, Milliyet Gazetesi, 30 Ağustos 2019.

Koolae, Elaheh and Azizi, Hamidreza, “Expansion of Russia – Hamas Relations: Sources and Implications”, *Journal of Power, Politics & Governance*, 3/2, 2015, 41-59.

Köstem, Seçkin, “Astana Görüşmeleri ve Rusya Suriye’de Çözüme Bakış”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 9/79, 2017, 16-19.

Kreutz, Andrej, *Russia in the Middle East: Friend or Foe?*, London, Praeger Security International, 2006.

Kreutz, Andrej, *Syria: Russia's Best Asset In The Middle East*, IFRI/Russia/NIS Center, Paris, 2010.

Magen, Zvi and Olena Moldavsky, Bagno, "New Directions in Russia's Foreign Policy: Implications for The Middle East", *Strategic Assessment*, 13/4, 2011, 73-84.

Magen, Zvi, *Russia and The Middle East: Policy Challenges*, Memorandum No: 127, INSS, Ramat Aviv, 2013.

Malashenko, Alexey, *Russia and The Arab Spring*, Special Report, Carnegie Moscow Center, Moscow, 2013.

Menkiszak, Marek, *Russia's Strategy Towards the Crisis in Syria*, FIIA Briefing Paper 131, The Finnish Institute of International Affairs, Helsinki, 2013.

Mercan, M. Hüseyin, "1970'ten Günümüze Suriye Dış Politikasının Temel Parametreleri", M. Akif Okur ve Nuri Salık (Ed.ler), **Bağımsızlıktan Arap Baharına Suriye**, Ankara, Nobel Yayınları, 2016, 239-262.

Musaoğlu, Nezih, "Krizin İlk İki Yılında Suriye Krizinin Çözümü/Çözümsüzlüğünde Rusya", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 48, 2015, 1-30.

Mustafayev, Beşir, "Cihan Hakimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devletinin Kurulmasında Etkisi", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 2013, 17-27.

Onay, Yaşar, "Rusya'nın Orta Doğu Politikasını Şekillendiren Parametreler", *Bilge Strateji Dergisi*, 7/12, 2015, 17-21.

Özçelik, Sezai, "II. Soğuk Savaş ve Kırım'daki Jeo-Stratejik Gambit: Rusya'nın Stratejik Derinliği Bağlamında Kırım'ın İşgali ve Kırım Tatarları", Osman Orhan (Ed.), **Karadeniz ve Kafkaslar: Riskler ve Fırsatlar**, İstanbul, TASAM Yayınları, 2015, 57-75.

Özdal, Habibe ve Has, Kerim, "Türkiye Rusya Derin Ayırışma(mı?)", *Analist Dergisi*, 60, 2016, 36-45.

Özdemir, Çağatay, Rusya'nın Doğu Akdeniz Stratejisi, Ankara, SETA Yayınları, 2018.

Öztürk, Mustafa, "SSCB'den RF'ye Moskova'nın Şam Politikası", Ç. Aydın Koyuncu (Yay.Haz.), **V. Uludağ Uluslararası İlişkiler Konferansı(11-12 Aralık 2013)**, Bursa, UÜ Mete Cengiz Kültür Merkezi Yayını, 2013, 614-630.

Palacıoğlu, Tezer, Suriyeliler, AB ve Türkiye Özelinde Mülteciler, İTO/İDA Yayını No: 2018-5, İstanbul, 2018.

Qaisi, Kamal, "Rus Müdahalesinin Ortadoğu Güç Dengesine Etkisi", *Analist Dergisi*, 59, 2016, 40-43.

Sancak, İrfan, "Rusya Federasyonu'nun Suriye Politikasının Dinamikleri", Sosyal Bilimler Metinleri, 2017 Temmuz ICOMEP Özel Sayısı, 112-121.

Sinkaya, Bayram, *Ortadoğu Siyaseti'ne Giriş: Temel Faktörler, Aktörler ve Dinamikler*, Ankara, ORSAM Yayınları, 2015.

Sinkaya, Bayram, "Yeni Ortadoğu Jeopolitiğinde İran-Rusya Eksenini", *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 8/72, 2016, 24-27.

Sönmez, A. Sait, "Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Yeltsin Dönemi RF'nun BDT Ülkeleriyle İlişkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, 2010, 277-290.

Talukdar, Indrani, Russia's Strategic Interest In Syria, Issue Brief, Indian Council of World Affairs, New Delhi, 2016.

Telatar, Gökhan, "Rusya ve Arap Baharı: Batı İle Yeni Soğuk Savaş Mı?", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15/1, 2015, 175-202.

Tepeyurt, Mehmet ve Coşkun, B. Balamir, "Tarihsel Süreçte Bir Kağıt Asker Olarak Ortadoğu'da Rus Varlığı", Sezgin Kaya (Ed.), **Rusya'nın Doğu Politikası**, Bursa, Ekin Yayınevi, 2016, 205-248.

Trenin, Dimitri, What is Russia Up To in the Middle East?, Cambridge/UK, Polity Press, 2018.

Yazıcı, Amine, “Rusya’nın Suriye Politikası”, B. Akgün (Ed.), **Suriye Krizi’nde Bölgesel ve Küresel Aktörler**, Ankara, 2012, 30-56.

Yılmaz, Salih, *Rusya Neden Suriye’de?*, Ankara, Yazar Yayınevi, 2016.

Yılmaz, Salih, *Rusya-Türkiye İlişkilerine Bakış 2016-2017*, Ankara, Nobel Yayınevi, 2018.

ST. PETERSBURG in the CULTURAL HISTORY of RUSSIA

Ozan ÇİFTÇİ*

Abstract

This paper argues that St. Petersburg played substantial and a unique role in the cultural history of Russia. While Russia has been discussing, for centuries, about its part in the Europe, St. Petersburg, as a city which made significant contribution to the ideology of Westernization with its definitive characters, has great importance. Paper tries to take a brief look at the place of St. Petersburg in the cultural history of Russia, within the scope of politics, art, literature and architect. In order to have a comprehensive view on the Westernization and Europeanisation of Russia, it is crucial to make a clear identification of the role and the character of St. Petersburg. Therefore the paper aims to give a brief picture of St. Petersburg in this process and its unique impact on the cultural and the political history of Russia.

Keywords: St Petersburg, Moscow, Westernization, Slavophilism

Özet

Rus Kültürel Tarihinde St. Petersburg

Bu makale St. Petersburg'un Rus kültürel tarihinde önemli ve benzersiz bir rol oynadığını ileri sürmektedir. Asırlardır Avrupa'daki konumunu tartışan Rusya'da özgün karakteri ile batılılaşma ideolojisine kayda değer katkıda bulunan St. Petersburg şehri, yüksek ehemmiyete sahiptir. Makale bu şehrin Rus kültürel tarihindeki yerini politika, sanat, edebiyat ve mimari kapsamında özetlemeye çalışmaktadır. Rusya'daki Avrupalılaşma ve batılılaşma noktasında kapsamlı bir görüş sahibi olabilmek için St. Petersburg'un rolü ve karakterinin tanımlanması elzemdir. Buna bağlı olarak makale St. Petersburg'un bu süreçte ve Rus kültürel ve siyasal tarihindeki etkisini özetlemek gayesini taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: St. Petersburg, Moskova, Batılılaşma, Slavofili

The name of St. Petersburg has been changed three times based on the political climate in the country but it is called 'Peter' in short, by its residents. Foreigners describe it as one of the most beautiful cities in the world but as Nikolai

* St. Petersburg State University, Master's degree student, Faculty of International Relations, ozanciftci550@gmail.com

Karamzin¹ described, it is a city founded on bones and blood.² As a matter of fact during the construction of St. Petersburg significant amount of the workforce died. In 1703 on a misty spring morning a dozen Russian horsemen rode across the barren marshlands where the Neva River runs into Baltic Sea. They were looking for a site to build a fort against the Swedes, and the owners of these long abandoned swamps. The Tsar of Russia, riding at the head of his scouting troops was full of hope, as he realized the promising vision of the wide and bending river flowing to the sea. He approached to the coast and dismounted from his horse and he cut the two strips of peat and arranged them in a cross on the marshy ground. And Peter said: ‘Here shall be a town.’³ The area which was underneath the sea a thousand years ago was not a place for human habitation. It was a place for wolves and bears⁴, there was a channel where today Pargolovo and Pulkovo heights found. Even during the eighteenth century, Tsarskoe Selo, where Catherine the Great built Summer Palace, was still known as Sarskoe Selo by the locals. The name was coming from the Finnish word *saari* which means island.⁵ But as Peter determined the motto of the construction – ‘‘Every Russian should bring a stone here’’- St. Petersburg founded after a long, furious and bloody process of construction.

St. Petersburg was growing up with amazing speed like a magical city of Russian fairy tale. As everything about the city was so fabulous and amazing, soon the city also became enshrined in myths. One of the first structures built in the city was Peter and Paul Fortress, the island where the fortress sits today was slightly higher, it was the only place to lay firm foundations. As the soldiers dug into the ground they found water a meter below, 20 thousand conscripts were digging out

¹ Nikolai Mikhailovich Karamzin, Russian historian, author of the famous ‘History of the Russian State’.

² Nicholas Riasanovsky and Mark Steinberg, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, trans. Figen Dereli, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2014.

³ Figes, Orlando, *Natasha’s Dance’ Cultural History of Russia*, New York, Metropolitan Books, 2002. (2003)

⁴ ‘Peterburg v 1720 g. Zapiski poliaka-ochevidtsa’, *Russkaia starina*, 25 (1879).

⁵ Wikipedia, "Saari (name)," Wikipedia, The Free Encyclopedia, [https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Saari_\(name\)&oldid=87057419](https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Saari_(name)&oldid=87057419) 1 (accessed July 24, 2019).

the land -sometimes with bare hands-, and dragging logs and stones. More than the half of the workforce died but Peter's fortress was built after four months.⁶

Soldiers together with the serfs came from Caucasus and Siberia worked to clear forests, to lay down roads and dig canals.⁷ Carpenters and stonemasons were forbidden by decree to work elsewhere, so they came to build the Petropolis. New industries appeared in order to manufacture brick, glass and mica, sailing boats on the waterways and millions of logs flooding down the river added busy waterway traffic to city's atmosphere. Words of Peter's declaration were like a divine command, 'Let there be light.'⁸ According to the myth, as he was saying these words, an eagle dipped in flight over Peter's head and settled on top of two birch trees which were tied together to form an arch. Such mythical stories helped panegyrist to elevate Peter to the status of god: he was Titan, Neptune and Mars rolled into one.⁹ And people of the city were comparing Petersburg to ancient Rome, but it was not only people of the city making this comparison, Peter himself, who adopted the title of Emperor and casted his own image on the new ruble coin, with laurel wreath in emulation of Caesar, was also making this comparison. Opening lines of Pushkin's *The Bronze Horseman* is one of the literary examples of this mythical approach:

On a shore by the desolate waves
He stood, with lofty thoughts,
And gazed into distance...¹⁰

Commerce and geopolitics are quite crucial in case of the development of a city. But St. Petersburg grew in a unique way. Neither geopolitics nor commerce did account the development of the city. Peter's new capital was built as a work of art. Particularly European visitors to Petersburg were struck by the

⁶ Peterburg petrovskogo vremeni (Leningrad, 1948), Opisanie Sanktpeterburga i Kronshlota v 1710-m i 1711-m gg.', in Russkaia starina, 25 (1879)

⁷ A. Darinskii, *Istoriia Sankt-Peterburga* (St Petersburg, 1999)

⁸ Figes, Orlando, 'Natasha's Dance'.

⁹ Ibid.

¹⁰ Aleksandr Sergeevich Pushkin, *Polnoe sobranie sochinenii*, 17 volumes (Moscow, 1937-49) vol. 5.

exceptional beauty of its ensembles. As Marquis de Custine¹¹ wrote in 1830s, “at each step I was amazed by the combination of architecture and stage decoration”. Peter the Great and his successors looked upon their capital as a theater.¹² It was indeed like a great theatre stage, people and its building serving as theatrical props. In 1812 upon her visit to the city, French writer Madame de Stael said, “Here everything has been created for visual perception”.¹³

Peter’s visit to European cities such as Venice and Amsterdam let the first inspirations to spark for the layout of the canals and embankments. And Peter the Great, who was such a sea lover, had determined the natural elements of the city; they were stone, water and sky. Composition of these elements was beautifully reflected in the city’s panoramas. Peter was borrowing what he liked from Europe based on his architectural taste. While he was coming back, he also brought engineers, architects, artists, craftsmen and landscape designers, such as Domenico Trezzini from Italy, and Jean Le Blond from France. Petersburg started to look like a combination of European capitals, churches of the city with classical baroque style were setting themselves apart from Moscow’s intensively coloured onion domes, and they were mixture of St. Peter’s cathedral in Rome and St. Paul’s cathedral in London. The city was a combination of Rome, Paris and Amsterdam. In the 18th century Count Algarotti¹⁴ said ‘There reigns in this capital kind of bastard architecture. It steals from the Italian, the French and the Dutch’.¹⁵

Peter was attaching great importance to the development of the city even during the war with Swedes in 1710s he was spending time with the details of the plans. No expense was avoided during the constructions and developments; citrus

¹¹ Marquis Astolphe de Custine, French writer, known for his travel writings. See Anka Muhlstein, ‘A Taste of Freedom: The life of Astolphe de Custine’ Helen Marks Books: New York, 1999.

¹² Marquis de Custine, *Journey for Our Time: The Journals of the Marquis de Custine*, trans. and ed. P.PennKohler (London, 1953)

¹³ Figes, Orlando, ‘*Natasha’s Dance*’

¹⁴ Count Francesco Algarotti, a Venetian philosopher, art critic and collector.

¹⁵ Algarotti Francesco, ‘*Letters from Count Algarotti to Lord Harvey and the Marquis Scipio Maffei, containing the state of the trade, marine, revenues, and forces of the Russian empire: with the history of the late war between the Russians and the Turks*’, (Glasgow, 1770).

and peonies was ordered from Persia, singing birds from India and ornamental fish from Middle East just to make Summer Garden better than Versailles.¹⁶ Even the abattoir was rebuilt in the rococo style by his order.¹⁷ The fine granite of river banks came from Karelia and Finland; gabbro and porphyry were from Sweden; dolerite from Onega; the marble for the palaces from Urals, Middle East and Italy, only limestones were local product.¹⁸ In 1902 Alexander Benois¹⁹ remarked, ‘‘If it is beautiful, then it is so as a whole, or rather in huge chunks’’.²⁰ Besides, while Count Algarotti was blaming Petersburg for stealing from other cities, Alexander Herzen²¹ said, ‘‘Petersburg differs from all other European cities by being like them all’’.²²

Catherine the Great was determined to follow the path of Peter the Great. As she ordered the Falconet equestrian statue of Peter the Great, she had her name written under the name of Peter to show that she will be a loyal follower of his policies. Furthermore, she had her and Peter’s name written in Latin on the other side of the statue, showing she will also continue to Europeanize Russia as Peter did. In this respect, Commission of Orderly Development of St. Petersburg was established in 1737. And with the establishment of the Commission for the Masonry Constructions of St. Petersburg, the planning of the city as a series of ensembles became more evident.²³

Projects of the city were not only aiming to build a European city, they were almost utopian cultural engineering projects to reconstruct the Russian as a European man.²⁴ Peter was instructing the nobles how to and where to build their

¹⁶ ‘Peterburg v 1720 g. Zapiski poliaka-ochevidtsa’

¹⁷ S. Luppov, *Istoriia stroitel'stva Peterburga v pervoi chetverti XVIII veka* (Moscow - Leningrad, 1957).

¹⁸ A. Bulak and N. Abakumova, *Kamennoe ubranstvo tsentra Leningrada*, (Leningrad, 1987).

¹⁹ Alexandre Nikolayevich Benois, Russian artist and art critic and one of the founding members of ‘Mir Iskusstva’ which was a magazine and artistic movement.

²⁰ A. Benua, *Zhivopisnyi Peterburg*, Mir iskusstva, volume 7, number 2. (1902).

²¹ Aleksandr Ivanovich Herzen, famous Russian thinker. See Acton, Edward. *Alexander Herzen And the Role of the Intellectual Revolutionary*, Cambridge University Press, 1979.

²² A. I. Gertsen, *Moskva i Peterburg, Polnoe sobranie sochinenii*, 30 volumes. (Moscow, 1954), vol. 2

²³ Figes, Orlando, ‘*Natasha’s Dance*’

²⁴ Ibid.

houses, how to act around the city, the number of servant they should keep, the way of eating banquets, how to cut their hair and how to converse with people in polite society. Petersburg, in which this new culture was reigning, was intended to negate medieval Muscovy. Dostoyevsky called this city as “the most abstract and intentional city in the whole round the world”.²⁵ With this massive effort, to create a European city with European-like residents, a mythical perception of ‘unreal city’ which contradicts with the Russian way of life was appeared. Alexander Benois tackled this case by saying that the city was like a “sergeant with a stick and it had a machine-like character” whereas the Russians were like a ‘disheveled old woman’.²⁶ And in his writings Marquis de Custine mentioned that it was more like ‘the general staff of an army than the capital of a nation’.²⁷

Nevertheless, reconstruction process of Russian as a European was perpetuating. And in case of noble Russians, the most definitive thing to show that a Muscovite *boyar* turns to an aristocrat of Petersburg was constructing a palace in the European style. A palace where the members of the aristocracy can play out their airs and graces in its ballroom; an oasis of European culture in the desert of Russian peasant soil.²⁸ Art and literature were also making contribution in order to educate Russians in the values and ideas of European life. Nikolai Karamzin’s *Letters of a Russian Traveler* was quite substantial in this respect. After his travels to Poland, Germany, Switzerland, England and France, he presented the ideal European world to his readers. Historian Mikhail Pogodin took this book with himself when he traveled to Paris.

Yet, despite the constructions of palaces and the aristocrats acting in European way in the ballrooms of those palaces, underneath the surface of this European world the old Russia was still seen. Many of the nobles allowed their animals to roam in the yards of their palaces in St. Petersburg, as they are used to

²⁵ Fyodor Dostoyevsky, *Notes from Underground*, The Double, trans. J. Coulson (Harmondsworth, 1972).

²⁶ A. Benois, ‘*Zhivopisnyi Peterburg*’ Mir iskusstva I, (1902).

²⁷ Marquis de Custine, ‘*Journey for Our Time*’.

²⁸ Figs, Orlando, ‘*Natasha’s Dance*’

do in Moscow. Thus Peter the Great issued several decrees forbidding pigs and cows from roaming around.²⁹

Although Count Algarotti was claiming that Petersburg was stealing from other European cities and it is a copy of them, it was the people in fact copying the Europe; everything about this new capital was compelling its residents to act like European, to become European. It was not Peter's dream to see noble Russians allowing their animals to walk around in his European city which was compared to Rome once. Current residents of the city, living in European style houses, are still struggling to define themselves due to the fluctuant political dynamics. Karamzin emphasized this confusion of Russians by saying "we became citizen of the world but we could not become a Russian citizen".³⁰ In 1837 Winter Palace was gutted by an immense fire which could be seen from kilometers away. In the city which was built on the myths of apocalypse, this fire was considered as the revenge of old Russia. The wooden Russia underneath this unreal European world was burning.

On the other hand, efforts to Europeanize Russians made significant contribution to the society; women became quite influential in Russian social and political life. Women set the manners in the ballrooms: the balletic genuflections and the kissing of the hand. The art of salon conversation was mostly feminine. Women, who were excluded from the public in Moscow, took up leading roles in the 18th century's European culture. There was even a succession of female sovereigns. French ambassador in Petersburg remarked that "Russian noblewomen had outstripped the men in this progressive march towards improvement; elegant women and girls, remarkable for their graces, speaking seven or eight languages fluently, playing several instruments and familiar with the most celebrated romance writers and poets of France, Italy and England".³¹ As Pushkin demonstrated in his *Eugene Onegin*, it was not polite to talk for long on serious masculine topics such as philosophy or politics in such feminine saloon

²⁹ Hughes, 'Russia in the Age of Peter the Great' New Haven, (1998).

³⁰ Riasanovsky and Steinberg, 'Rusya Tarihi'

³¹ Louis Philippe Comte de Segur, *Memoirs of Louis Philippe Comte de Segur*. ed. E. Cruickshanks, London, (1960).

conversations. As a matter of fact, in Pushkin's age the readership of literature was female by large. *Eugene Onegin's* heroine Tatiana, who lost herself in the stories of novels, depicted with a French book in her hands. Authors and poets such as Pushkin were developing the Russian literary language to reflect female taste. After all, perhaps the Russian women were more successful and more inclined to become European than Russian *mujik*. As Princess Dashkova³², who was the only female president of Russian Academy of Sciences and who spoke French fluently, was lamenting "why was I not born an Englishwoman?"³³ This sense of being part of Europe caused division amongst Russians. Dostoyevsky preferred to stay in the middle by saying, "we Russians have two motherlands: Russia and Europe". This ambivalence of controversial identity was effectively reflected in the art and literature. Kniazhnin's³⁴ premiere of comic opera titled *Misfortune from a Carriage* staged at the Hermitage court theatre in 1779. This comic opera was a satire on blindly imitation of foreign ways. Elite public was participating to this opera in the latest clothes and hairstyles, as always. Count Rostopchin in Tolstoy's *War and Peace* was saying "Paris is our kingdom in heaven".³⁵ In fact the satire was directly targeting and blaming its audience, who look a lot like Count Rostopchin, due to the moral corruption of the society and the addiction to anything that is French. This satire of Kniazhnin was one of the many others to equate foreign imitations of the residents of Petersburg with the moral corruption of the society. In the comedy of Kheraskov³⁶, *The Detester* character Stovid advises a friend, who cannot convince a girl to go out with him, wishes, to "convince her that in Paris a child's love to her parents is considered philistine". Upon Stovid's advice his friend wins the girl. But as Stovid hears the conversation between the girl and her father; girl says: "stay away! In France, fathers do not

³² Yekaterina Romanovna Dashkova, Russian princess and the first elected female member of the Russian Academy of Sciences. See Sue Ann Prince, *The princess & the patriot: Ekaterina Dashkova, Benjamin Franklin, and the Age of Enlightenment*, Volume 96, Part 1, American Philosophical Society, 2006.

³³ Figs, Orlando, 'Natasha's Dance'

³⁴ Yakov Borisovich Knyazhnin, famous Russian tragic author.

³⁵ Lev Nikolaevich Tolstoy, 'War and Peace', trans. Aylmer and Louise Maude, Oxford, 1998.

³⁶ Mikhail Matveyevich Kheraskov, Russian poet and play writer.

keep the company of their children, and only merchants let their hands be kissed by their daughters”, the girl finishes the conversation by spitting at his father.³⁷ These comedies were containing elements of national consciousness based on the contrast between foreign and native. A character that admires France and despises Russia was common in such comedies. They were all giving the same message: blindly imitation of West, the aristocrats are losing their own nationality. “Striving to make themselves at home with foreigners, they had become foreigners at home”.³⁸ In their satires, Kniazhnin and Khearskov, started to define the Russian personality in terms which were far from the values of the West. The main aim of this approach was to imply the old romantic ideal motherland – the uncorrupted Russia. And in the society this was reflected as the idea that Petersburg was all about deceit and vanity, “a narcissistic dandy constantly observing its own reflection in the Neva River”.³⁹ From the perspective of Gogol, Petersburg was a place becoming alien; in the tale of *Nevsky Prospekt* in his *Tales of Petersburg*, he warns, “do not believe in Nevsky Prospekt... It is all about deception, a dream, nothing is what it seems! Nevsky Prospekt deceives at all hours of the day, but the worst time of all is night, when the entire city becomes a welter of noise and flashing lights... and when the Devil himself is abroad, kindling the street-lamps with one purpose only: to show everything in false lights.”⁴⁰ The provinces of Russian land where presentations or conventions did not exist, the simple Russian virtues were protected.

The year of 1789 had a significant impact on St. Petersburg; Russia’s dream of Europe was strongly shaken by the French Revolution. Russia’s romantic belief that Europe is the force of progress and enlightenment was deeply undermined. The horror stories, heard by Russians, living in their palaces, from the emigres who had fled from Paris to St. Petersburg, were nightmares for them. A European Russian, Karamzin wrote, “The Age of Enlightenment. I do not

³⁷ *Rossiiskii featr*, 43 volumes (St Petersburg, 1786-94), vol. 10 (1786).

³⁸ Figes, Orlando, ‘*Natasha’s Dance*’

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Nikolai Gogol, *Plays and Petersburg Tales*, trans. C. English, Oxford, 1995.

recognize you in blood and flames.’⁴¹ Karamzin’s view was widely shared by the other European Russians in Petersburg and usual attitudes began to alter in the saloons; use of French words became frowned and the elite of Petersburg gave up on Lafite and Cliquot wines and started to drink *kvas* and vodka instead. The idea of a true Russian self, that had been preserved and suppressed by the foreign conventions of the society of Petersburg, spread. Princess Dashkova, who once was complaining about being Russian, began to share these ideas and wrote: ‘let us remain patriots and retain the character of our ancestors.’⁴² Many European Russians started to turn their back to Count Rostopchin of *War and Peace*. The Voltairean climate in Petersburg suddenly began to fade away. Utopia of Enlightenment of universal culture was eventually abandoned for the national way.

On the other hand, for many this contrast of imitation of European ways and true Russian ways on the other side was a question of the contrast between St. Petersburg and Moscow. Just with the building of St. Petersburg, Moscow’s wealth had declined quickly. Craftsmen and traders of Moscow were forced to resettle in the new capital; Moscow’s population had fallen rapidly and began to seem like a provincial capital. Whilst ‘Old Believers’ started to consider Peter the Great as the Antichrist and Petersburg as the kingdom of the Devil, from the point of Catherine the Great, Moscow was the seat of sloth. The city was full of symbols of churches, fanaticism, miraculous icons and priests.⁴³ Moscow had rural panorama with its little wooden houses, mansions’ courtyards where cows and sheep were allowed to roam. Pushkin compared Moscow to a faded queen in mourning clothes obliged to curtsy before a new king.

This opposition between Moscow and St. Petersburg was also crucial within the framework of the ideological discussion between the Slavophiles and the Westernizers about the cultural destiny of Russia. For Slavophiles, the Petersburg was the symbol of the catastrophic collapse of Holy Rus’; for

⁴¹ Figes, Orlando, *‘Natasha’s Dance’*.

⁴² Ibid.

⁴³ Dominique Maroger, *The Memoirs of Catherine the Great*, ed., translation M. Budberg, (London, 1955).

Westerners, it was Russia's Europeanization sign. Yet, the idea of Moscow as a true Russian city was derived from the view that St. Petersburg as a foreign civilization. Most of the Russians thought that Moscow was a place where they feel themselves more Russian. As Viktor Vasnetsov⁴⁴, wrote to Stasov⁴⁵, when he returned from St. Petersburg to Moscow, "When I came to Moscow, I felt I had come home. The first time I saw the Kremlin and St. Basil, tears welled in my eyes: so forceful was the feeling that they are a part of me."⁴⁶ As a Russian proverb says, Petersburg is our head; Moscow is our heart (*Петербург - голова, Москва - сердце*). In a sense, Napoleon Bonaparte also was sharing this view, he said, "if I take Kiev, I will take Russia's legs, if I take St. Petersburg, I will take its head. But if I take Moscow, I will take its heart."⁴⁷

After 1810s, the conception of St. Petersburg as a foreign and artificial place became common in the literary as the more authentically national way of live became effective on literary imagination. But there had always been attack to Petersburg since its construction began. Rumors spread that Peter was a German, he was not the real Tsar, he brought evils attendant foreigners to Petersburg who dress in European style and shave their beard. Gogol explained the contrast between Moscow and Petersburg in such way:

"Petersburg is an accurate, punctual kind of person, a perfect German, and he looks at everything in a calculated way... Moscow is a Russian nobleman, and if he is going to have a good time, he will go all the way until he drops, and he will not worry about how much he has got in his pockets. Moscow does not like halfway measures... Petersburg likes to tease Moscow for his awkwardness and lack of taste... Russia need Moscow, Petersburg needs Russia."

⁴⁴ Viktor Mikhaylovich Vasnetsov, famous Russian painter. Most known works: A Knight at the Crossroad, Bogatyrs.

⁴⁵ Vladimir Vasilievich Stasov, famous Russian critic and the son of famous architect Vasily Petrovich Stasov.

⁴⁶ Viktor Mikhailovich *Vasnetsov.zhizn " I tvorchestvo* (Moscow, 1960).

⁴⁷ Çiçek Anıl, *Rivalry Between Moscow and St. Petersburg – The Contrasting Ideologies of Conservatism and Westernism in Russia Embodied in The Two Capitals*, International Journal of Russian Studies, (2013).

Balakirev⁴⁸ called Moscow ‘Jericho’ implying that it was an ancient city.⁴⁹ Moscow was the center of avant-garde but Petersburg was a place of artistic gossiping, academic professors and Friday watercolour classes.⁵⁰ Petersburg lovers were depicting Moscow from various aspects, Mikhail Kuzmin⁵¹, one of them, after a visit to Moscow, wrote: ‘... the loud Moscow accent, the peculiar words, the way they clicked their heels as they walked along, the Tatar cheekbones and eyes, the moustaches twirled upwards, the shocking neckties, brightly coloured waistcoats and jackets, the sheer bravado and implacability of their ideas and judgements – all this made me think: new people have come forward.’⁵²

The ideological confrontation between the Westernizers and the Slavophiles laid the basis of the opposition between Moscow and St. Petersburg. Moscow remained as the center of country’s spiritual life. While St. Petersburg aristocracy was representing the European fashion, nobles of Moscow adopted the traditional attitudes of the countryside. In Russian literature, Moscow became the antithesis of the St. Petersburg. In 1805, as Russia went to war against France, the idea of Moscow ‘as the heart of the Russia’ became indisputable.

Immense process of Europeanization with the foundation of St. Petersburg, there emerged an uncertainty in Russian culture about Russia’s place in Europe. This ambivalence, embodied mainly in the characters of St. Petersburg, is still perpetuating in Russia today. For centuries, Russians have never been sure if they are a part of the East of the West. On the contrary to European states, Russia had a great curiosity about the East and they even have some affinity. The ambiguous geography of the country, crossing road to Europe and Asia, caused insecurity in relations with the West. Compared to the East, Russians could define themselves as European, but in the eyes of Europe, they were Asiatic. And representation of Russia in Europe has always been the *raison d’etre* of St.

⁴⁸ Mily Alexeyevich Balakirev, Russian composer and pianist.

⁴⁹ M. A. Balakirev, *Vospominaniia i pis'ma* (Leningrad, 1962).

⁵⁰ S. Grover, *The World of Art Movement in Russia*, Russian Review, vol. 32, number 1 (1973).

⁵¹ Mikhail Alekseevich Kuzmin, Russian poet, novelist and musician.

⁵² Anderi Belyi, *Mezhdu dvukh revoliutsii* (Leningrad, 1934).

Petersburg. As Marquis de Custine remarked, beyond the Nevsky Prospekt was giving the sense of “Asiatic barbarism by which Petersburg is constantly besieged.”⁵³ The European Russian desired to be accepted by the West as equals, but as they were rejected, they came to realize the values of Russia and that they are underrated by the West. Pushkin, for instance, as Europe denounced Russia due to its suppression of Polish insurrection in 1831, wrote a nationalistic poem - *To the Slanderers of Russia* – and he underlined the Asiatic nature of Russia.

In Conclusion

St. Petersburg, which was like a stage between the sky and earth, was more than a city. While the city was being constructed the Russian were being reconstructed. In order to be a citizen of Petersburg, it was compulsory to leave Moscow’s dark and absolute customs behind and to move forward as a European Russian, to enter the modern, western world of enlightenment. St. Petersburg pioneered the idea of westernization since it was founded and it became a castle for its supporters.⁵⁴ As the city was founded where Neva River meets the Baltic Sea, this vey location of Petersburg typified the emancipation of Russia from its absolute traditions and exposed the process of ‘Russian awakening’.⁵⁵ As Pushkin remarked in his famous poem, *The Bronze Horseman*:

Here nature instructs us
To cut a window on Europe⁵⁶

Moreover Petersburg and its unusual identity triggered the longstanding dispute between Slavophilism and Westernization as Moscow and Petersburg the two poles of the dispute. This contrast between Slavophiles and Westernizers was quite substantial for Russia’s cultural fate. While Westernizers were advocating the European ideas and supporting St. Petersburg, Slavophiles on the other hand

⁵³ Marquis de Custine, *Empire of the Czar: A Journey through Eternal Russia* (New York, 1989).

⁵⁴ Çiçek Anıl, *Rivalry Between Moscow and St. Petersburg*.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ А.С. Пушкин, *Медный Всадник*, Петербургская Повесть.
<https://ilibrary.ru/text/451/p.1/index.html#fn1> (accessed December 6, 2019).

regarded Moscow as the center of ancient Russian lifestyle. And the reshaped ideological contrast between Moscow and Petersburg still does exist in the Russian popular culture.

As the issue of Westernization and Slavophilism in Russia being tackled from this point of view, the importance of St. Petersburg and its comparison with Moscow throughout the history become more discernible in this respect.

As of today, it is not a matter of debate whether St. Petersburg, 'Russia's window to Europe', is Russian or not but discussions about Russia's place in the Europe are still continuing, and St. Petersburg, with its Slavic heart and European face, has significant importance on these discussions. Yet, it is crucial to tackle Moscow together with St. Petersburg, as Nadezhda Mandelstam said "...only with Petersburg, without Moscow, it would have been impossible to breathe freely, to acquire the true feeling for Russia"⁵⁷

BIBLIOGRAPHY

ALGAROTTI Francesco, 'Letters from Count Algarotti to Lord Harvey and the Marquis Scipio Maffei, containing the state of the trade, marine, revenues, and forces of the Russian empire: with the history of the late war between the Russians and the Turks...', (Glasgow, 1770).

BALAKIREV M. A., 'Vospominaniia i pis'ma' (Leningrad, 1962).

BELYI A., 'Mezhdv dvukh revoliutsii' (Leningrad, 1934).

BENUA A., 'Zhivopisnyi Peterburg', Mir iskusstva, (1902).

BULAK A. ve NABAKUMOVA N., 'Kamennoe ubranstvo tsentra Leningrada' (Leningrad, 1987).

CRUICKSHANKS E., 'Memoirs of Louis Philippe Comte de Segur', ed., London, (1960).

ÇIÇEK Anıl, 'Rivalry Between Moscow and St. Petersburg – The Contrasting Ideologies of Conservatism and Westernism in Russia Embodied in The Two Capitals', International Journal of Russian Studies, (2013).

⁵⁷ N. Mandelstam, *Hope Abandoned*, translation M. Hayward (London, 1989).

- DARINSKII A., 'Istoriia Sankt-Peterburga' (St Petersburg, 1999).
- DOSTOYEVSKY Fyodor, 'Notes from Underground', *The Double*, trans. J. Coulson, (Harmondsworth, 1972).
- FIGES, Orlando, 'Natasha's Dance: Cultural History of Russia', New York, Metropolitan Books, 2002. (2003)
- GERTSEN A. I., 'Moskva i Peterburg', *Polnoe sobranie sochinenii*', 30 volumes. (Moscow, 1954), vol. 2
- GOGOL N., 'Plays and Petersburg Tales', trans. C. English (Oxford, 1995).
- GORVER S., 'The World of Art Movement in Russia', *Russian Review*, vol. 32, number 1 (1973).
- HUGHES L., 'Russia in the Age of Peter the Great' New Haven, (1998).
- LUPPOV S., 'Istoriia stroitel'stva Peterburga v pervoi chetverti XVIII veka', (Moscow - Leningrad, 1957).
- MANDELSTAM N., 'Hope Abandoned', translation M. Hayward (London, 1989).
- MAROGER D., 'The Memoirs of Catherine the Great', ed., translation M. Budberg (London, 1955).
- MARQUIS de Custine, 'Empire of the Czar: A Journey through Eternal Russia', (New York, 1989).
- MIKHAILOVICH Viktor, 'Vasnetsov.zhizn " I tvorchestvo', (Moscow, 1960).
- PENNKOHLER P. (trans.), 'Journey for Our Time. The Journals of the Marquis de Custine', (London, 1953).
- Peterburg petrovskogo vremeni (Leningrad, 1948), 'Opisanie Sanktpeterburga i Kronshlota v 1710-m i 1711-m gg.', in *Russkaia starina*, 25 (1879).
- Peterburg v 1720 g. Zapiski poliaka-ochevidtza', *Russkaia starina*, 25 (1879).
- 'Peterburg v 1720 g. Zapiski poliaka-ochevidtza'.
- PUSHKIN A. S., 'Polnoe sobranie sochinenii', 17 volumes (Moskova, 1937-49) vol. 5.
- Пушкин А.С. , 'Медный Всадник', *Петербургская Повесть*.
- <https://ilibrary.ru/text/451/p.1/index.html#fn1> (accessed December 6, 2019).

RIASANOVSKY Nicholas V. and STEINBERG Mark D., 'Rusya Tarihi: Başlangıçtan Günümüze', çev. Figen Dereli, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2014.

Rossiiskii featr, 43 volumes (St. Petersburg, 1786-94), vol. 10, (1786).

TOLSTOY L. N., 'War and Peace', trans. Aylmer and Louise Maude, (Oxford, 1998).

KAZAKİSTAN HALKI ASAMBLESİ BÜNYESİNDE DEVLET UYGUR ETNO-KÜLTÜR MERKEZİ

Ömer KUL *

Dilyaram AYUPOVA *

Özet

Kadim Türkistan'ın merkezi ve stratejik bölgelerinden biri olan Kazakistan, Türk soylu halklar bir yana, farklı etnik unsurlara mensup milletleri de barındırmakta olan çok uluslu bir devlettir. Ülkede Türk halkları dışında pek çok etnik unsur, başta Kazak halkı olmak üzere devletin temel yapısını oluşturarak aynı çatı altında ortak kaderi paylaşmakta ve Kazakistan Cumhuriyeti'nin verdiği destekler sayesinde kendi kültürlerini koruyabilmektedir. Bunun bir örneğini de "Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi" oluşturmaktadır. Kazakistan'da ikamet eden Uygur toplumunun dil ve kültürüne sahip çıkmaları, hem halkın hem de devletin başarısı olarak değerlendirilebilir. "Uluslararası Dostluk Laboratuvarı" olarak adlandırılan Kazakistan Cumhuriyeti'nin diasporalara yönelik tutumu ve halklara sağladığı imkânlar devletin kültürel gelişiminin göstergesidir. Bu gelişimin sembolü olarak ön plana Kazakistan Halkı Asamblesi çıkmaktadır. Bu bağlamda, makalede çok uluslu bir devletin temeli ve eşsiz siyasi yenilikçiliğinin ürünü olan Kazakistan Halkı Asamblesi ve onun bünyesindeki Uygur toplumunun kültür evi olan "Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi"nin kuruluşu, faaliyetleri ve önemi bağlamında oynadığı etkin role değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan Halkı Asamblesi, Uygur Diasporası, DUEKM.

Abstract

The State Uyghur Ethno-Cultural Center Within The Assembly of People of Kazakhstan

Kazakhstan is one of the central and strategic regions of Turkestan and a multinational state that hosts nations belonging to different ethnics as well as Turkic ones. More than 130 ethnicities living in the country; the Kazakh people in particular together with other nations, forming the basic structure of the state by sharing the common destiny under the same roof, and all of them can protect their own culture because of the support given by the Republic of Kazakhstan. We can take State Uyghur Ethno-Cultural Center as one of brightest examples. The existence of own language and culture of the Uyghur community residing

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi, omer.kul@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2757-5720>

* İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi, dilyaram.ayupova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4384-6199>

in Kazakhstan can be considered as a great success of both the public and the state. The attitude and opportunities provided towards diasporas of the Republic of Kazakhstan called “International Friendship Laboratory” are indicative of the cultural development of the state. As a symbol of this development, the Assembly of People of Kazakhstan passes in the foreground. In this context, the article will describe the active role of the State Uyghur Ethno-Cultural Center in the context of its establishment, activities and importance, also show a special place of the Assembly of People of Kazakhstan, which is the product of the foundation of the multinational state and unique political innovation.

Keywords: The Assembly of People of Kazakhstan, Uyghur Diaspora, SUECC.

Giriş

Batı Türkistan olarak adlandırılan bölgenin göbeğinde yer alan, kadim zamanlardan itibaren farklı etnik unsurları kendi sınırları içerisinde barındıran Kazakistan toprakları, bölgeye yönelik uygulanan etno-siyasi projeler çerçevesinde karışık bir etnik yapıya sahip olmuştur. Kazakistan bozkırları, XIX. asrın ilk yarısında Çarlık Rus işgaline maruz kaldıktan sonra bölgeye sürekli nüfus hareketlerinin gerçekleştiği bilinmektedir.¹ Bu göç dalgaları XX. yüzyılın başlarında Sovyet hâkimiyetinin iktidara gelmesiyle daha şiddetli bir yapıya bürünerek keskinleşmiştir. Böylece, özellikle Rus işgalinin sürdürüldüğü dönemlerde farklı tarihsel nedenlerden dolayı resmi ya da gayri resmi bir şekil alan göç hareketleri sonucu bölgede muhtelif etnik unsurlar ortaya çıkmıştır. XX. asrın sonlarına doğru Sovyetler Birliği dağılarak bilahare müstakil Türk cumhuriyetlerinin ortaya çıktığı dönemde, Kazakistan’ın 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuşmasından sonra dış ülkelere ters göç hareketleri gözlemlense de bölgenin etnik yapısı farklılık özelliğini kaybetmemiştir.²

¹ Bu göç hareketleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. William Clark, Ablet Kamalov, “Orta Asya Sınırlarına Uyghur Göçü,” *Uluslararası Uyghur Araştırmaları Dergisi*, 9 (2017); Бакыт Атантаева, «Миграционные Движения Населения Илийского Края После Подписания Петербургского Договора 1881 г.» [Migration of the Population of the Ili Region After the St. Petersburg Treaty in 1881] *Вестник КазНУ*, 1(27) (2007); Петр Галузо, *Аграрные Отношения на Юге Казахстана в 1867-1914 гг.* [Agrarian Relations in the South of Kazakhstan in 1867-1914.] (Алма-Ата, Наука, 1965).

² Kazakistan’da bağımsızlık sonrası yaşanan göç hadiseleri hakkında bkz. Айгуль Жаркенова, «Динамика Численности Населения Казахстана в Конце XX – Начале XXI Веков» [The Dynamics of the Population of Kazakhstan in the End of the XX - the Beginning of the XXI Century], *Вестник КазНУ*, 4(59) (2010); А. Б. Медиханова, «Основные Тенденции Миграционных Процессов в Казахстане на Современном

Kazakistan ve Kırgızistan coğrafyasındaki “Yedisu” (Uygurca Yettisu, Kazakça Jetisu, Rusça Semireç’e) olarak adlandırılan bölge tarihten beri diğer Türk boyları gibi Uygur Türklerinin de yaşadığı bir yer olarak bilinmektedir. Bu topraklarla Uygurların ana vatanı sayılan Doğu Türkistan bölgesi arasında bölgede baş gösteren Rus ve Çin rejiminin yerli ahaliye karşı uyguladığı baskıcı siyaseti dolayısıyla sürekli karşılıklı göç hareketleri gerçekleşmiştir.³ Günümüzde Kazakistan Cumhuriyeti’nin güney-doğu kısımlarında milli varlığını korumakta olan, kültürel değerlerine ve diline sahip çıkan, farklı alanlarda başarılar elde eden Uygur diasporası yaşamaktadır.

A) Kazakistan Halkı Asamblesi (KHA)

Günümüzde Uygur Türklerinin Kazakistan’ın şehir ve köylerinde toplu olarak yaşamaları diğer Türkistan cumhuriyetlerine nazaran eğitim ve kültürel yaşamlarını geliştirmeleri açısından bir avantaj olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Kazakistan Cumhuriyeti hükümeti de devlette çok sayıda milletin yaşadığını dikkate alarak, Sovyetler Birliği’nin 1960’lı yıllardan itibaren yani Sovyet-Çin rekabeti döneminde Uygurların kültürel gelişimine yönelik uyguladığı politikasını devam ettirmiştir. Bağımsızlık sonrası Uygurlar da Sovyet baskısından kurtulmuş, Kazakistan Cumhuriyetinde özgürce milli kimlik bilincini güçlendirmeye girişmiştir.⁴

Kazakistan, bağımsızlığın ilk dönemlerinde çok uluslu bir devleti ayakta tutabilmek için önemli addedilebilecek kararlar almıştır. Bunlardan en önemlileri milletler arasındaki birlik ve beraberliği arttırmak gayesiyle yapılan faaliyetlerdir. Bu bağlamda *Kazakistan Halkı Asamblesi* (Kaz. Kazakistan Halkı Asambleyası)’nin kurulması öngörülmüştür. KHA, kuruluşundan kısa bir süre

Этапе» [The Main Trends of Migration Processes in Kazakhstan at the Modern Stage]. *Вестник КазНУ*, 4(59) (2010).

³ Rus baskıları nedeniyle Çin’e yapılan nüfus hareketleri hakkında bkz. Бакыт Атантаева, «Новые Документы об Откачевках Населения в Китай в 1930-е гг.», [New Documents on Migration of Population to China in the 1930s.], *Вестник КазНУ*, 1 (38) (2007); Гульнар М., Бакыт А., «Влияние Приграничных Миграций на Российско-Цинские Отношения» [The Impact of Cross-Border Migrations on Russian-Qing Relations], *Мысль*, 3 (2007).

⁴ Nebijan Tursun, “Orta Asya’daki Uygurların Kültürü ve Başarıları Üzerine,” *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (2013):72-73.

içerisinde farklı etnik kökenlere, milletlere, dinlere ve dünya görüşüne sahip Kazakistan halkını birleştirebilecek, vatanseverlik, barış ve uyumu sağlayan bir kurum halini almış, bu suretle farklılıkları bir arada tutabilecek temel bir yapı haline gelmiştir.

KHA'ya kurma fikri Kazakistan Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı, Elbası Nursultan Aбиşулы Nazarbayev'e aittir ve bu fikir ilk kez 1992 yılında bağımsızlığın ilk yıldönümüne adanan Kazakistan Halk Forumu'nda ortaya çıkmıştır.⁵ Bu organ resmi olarak, 1 Mart 1995 tarihinde alınan kararla “*Kazakistan Halkları Asamblesi*” adıyla kurulmuş, bilahare 2007 yılında “*Kazakistan Halkı Asamblesi*” olarak adı değiştirilmiştir. Cumhurbaşkanına bağlı bir danışma organı olan Asamble'nin görevi devletin milli politikasının gelişmesi ve uygulanmasını teşvik etmektir. İşbu sistemin benzersizliği birçok dünya devleti tarafından takdir edilmektedir. Asamble'nin etnik gruplar ve dinler arası uyumun güçlendirilmesine yönelik politika ve uygulamaları farklı ülkeler⁶ tarafından benimsenmiş gözükmektedir. KHA'nın amacı, milli kültür kuruluşlarının ortak amaç doğrultusunda faaliyetlerinin bütünleşmesi çerçevesinde Kazakistan halklarının kültürü, dili ve geleneklerinin canlanması, korunması ve gelişmesini sağlamak, ülkede birlik ve beraberliği arttırmaktır. Bu durum, Asamble'nin yüksek bir misyon üstlendiği anlamına gelmektedir. Asamble'nin temel görevleri şunlardan ibarettir:

⁵ «Ассамблея Народа Казахстана» [The Assembly of People of Kazakhstan]. http://www.akorda.kz/ru/national_projects/assambleya-naroda-kazahstana.

⁶ Sosyal uyum ve birliğin Kazakistan'daki modeli, AGİT'e üye 56 ülkenin dilinde sunularak yurtdışındaki Kazakistan Cumhuriyeti elçiliklerine dağıtılmıştır. KHA'nın tecrübesini incelemek için çeşitli devlet temsilcilerinin KHA Meclis Sekreteryası'na sürekli bir başvuruda bulunduğu bilinmektedir. Mayıs 2014 yılında Pavlodar şehrinde KHA Gençlik Kolu'nun girişimi ile IV. Etno-Kültür Forumu düzenlenerek, buna Rusya, Beyaz Rusya, Polonya ve Güney Kore temsilcileri iştirak etmiştir. Kasım 2015'te KHA heyeti Moskova'da gerçekleşen Rusya Halkları Forumu'na katılmıştır. Ziyaret sırasında Kazakistan Halkı Asamblesi ve Rusya Halkı Asamblesi arasında bir işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bkz. Л. Ю. Зайниева, А. А. Маман, «Ассамблея Народа Казахстана и Молодежь» [The Assembly of People of Kazakhstan and Youth], *Инновационный Потенциал Народа Казахстана и Молодежи: Глобализация, Политика, Интеграция. Сборник Статей Международной Молодежной Научно-Исследовательской Конференции* (Екатеринбург: Издательство Уральского Университета, 2016), 209-210, elar.uurf.ru/bitstream/10995/46029/1/ipo-2016-31.pdf.

- Kazakistan toplumunun temel değerleri üzerine halkın fikir birliğinin desteklenmesi ve geliştirilmesi,
- Etnik uyumun ve toplumdaki toleransın daha da g¼çlendirilmesi için uygun koşulların yaratılması,
- Toplumda aşırcılık ve radikalizm tezah¼r¼ne karşı koymada ve vatandaşların demokratik normlara dayanan siyasal ve hukuksal yaşamının oluşumunda devlet kurumlarına destek olmak,
- Devlet kurumları ile sivil toplum kuruluşlarının uluslararası ilişkilerinde etkin işbirliğini sağlamak.⁷

Etnik siyasette belirlenen KHA faaliyetlerinin temel prensipleri şu şekildedir:

- Toplumun birleşmesinin temeli olarak halk istikrarını g¼çlendirmek,
- Etnik siyasetin uygulanması ve politik sistemin demokratikleşmesi y¼n¼nde KHA faaliyetlerinin rol¼n¼ arttırmak,
- Devlet dili ve Kazak k¼lt¼r¼n¼n kilit konumda olduğu ¼lkede t¼m etnik grupların birliği yoluyla ulusal devlet kimliğini oluşturmak,
- Kazakistan'daki t¼m etnik grupların k¼lt¼r, dil ve geleneklerinin kapsamlı bir şekilde gelişmesine imk¼n yaratmak,
- Vatanserverlik bazında terbiye-eğitim sistemini geliştirmek ve gençlerle birlikte çalışmak,
- Etnik ilişkiler bağlamında devlet kurumlarıyla sivil toplum kuruluşlarının işbirliğini sağlamak,
- Etnik ilişkilerde olumsuz eğilimleri önlemek ve olası tehditleri etkisizleştirmek gayesiyle bir mekanizma sistemini oluşturmak,
- Ana dili, k¼lt¼r ve geleneklerinin korunması ve geliştirilmesinde yurtdişında yaşayan vatandaşlara destek vermek,

⁷ Айдана Осербаева, «Ассамблея Народов в Казахстане Как Символ Мира и Единства» [The Assembly of People of Kazakhstan As a Symbol of Peace and Unity], *Молодой Ученый*, 11(197) (Mart 2018):267.

- Uluslararası kuruluşlar ve yabancı ülkelerin sivil toplum kuruluşlarıyla entegrasyon ilişkilerini genişletmek.⁸

КНА, ayrıca şu işlevleri yerine getirmektedir:

- *Kültürel ve eğitimsel* - milli kültür, dil, gelenek ve ulusal vatanseverliğin canlanması ve propagandası,
- *İletişimsel* - etnik gruplar arası ilişkileri takip etmek suretiyle halklar arası birlik ve uyumu güçlendirmek,
- *İstisari* - Kazakistan'da ikamet etmekte olan etnik grup temsilcileri arasındaki dostane ilişkilerin gelişmesini teşvik eden devlet siyasetinin uygulanması için tavsiye ve önerileri oluşturmak.⁹

КНА'nın yapısı ise şunlardan ibarettir:

- Asamble oturumu,¹⁰
- Asamble konseyi,
- Asamble aygıtı (sekretarya),
- Almatı, Nur-Sultan (Astana) şehirleri ve iller düzeyindeki Asambleler.¹¹

⁸ Қазақстан Республикасы Президентінің Жанындағы Мемлекеттік Басқару Академиясы, *Казахстанская Политика Общественного Согласия и Общенационального Единства* [Kazakhstan Policy of Public Accord and National Unity] (Астана, 2018), 13. <https://www.apa.kz/download/ciiscr/kposoe-ru.pdf>.

⁹ А. Нысанбаев, Г. Малинин, *Нурсултан Назарбаев: Казахстан – Территория Мира и Согласия* [Nursultan Nazarbayev: Kazakhstan - The Territory of Peace and Concord] (Алматы: Компьютерно-Издательский Центр Института Философии и Политологии МОН РК, 2005), 181-182.

¹⁰ КНА'nın yüksek organı olarak her sene düzenlenmekte olan oturumlar tanımlanmaktadır. Bu oturumlarda sadece etnik gruplar arası meselelere değil devlet problemlerine de yer verilmektedir. КНА'nın günümüze kadar toplam 27 oturumu gerçekleşmiştir. Bu oturumlar Kazakistan'ın bağımsız bir devlet olarak kuruluşunun tüm dönemlerini yansıtmaktadır. Bkz. «Ассамблея Народа Казахстана» [The Assembly of People of Kazakhstan]. http://www.akorda.kz/ru/national_projects/assambleya-naroda-kazahstana. Asamble'nin bağımsızlıktan günümüze gerçekleştirdiği tüm oturumları ülkedeki etnik ve dinler arası uyumu, istikrarı, güveni sağlamak ve korumak adına yapılmıştır.

¹¹ Комитет По Развитию Языков и Общественно-Политической Работы Министерства Культуры и Спорта РК, Институт Социально-Политических Исследований, *Ассамблея Народа Казахстана в Истории Страны* [The Assembly of People of Kazakhstan in the History of the Country], ред. Е. И. Тугжанов (Алматы, КазАқпарат, 2015), 92.

KHA'nın ulusal bileşimi 33 etnik grup mümessili tarafından temsil edilmektedir. KHA, ülkenin 14 ili ve Nur-Sultan ile Almatı şehirlerinde bulunmakta olan toplam 16 tane Kazakistan Halkı Küçük Asamblesi faaliyetlerini koordine etmektedir. Küçük Asambleler, danışma organları sıfatıyla milli kültür merkezlerinin temsilcileri, gaziler konseyi, bölge idareleri ve maslihatlardan¹² oluşmakta, ayrıca faaliyetlerinde Anayasa, cumhurbaşkanı kararnameleleri ve KHA tüzüğünü kılavuz edinmektedir.¹³

Mayıs 2007'de, Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası'nda bazı değişiklikler yapılması üzerine Kazakistan Halkı Asamblesi'ne anayasal statü ve Parlamento Meclisine Asamble'den dokuz milletvekili¹⁴ seçme hakkı verilmiştir. Bu durum Asamble'nin sosyo-politik rolünü büyük ölçüde arttırmıştır.¹⁵ Meclise seçilen dokuz milletvekili devletteki tüm ulusları temsil etmektedir. Ayrıca, Parlamento'da etnik toplulukların temsili, siyasi partiler aracılığıyla temsilci organlara doğrudan katılımıyla sağlanmaktadır.¹⁶ 20 Ekim 2008 tarihinde ilk cumhurbaşkanı tarafından hiçbir ülkede benzeri olmayan “Kazakistan Halkı Asamblesi Hakkında” adlı kanun tasarısı kabul edilmiştir. KHA, böylece ülkenin siyasi sisteminin teşekkülünde resmi bir konuma gelmiş ve faaliyetlerinin yasal dayanakları tanımlanmıştır.¹⁷

Kazakistan yönetimi, KHA aracılığıyla “Kazakistanlı” modelini ve “Kazakistanlılık” şuurunu oluşturarak farklı etnikleri ortak noktada buluşturma yolunu izlemektedir. Bu modelin esas ilkesi “Etnik Çeşitlilikten Kazakistan Halkı

¹² İl ve ya ilçe nüfusu tarafından seçilen yerel temsilci organı.

¹³ Нысанбаев, Малинин, *Нурсултан Назарбаев: Казахстан – Территория Мира и Согласия*, 184.

¹⁴ Uygur toplumunu temsilen Asamble'den Parlamento Meclisi'ne beş yıllık süreyle 2007, 2012 yıllarında Kazakistan halk sanatçısı, Uygur tiyatrosu sanat yönetmeni Murat Ahmadiyev ve 2016 yılında DUEKM başkanı, KHA Konseyi üyesi Şaymardan Nurumov (2016) seçildi.

¹⁵ Д. К. Рустембекова, «Роль Ассамблеи Народа Казахстана в Формировании Казахстанской Модели Единства и Толерантности» [The Role of the Assembly of People of Kazakhstan in the Formation of the Kazakhstan Model of Unity and Tolerance], *Вестник КарГУ. Юриспруденция*, (2011). <https://articlekz.com/article/6126>

¹⁶ «Ассамблея Народа Казахстана» [The Assembly of People of Kazakhstan]. http://www.akorda.kz/ru/national_projects/assambleya-naroda-kazahstana.

¹⁷ Е. Л. Тугжанов и др., *Ассамблея Народа Казахстана: Исторический Очерк [The Assembly of People of Kazakhstan: Historical Overview]* (Алматы: Паритет, 2010), 291.

Birliğine” şeklindedir. Bu sayede ülkede resmi bir azınlık olarak algılanmayan etnik gruplar eşit hakları paylaşmaktadır.¹⁸ Ülkede tüm etnik gruplar için oluşturulan eğitim faaliyetleri, kültürel ve dilsel alan, ayrıca tiyatro, akademi, araştırma merkezi, yayınevi ve okul gibi tesislerin mevcudiyeti Kazakistan’ın etnik siyasette olumlu bir tutum izlediğinin göstergesidir.

B) Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi (DUEKM)

Asamble amaç ve görevlerinin yerine getirtirilmesi, etnik özelliklerin korunması ve geliştirilmesi, etnik gruplar arası uyumun devam ettirilmesi doğrultusunda kültür merkezleri kurulmuştur. Günümüzde Kazakistan Halkı Asamblesi, 800’den fazla¹⁹ kültür merkezinin faaliyetini koordine etmektedir.²⁰ Genel olarak, etnik sivil toplum kuruluşlarının hukuksal temeli ilk defa 14 Nisan 1989 tarihi itibarıyla “Amatör Sivil Toplum Örgütlerinin Oluşumu ve Faaliyetleri Hakkında” adlı Kazak SSC Yüksek Konseyi Prezidyumu kararıyla atılmıştır. Uygur toplumsal örgütlerinin kuruluş döneminde, yani 1989-1991 tarihleri arasında Almatı’da *Uygur Kültür Merkezi* açılmıştır. Daha sonra benzer merkezler Panfilov (Jarkent/Yarkent) şehri, Almatı iline bağlı Kaskelen ve Talgar ilçeleri, ilerleyen dönemlerde ise Almatı, Jambıl ve Çimkent²¹ illerinde kurulmuştur. Bu türden kültür merkezleri, Uygur sınıf ve okullarının oluşumunda ve kültürel etkinliklerin düzenlenmesinde etkin rol oynamaktadır.²² 2013 yılı verilerine göre, Kazakistan’da devlet, il ve şehir düzeyinde toplam 20 tane Uygur kültür merkezi

¹⁸ E. L. Tugjanov, “Kazakistan Cumhuriyeti Milli Politikasının Temel Özellikleri Hakkında”, *Sosyoloji Dergisi*, 22 (2011):593.

¹⁹ 28’i devlet etno-kültür merkezi, 324’ü adliye organlarında kayıtlı, diğerleri ise yerli yönetim organlarında kayıtlı şubelerdir.

²⁰ Администрация Президента Республики Казахстан, «Концепция Развития Ассамблеи Народа Казахстана (до 2020 года)» [The Development Concept of the Assembly of People of Kazakhstan (until 2020)], *Президент Республики Казахстан Указ* (Astana, 2013), s.6. <http://www.akorda.kz/upload/%E2%84%96%20552%20%D1%80.pdf>.

²¹ 1962 yılından itibaren Çimkent ili (oblast’) ve 1992 yılından itibaren Güney-Kazakistan ili olarak adlandırılan bölge, 2018 yılında Türkistan ili olarak yeniden yapılandırılmıştır. Günümüzde bölgenin idari merkezi Türkistan şehridir. Bkz. «История Южно-Казахстанской области» [The History of the South Kazakhstan Region]. <http://stgrpp.kz/index.php/ru/history-ru>.

²² Аблет Камалов, *Қазақстан Ұйғырлары* [The Uyghurs of Kazakhstan] (Astana: İnDesign Studio, 2016), 65; Аблет Камалов, *Ұйғыры Қазақстана* [The Uyghurs of Kazakhstan] (Astana: İnDesign Studio, 2016), 132.

ve şubeleri bulunmaktadır.²³ Bunlar arasında KHA bünyesinde faaliyet gösteren ve Kazakistan'ın birçok büyük şehrinde şubesi bulunan *Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi* (Uyg. Cumhuriyetlik Uygur Etno-Medeniyet Merkizi)'nin rolü Uygur diasporasına verilen eğitimsel ve sosyo-kültürel destek açısından önemli bir işleve sahiptir.

DUEKM'nin tarihi, Mart 1989 tarihinde Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi öğretim üyesi, Prof. Dr. Sadvakasov Gocahmet Sadvakasoviç'in girişimi üzerine "Kazakistan Uygurları Kültür Derneği"nin kurulmasıyla başlamıştır. Genel kurul toplantısında yapılan açık oylama sonucu kültür merkezinin başkanlığını S. G. Sadvakasoviç yapmıştır. Sonra da bu görevi Rabik İsmailov üstlenmiştir. Eylül 1991'de ise Kazakistan Halk Asamblesi Meclisi üyesi, "Dostık" nişanı sahibi Prof. Dr. Hasanov Farhat Taipoviç²⁴ başkan seçilmiştir. 25 Temmuz 2003 tarihinde artık statüsü yenilenen "*Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi*"nin yeni başkanı Şardinov Ahmetcan Bakrimoviç olmuştur. 2012 yılından bu yana ise Uygur Etno-Kültür Merkezi'nin başkanlığını albay, siyaset bilimci Prof. Dr. Nurumov Şaymardan Usainoviç yürütmektedir.²⁵

Derneğin amaçları arasında Uygur gelenekleri, tarihi, kültürü ve dilinin korunması ve geliştirilmesi, Kazakistan halkları arasında uyum ve dostluk bağlarının sağlanması ve güçlendirilmesi, Uygur diasporası içinde devlet dilinin geliştirilmesi, farklı etnik grupların kültürel etkileşiminin sağlanması, gençlerin yurtseverlik yolunda eğitilmesi gibi konular bulunmaktadır. Merkezin ana faaliyetleri olarak şunlar belirlenmiştir:

²³ «Национально-Культурные Центры в Казахстане» [National Cultural Centers in Kazakhstan]. 17.08.2013. <https://e-history.kz/ru/contents/view/740>.

²⁴ İsviçre'deki tanınmamış halkların Genel Kurulu 1998 yılında İstanbul ve Ankara şehirlerinde uluslararası Uygur vakfını kurmuştur. Bu vakfa F.T. Hasanov Kazakistan adına vakıf başkan yardımcısı seçilmiştir. Vakıf işleri dairesinde Japonya ve Kanada aydınlarıyla buluşmalar düzenlenmiştir. Bu bağlamda etkin sosyo-politik faaliyetleri ve uluslararası uyumu sağlamada katkıları münasebetiyle 2003 yılının Aralık ayında Hasanov'a "Kurmet" (Hürmet) nişanı verilmiştir. Bkz. Секретариат АНК Администрации Президента РК, «Общество Культуры Уйгуров Республики Казахстан» [The Society of Culture of the Uyghurs of the Republic of Kazakhstan], *10 Лет Ассамблее Народа Казахстана* (Астана: Елорда, 2005), 199.

²⁵ РГУ Қоғамдық Келісім, *Менің Қазақстаным [My Kazakhstan]* (Астана: Жасыл Орда, 2015), 35.

- Kültürel ve eğitimsel faaliyetlerin uygulanmasına, dil, kültür ve örf-adetlerin korunmasına katkı sağlamak,
- Kazakistan Uygurlarının tarihi gelişimini incelemek,
- Kazakistan'daki diğer etniklerin Uygur tarihi, kültürü ve sanatını tanımasına yardım etmek,
- Uygurlar arasında Kazak dilinin öğrenimi ve okuryazarlık oranını yükseltmeye katkıda bulunmak.

Kültür merkezinin dayanağı olarak 63 okul²⁶, “Uygur Avazi” devlet sosyo-politik gazetesi, Devlet Akademik Uygur Müzikal Komedi Tiyatrosu ve Şarkiyat Enstitüsü bünyesindeki Uygur Araştırmaları Merkezi bilinmektedir. Keza, kültür merkezine bağlı olarak Hanımlar Konseyi, Uygurca Eğitim Veren Okullar Derneği, Bilim Adamları Konseyi, Meşrep Kurulu, Anayurt Savaşı Gazileri Konseyi, Tıp Konseyi, Sanatçılar Konseyi, Anneler Konseyi, Kazakistan Uygur Gençlik Birliği ve Spor Konseyi gibi bölümler faaliyet yürütmektedir.²⁷ Mart 1997’de resmi olarak adını kaydettiren kültür merkezi ayrıca, Kazakistan Uygurları Ulusal Kültür Merkezleri Birliği, “Şirin” Hanımlar Kulübü ile “Kazakistan Uygurları” ve “Dostlar” gibi sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerini de koordine etmektedir.²⁸

Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi, Uygurların tarihi vatani Doğu Türkistan, günümüz Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) Sincan Uygur Özerk Bölgesi ile de bağlar kurmuştur. 2000 yılında işbu bölgeyle ilgili kültürel ve ilmi ilişkiler kurma meselesi üzerine yuvarlak masa toplantısı düzenlenmiştir. Keza ÇHC hükümetinin davetiyle Uygur Kültür Merkezi delegeleri Pekin, Şanghay ve Urumçi şehirlerini ziyaret etmiştir. 2002 senesinde milli delege üyeleri ortak kültür, eğitim ve diğer sahalardaki faaliyetlerin karşılıklı olması konusunda anlaşmaya varmıştır. 2000 yılında Almatı’da Kazakistan Asamblesi Dostluk

²⁶ 11’i Uygurca, 52’si çift dilli okul.

²⁷ «Республиканский Этно-Культурный Центр Уйгуров Казахстана» [The State Ethno-cultural Center of Uyghurs of Kazakhstan]. <https://assembly.kz/ru/struktury-ank/etnokulturnye-obedineniya/respublikanskije-eko/>.

²⁸ Секретариат АНК Администрации Президента РК, «Общество Культуры Уйгуров Республики Казахстан», 197.

evinde “Kazakistan Uygurları Kültür Günü” düzenlenmiş, organizasyon Taraz şehrinde de yapılmıştır. 2003 yılında Uygur Özerk Bölgesi’nden gelen altı kişilik heyet, Uygur Etno-Kültür Merkezi’ni ziyaret ederek, Almatı’da “Sincan Kültürü Haftası” organize edilmesini kararlaştırmıştır.²⁹

DUEKM, 2003 yılında devlet statüsünü kazandıktan sonra faaliyet alanını genişletmek gayesiyle 2004 yılının ortalarına doğru Almatı şehri, Güney Kazakistan, Doğu Kazakistan, Jambıl illeri ve Almatı iline bağlı Uygur, Enbekşikazak, Talgar, Jambıl ve İli ilçeleri gibi Uygur nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde şubeler açmıştır.³⁰ Bunun yanı sıra Kazakistan’da Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi’ne doğrudan bağlanmayan ama Asamble bünyesinde kurulan şehir ve il düzeyindeki Uygur kültür merkezleri³¹ de bulunmaktadır.

Bu merkezler arasındaki “*Almatı Şehirlik Uygur Kültür Merkezi*” (Uyg. Almuta Şehirlik Uygur Medeniyet Merkizi), 1989 yılında kurulmuştur. Merkezin başkanlığını sırasıyla Turgan Tohtemov, Maglan Şaripov ve Abdullam Hoşurov gibi Uygur ileri gelenleri yürütmüştür. İlk başlarda DUEKM’ye bağlı olan bu kurum çeşitli bölgelerde devlet kültür merkezinin şubeleri açılmaya başlanınca DUEKM’den ayrılarak özerk bir kurum haline gelmiştir. 2019 yılında adı geçen merkezin başkanlığına Hosmancan Obulov getirilmiştir.³² Bu gelişimler üzerine DUEKM, Kasım 2018 tarihinde Almatı şehrinde kendi şubelerini açarak başkanlığına Ebeydullam Japparov’u seçmiştir.³³

²⁹ Секретариат АНК Администрации Президента РК, «Общество Культуры Уйгуров Республики Казахстан», 197-198.

³⁰ Жумһурийәтлик Этно-Мәдәнийәт Мәркизи Кеңиши, *Қазақстан Уйғурлириниң Жумһурийәтлик Мәдәнийәт Мәркизи Жәмийәтлик Бирләймисигә 5 Жил* [The First Five Years: Public Association Of The Ethno-Cultural Center of the Uyghurs of Kazakhstan] (Алматы, 2009), 6.

³¹ Almatı İli Uygur Etno-Kültür Derneği, Atrav İli Uygur Etno-Kültür Derneği, Jambıl İli Mahmud Kaşgari adındaki Uygur Etno-Kültür Merkezi, Güney Kazakistan İli Uygur Etno-Kültür Merkezi, Almatı Şehirlik Uygur Kültür Merkezi. Bkz. РГУ Қоғамдық Келісім, *Менің Қазақстаным*, 40-69.

³² Еңлік Ерболқызы, «Алматыда Ұйғыр Этномәдени Орталығының Кезектен Тыс Сайлау Конференциясы Өтті», *Қазақ Үні*, 13.02.2019. <https://qazaquni.kz/2019/02/13/95858.html>.

³³ Бәхтишат Сопиев, «Шәһәрдә – Йеңи Шөбә, Вилайәттә – Йеңи Рәис» [In the City - a New Branch, in the Region - a New Head], *Уйғур Авази*, 22.11.2018. <http://uyguravazi.kazgazeta.kz/?p=37106>.

DUEKM kuruluşundan itibaren Uygur toplumunun sosyo-kültürel yaşamıyla yakından ilgilenerek her açıdan destek vermektedir. Merkez, sanatçı ve aydın kesimine büyük ilgi göstermektedir. Bu sebeple Kazakistan Yazarlar Birliği üyelerinin³⁴ iştirakiyle sanat ve şiir geceleri, anma toplantıları³⁵ düzenlenmektedir. Eğitim alanında ise Uygur dili ve edebiyatı hocaları ve aydın kesimin katılımıyla ilmi araştırma konferansları gerçekleştirilmektedir. 2004 yılında Uygur tarihçisi Kasım Masimi, DUEKM’i temsilen Budapeşte’deki tarih ve kültür alanında yapılan “Asya’dan Avrupa’ya Eski Macarlar” adlı uluslararası konferansa katılmıştır.³⁶ Kuruluş yıllarında Almatı iline bağlı Uygur ilçesindeki “Arzu” ve Panfilov ilçesindeki “Şatlık” gibi kültür topluluklarına mali yardım sunmuş ve Uygur ilçesindeki İliya Behtiya 3. ortaokuluna öğretim kadrosu hazırlamakla eğitim sahasına katkıda bulunmuştur. Genel olarak eğitimin geliştirilip yaygınlaştırılması gayesine matuf, merkez tarafından 2003-2008 yılları arasında eğitime toplam 60 milyon tenge³⁷ tutarında mali yatırım yapılmıştır. Bunun yanı sıra Uygur Tiyatrosu’nun işbirliğiyle Kazak yazarı Akim Tarazi’nin “Mahambet” oyununu Ural ve Nur-Sultan şehirlerinde sahnelemiş ayrıca Kazakistan’ın farklı bölgelerinde ve Özbekistan’ın başkenti Taşkent şehrinde “Uygur Kültür Günleri” gibi etkinlikler düzenlemiştir. Sosyo-kültürel ve eğitim faaliyetleri içinde en önemli addedilen Uygur etik okulu olan “Meşrep”³⁸ geleneksel toplantısının

³⁴ Batur Arşidinov, Savutcan Mametkulov, Gulnara Autova, Hurşida İlahunova, Rahimcan Roziyev, Mamtimin Obulkasimov, Patigül Mahsatova, Mömün Hamraev, Abdulkhal Sapri, Abdugapor Kutlukov gibi. Bkz. Секретариат АНК Администрации Президента РК, «Общество Культуры Уйгуров Республики Казахстан», 198.

³⁵ “Ahmetcan Kasimi’nin 90. Yıldönümü”, “Kazakistan Halkı Assamble Üyesi, Yazar Ziya Semedi”, “Uygur Halk Kahramanı Rizvangül” gibi. Bkz. Секретариат АНК Администрации Президента РК, «Общество Культуры Уйгуров Республики Казахстан», 198.

³⁶ Секретариат АНК Администрации Президента РК, «Общество Культуры Уйгуров Республики Казахстан», 198.

³⁷ Kazakistan para birimi. Tahminen 158.000 Amerikan Doları.

³⁸ Uygur toplumunda “ottuz oğul” olarak bilinen meşrep, er kişilerden oluşan geleneksel içtimai faaliyettir. Eğitsel önemi olan meşrebin toplumdaki davranış kuralları, sosyal gelişim, adap-ahlak normları, terbiye, eğitim vb. meselelerin öğretimi ve çözümünde etkisi vardır. Bkz. Аблет Камалов-Рисаләт Керимова-Нодәр Керими, «Оммуз Оғул» *Ижтимаий Институтти: Тарих вә Бүгүн* [Social Institute «Ottuz Oğul»: History and Today] (Алматы: Мир, 2018), 4, 31; *Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin’in Mücadele Hatıraları*, haz. Ömer Kul (Ankara: Berikan Yayınları, 2008), 44-46.

açılması olmuştur. İşbu toplantının açılışı 23 Şubat 2004 tarihinde Almatı şehrine bağlı ilçe kültür merkezleri başkanlarının iştirakiyle gerçekleştirilmiştir. 2006 yılına gelindiğinde kültür merkezi tarafından adı tarihe geçen Uygur simaları hakkında belgeseller çekme ve fonotek (ses kayıt arşivi) vakfını oluşturma kararı alınmıştır. Böylece Uygur ve Panfilov ilçelerinde başkanlık yapan Kintal İslamov, SSCB ve Kazak SSC halk sanatçısı Kuddus Gocamiyarov ve Yarkent şehrinin meşhur simalarından Velivay Yoldaşev hakkında belgeseller ve kültür merkezini tanıtan haber filmleri çekilmiştir.³⁹

Kültür merkezi tarafından yapılan bu denli eğitimsel ve sosyo-kültürel faaliyetler, N. E. Nazarbayev'in Kazakistan halkına her sene mütemadiyen gönderdiği stratejik mektuplarını esas almakta, Uygur diasporasının sosyal hayatının gelişmesine katkı yapmaktadır. Bu da Kazakistan'daki etnik gruplara dil ve kültürlerini korumak suretiyle her açıdan gelişmelerini olabildiğince sağlamak amacıyla koşulların yaratıldığını göstermektedir. Kazakistan sınırlarında yaşayan Uygur Türklerinin kardeş Kazak Türkleriyle kaynaşması, üstelik bu kültürün asırlar boyunca kaybolmamış olması, ana dilini, kültürünü, örf ve adetlerini muhafaza etmiş olmalarında Asamble bünyesindeki Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi'nin rolü paha biçilmezdir.

Sonuç

Gelinen noktada Asamble ve kültür merkezlerinin devletteki rolü sadece sosyo-kültürel cihetten değil aynı zamanda siyasi bir önem taşımaya başlamıştır. Asamble'yi temsilen kültür merkezlerinden Kazakistan Parlamento Meclisine etnik grupların sesi olabilecek milletvekillerinin seçilmesi, Asamble'nin siyasi önemini arttırmıştır. Ayrıca Kazakistan Halkı Asamblesi Konseyi üyeleri olabilen Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi temsilcilerinin de tüm uluslar adına bu milletvekilliği makamına layık görülmesi, Uygur diasporasının devlet bünyesindeki yüksek konumunu göstermektedir.

Elbası Nursultan Abişulı Nazarbayev'in Asamble'nin XXVI. oturumunda "Asamble barış ve birliğin gerçek ışığına dönüştü" ifadesiyle, çok

³⁹ Жумһурийәтлик Этно-Мәдәнийәт Мәркизи Кеңиши, *Қазақстан Үйғурлириниң Жумһурийәтлик Мәдәнийәт Мәркизи Жәмийәтлик Бирләшмисигә 5 Жил*, 7-9, 12.

uluslu devletteki tüm etnik grupların beraberliği ve aktif çalışması sayesinde ülkenin büyük başarılar elde ettiğini belirtmiştir.⁴⁰ Bu bağlamda Devlet Uyгур Etno-Kültür Merkezi'nin bugüne kadar gerçekleştirdiği ve gerçekleştirmekte olduğu farklı sahalardaki tüm faaliyetleri onun idaresindeki Eğitim Kurulu, Âlimler Kurulu, Edebiyatçılar Kurulu, Hanımlar Kurulu, Gençler Kurulu, Tıp Adamları Kurulu, Sanatçılar Kurulu, Spor Kurulu, Meşrep Kurulu ve Yurtseverlik Eğitimi Kurulu gibi topluluklar sayesinde yapılmaktadır. Tüm bu etkinliklerin arka fonunda ise birlik ve beraberliğin simgesi olan Kazakistan Halkı Asamblesi bulunmaktadır. Böylelikle Merkezin faaliyetleri takdirle karşılanmakta, her geçen gün kıymeti daha da gün yüzüne çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Akorda. «Ассамблея Народа Казахстана» [The Assembly of People of Kazakhstan]. http://www.akorda.kz/ru/national_projects/assambleya-naroda-kazahstana.

Assembly. «Республиканский Этно-Культурный Центр Уйгуров Казахстана» [The State Ethno-cultural Center of Uyghurs of Kazakhstan]. <https://assembly.kz/ru/struktury-ank/etnokulturnye-obedineniya/respublikanskie-eko/>.

Assembly. «Ұйғыр Этномәдени Орталығының Құрылғанына 15 Жыл» [The 15th Anniversary of the Uyghur Etno-Cultural Center]. 21.10.2018. <https://assembly.kz/kk/rustam-abdusalamov-uygyr-etnomdeni-ortalygynyn-kurylganyna-15-zhyl>.

CLARK, William, KAMALOV, Ablet, “Orta Asya Sınırlarına Uyğur Göçü,” *Uluslararası Uyğur Araştırmaları Dergisi*, 9 (2017):113-124.

E-history. «Национально-Культурные Центры в Казахстане» [National Cultural Centers in Kazakhstan]. 17.08.2013. <https://e-history.kz/ru/contents/view/740>.

⁴⁰ «Ұйғыр Этномәдени Орталығының Құрылғанына 15 Жыл» [The 15th Anniversary of the Uyghur Etno-Cultural Center.]. 21.10.2018. <https://assembly.kz/kk/rustam-abdusalamov-uygyr-etnomdeni-ortalygynyn-kurylganyna-15-zhyl>.

Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları.
Haz. Ömer Kul. Ankara: Berikan Yayınları, 2008.

Stgrpp.kz. «История Южно-Казахстанской области» [The History of the South Kazakhstan Region]. <http://stgrpp.kz/index.php/ru/history-ru>.

TUGJANOV, E. L. “Kazakistan Cumhuriyeti Milli Politikasının Temel Özellikleri Hakkında”, *Sosyoloji Dergisi*, 22 (2011):589-594.

TURSUN, Nebijan, “Orta Asya’daki Uygurların Kültürü ve Başarıları Üzerine,” *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (2013):65-93.

Администрация Президента Республики Казахстан, «Концепция Развития Ассамблеи Народа Казахстана (до 2020 года)» [The Development Concept of the Assembly of People of Kazakhstan (until 2020)], *Президент Республики Казахстан Указ* (Astana, 2013). <http://www.akorda.kz/upload/%E2%84%96%20552%20%D1%80.pdf>.

АТАНТАЕВА, Бакыт, «Миграционные Движения Населения Илийского Края После Подписания Петербургского Договора 1881 г.,» [Migration of the Population of the Ili Region After the St. Petersburg Treaty in 1881] *Вестник КазНУ*, 1(27) (2007):63-68.

АТАНТАЕВА, Бакыт, «Новые Документы об Откачевках Населения в Китай в 1930-е гг.,» [New Documents on Migration of Population to China in the 1930s.], *Вестник КазНУ*, 1(38) (2007):12-17.

ГАЛУЗО, Петр, *Аграрные Отношения на Юге Казахстана в 1867-1914 гг.* [Agrarian Relations in the South of Kazakhstan in 1867-1914.]. Алма-Ата, Наука, 1965.

ЕРБОЛҚЫЗЫ, Еңлік, «Алматыда Ұйғыр Этноәдени Орталығының Кезектен Тыс Сайлау Конференциясы Өтті», *Қазақ Үні*, 13.02.2019. <https://qazaquni.kz/2019/02/13/95858.html>.

ЖАРКЕНОВА, Айгуль, «Динамика Численности Населения Казахстана в Конце XX – Начале XXI Веков» [The Dynamics of the Population of Kazakhstan in the End of the XX - the Beginning of the XXI Century], *Вестник КазНУ*, 4(59) (2010):148-151.

Жумһурийәтлик Этно-Мәдәнийәт Мәркизи Кениши, *Қазақстан Ұйғурлириниң Жумһурийәтлик Мәдәнийәт Мәркизи Жәмийәтлик Бирләшимисигә 5 Жил* [The First Five Years: Public Association Of The Ethno-Cultural Center of the Uyghurs of Kazakhstan]. Алматы, 2009.

ЗАЙНИЕВА, Л. Ю., МАМАН, А. А., «Ассамблея Народа Казахстана и Молодежь» [The Assembly of People of Kazakhstan and Youth], *Инновационный Потенциал Народа Казахстана и Молодежи: Глобализация, Политика, Интеграция. Сборник Статей Международной Молодежной Научно-Исследовательской Конференции*. Екатеринбург: Издательство Уральского Университета, 2016, 204-212. elar.urfu.ru/bitstream/10995/46029/1/iproy-2016-31.pdf.

КАМАЛОВ, А., КЕРИМОВА, Р., КЕРИМИ, Н., «Оттуз Огул» *Ижтимаий Институти: Тарих вә Бүгүн* [Social Institute «Ottuz Ogul»: History and Today]. Алматы: Мир, 2018.

КАМАЛОВ, Аблет, *Қазақстан Ұйғырлары* [The Uyghurs of Kazakhstan]. Астана: InDesign Studio, 2016.

КАМАЛОВ, Аблет, *Ұйғуры Казахстана* [The Uyghurs of Kazakhstan]. Астана: InDesign Studio, 2016.

Комитет По Развитию Языков и Обществено-Политической Работы Министерства Культуры и Спорта РК, Институт Социально-Политических Исследований, *Ассамблея Народа Казахстана в Истории Страны* [The Assembly of People of Kazakhstan in the History of the Country]. Ред. Е. И. Тугжанов. Алматы, КазАкпарат, 2015.

Қазақстан Республикасы Президентінің Жанындағы Мемлекеттік Басқару Академиясы, *Қазақстанская Политика Общественного Согласия и Общационального Единства* [Kazakhstan Policy of Public Accord and National Unity]. Астана, 2018. <https://www.apa.kz/download/ciiscr/kposoe-gu.pdf>.

МЕДИХАНОВА, А. Б., «Основные Тенденции Миграционных Процессов в Казахстане на Современном Этапе» [The Main Trends of

Migration Processes in Kazakhstan at the Modern Stage]. *Вестник КазНУ*, 4(59) (2010): 137-141.

МЕНДИКУЛОВА, Г., АТАНТАЕВА, Б., «Влияние Приграничных Миграций на Российско-Китайские Отношения» [The Impact of Cross-Border Migrations on Russian-Qing Relations], *Мысль*, 3 (2007):81-87.

НЫСАНБАЕВ, А., МАЛИНИН, Г., *Нурсултан Назарбаев: Казахстан – Территория Мира и Согласия* [Nursultan Nazarbayev: Kazakhstan - The Territory of Peace and Concord]. Алматы: Компьютерно-Издательский Центр Института Философии и Политологии МОН РК, 2005.

ОСЕРБАЕВА, Айдана, «Ассамблея Народов в Казахстане Как Символ Мира и Единства» [The Assembly of People of Kazakhstan As a Symbol of Peace and Unity], *Молодой Ученый*, 11(197) (Mart 2018):266-268.

РГУ Қоғамдық Келісім, *Менің Қазақстаным* [My Kazakhstan]. Астана: Жасыл Орда, 2015.

РУСТЕМБЕКОВА, Д. К., «Роль Ассамблеи Народа Казахстана в Формировании Казахстанской Модели Единства и Толерантности» [The Role of the Assembly of People of Kazakhstan in the Formation of the Kazakhstan Model of Unity and Tolerance], *Вестник КарГУ. Юриспруденция*, (2011). <https://articlekz.com/article/6126>

Секретариат АНК Администрации Президента РК, «Общество Культуры Уйгуров Республики Казахстан» [The Society of Culture of the Uyghurs of the Republic of Kazakhstan], *10 Лет Ассамблее Народа Казахстана*. Астана: Елорда, 2005.

СОПИЕВ, Бэхтишат, «Шәһәрдә – Йеңи Шөбә, Виләйттә – Йеңи Рәис» [In the City - a New Branch, in the Region - a New Head], *Уйғур Авази*, 22.11.2018. <http://uyguravazi.kazgazeta.kz/?p=37106>.

ТУГЖАНОВ, Е. Л. и др., *Ассамблея Народа Казахстана: Исторический Очерк* [The Assembly of People of Kazakhstan: Historical Overview]. Алматы: Раритет, 2010.

LOZAN'IN ARDINDAN BAŞLAYAN BİR HUKUKİ MÜCADELE: KARMA HAKEM MAHKEMELERİ

Seda ÖRSTEN ESİRGEN*

Özet

Birinci Dünya Savaşı döneminde ortaya çıkan hukuki sorunların, Barış Antlaşmalarına göre kurulacak karma hakem mahkemeleri tarafından çözülmesi kabul edilmiştir. Bu usul, Lozan Barış Antlaşması'nda da düzenlenmiş; Konferans görüşmeleri boyunca verilen siyasi, ekonomik ve hukuki bağımsızlık mücadelesi, karma hakem mahkemelerinin düzenlenmesinde de ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Lozan Barış Antlaşması, karma hakem mahkemeleri konusunda da, diğer antlaşmalardan farklılık arz etmiştir. Çalışmanın amacı, uluslararası hukuk tarihinde önemli bir yargı yolu olan ve 1925-1938 yılları arasında İstanbul'da faaliyet gösteren karma hakem mahkemelerini yetki alanı, kuruluş süreci ve yargılama usulü açısından incelemektir. Bu doğrultuda mahkemelerde görev yapan Türk hukukçuların kaleme aldıkları çalışmalar ile Cumhuriyet dönemi arşiv belgeleri en önemli kaynakları oluştururken, sonuçta yeni kurulan Devletin, Lozan sonrasında hukuki mücadele vermeye başladığı alanlardan biri olan karma hakem mahkemelerine yaklaşımı da ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Karma hakem mahkemeleri; Lozan Antlaşması; mallar, haklar ve çıkarlar; sözleşmeler; uluslararası hukuk tarihi.

Abstract

A Legal Struggle After Lausanne: Mixed Arbitral Tribunals

It was accepted that the legal problems arising during the World War I would be solved by the mixed arbitral tribunals established in accordance with the peace treaties. This solution was also regulated in the Lausanne Peace Treaty and the struggle for political, economic and legal independence during the negotiations affected the articles about the mixed arbitral tribunals. Therefore, the Lausanne Peace Treaty also differs from other treaties in terms of mixed arbitral tribunals. The aim of this study is to examine the mixed arbitral tribunals which worked in Istanbul between 1925 and 1938 in terms of their jurisdiction, establishment process and procedure.

Keywords: Mixed arbitral tribunals; Treaty of Lausanne; property, rights and interests; contracts; history of international law.

* Doç.Dr., Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi. orsten@law.ankara.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-7634-8092>

Giriş

Birinci Dünya Savaşı, çeşitli antlaşmalarla sona ererken, geride gerek devletler, gerek vatandaşlar arasında çözümlenmemiş ve sonucu öngörülemeyen çok sayıda ekonomik ve hukuki mesele kalmıştır. Savaşın doğrudan veya dolaylı etkisi sonucunda ifa edilemeyen sözleşme hükümleri, ödenemeyen borçlar veya ortaya çıkan zararların tazmini gibi kapsamlı sorunların çözüm süreci, galip devletlerin kontrolü altında yürütülmüştür. Ancak bunun için siyasi bir yöntem ya da ulusal bir yargı organı tercih edilmemiş; karma hakem mahkemelerinin kurulması yolu seçilmiştir. Bu çerçevede “uluslar-üstü” (*supranational*) bir yargı makamı olarak nitelendirilen¹ karma hakem mahkemeleri, Versailles Antlaşması ile başlamış²; Lozan Antlaşması’nda da sınırlı bir şekilde sürdürülmüştür. Ancak Lozan’da kurulan yapının, yalnızca ana ilkeler değil, detaylar açısından da pek çok yönden diğerlerinden ayrıldığı hususu, literatürde sıklıkla vurgulanmıştır.³

Uluslararası ilişkilerde eskiden beri bilinen ve uygulanan uluslararası tahkim usulünden nitelik itibariyle farklılık arz eden karma hakem mahkemeleri, uluslararası tahkim ile ulusal yargı arasında tamamen yeni bir hukuki çözüm

¹ Emin Ali, “Lozan Ahidnamesine Göre Muhtelit Hakem Mahkemeleri”, *Hukuki Bilgiler Mecmuası*, Kanunuevvel 1926, Sene: 1, S: 4, s. 189, 190.

² Versailles Antlaşması’nda konuyla ilgili hüküm, sonraki tarihlerde imzalanan Saint Germain, Trianon ve Neuilly Antlaşmalarında hemen hemen aynı şekilde benimsenmiştir. Emin Ali, s. 190. Ayrıca detaylı bilgi için bkz. Karl Strupp, “The Competence of the Mixed Arbitral Courts of the Treaty of Versailles”, *The American Journal of International Law*, 17/4, (1923), s. 661-690.

³ W.H. Hill, “The Anglo-Turkish Mixed Arbitral Tribunal”, *Juridical Review*, 47/3, (1935), s. 246; Marta Requejo Isidro-Burkhard Hess, “International Adjudication of Private Rights: The Mixed Arbitral Tribunals in the Peace Treaties of 1919–1922”, *Peace Through Law-The Versailles Peace Treaty and Dispute Settlement After World War I*, (Germany: Nomos, 2019), s. 247.

yolu olarak öngörülmüş⁴; Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda yenilen devletlere benimsetilmiştir. Ancak zaferle sonuçlanan Milli Mücadele'nin ardından gerçekleştirilen Lozan Barış Görüşmeleri sonunda kurulan karma hakem mahkemeleri, Türk Temsilci Heyeti'nin etkisiyle şekillenmiştir.

Çalışmanın amacı, karma hakem mahkemelerinin, Konferans görüşmelerindeki tartışmalar, Lozan Barış Antlaşması'nda öngörülen yetki alanı, kuruluş süreci ve yargılama usulü açısından incelenmesidir. Bu inceleme, uluslararası hukuk tarihinde ilk kez uygulanan bir yönetim ilişkisi olarak 1925-1938 yılları arasında edinilen tecrübenin değerlendirilmesi açısından önem arz etmektedir.

Literatürde sınırlı bir şekilde ele alınmış olan bu konuda başlıca kaynak olarak, Türk hükümeti tarafından mahkemelerde görevlendirilen temsilcilerden bazıları tarafından kaleme alınarak dönemin önemli hukuk dergilerinde yayınlanan yorum, eleştiri ve tercüme niteliğindeki yazılar ile Cumhuriyet dönemi arşiv belgelerinden yararlanılmış; sonuçta Cumhuriyetin ilk yıllarında verilen ve az bilinen bir hukuki mücadeleye ışık tutulması amaçlanmıştır.

I. Lozan Barış Görüşmelerinde Karma Hakem Mahkemeleri ve Yetki Alanı

Osmanlı Devleti'nde yargı yetkisini kısıtlayan ve tüm Müttefik çıkarlarına hizmet eden kapitülasyonların kaldırılması, Lozan Barış Görüşmelerine giden Türk Temsilci Heyeti'nin⁵ en önemli hedefleri arasında olup; kapitülasyonların farklı bir isim altında veya değişik bir şekilde

⁴ Emin Ali, s. 190, 191; M. Cemil Bilsel, *Lozan*, C. II, (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1998), s. 486.

⁵ 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasının ardından, Lozan Konferansı'nda Türkiye'yi temsil edecek delegelerin seçimi gerçekleştirilmiş; 3 Kasım 1922 tarihinde T.B.M.M. tarafından, İsmet Paşa'nın baş delegeliği, Sağlık Bakanı Dr. Rıza Nur ve Maliye Bakanı Hasan Bey'in delegelikleri onaylanmıştır. Böylelikle heyet, Lozan'a bağımsız Türk Devleti'nin tek temsilcisi olarak katılırken, çok sayıda müşavir, katip ve gazeteci de heyete eşlik etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 3, Cilt: 24, 132. İçtima (3 Kasım 1338), s. 334-340; Ali Naci Karacan, *Lozan*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), s. 39-45; Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, (Ankara: TTK Yayınları, 2003), s. 294, 295.

uygulanmasının önüne geçmek için görüşmeler boyunca çetin mücadeleler verilmiştir.⁶

Bu çerçevede Türk Heyeti, karma hakem mahkemelerinin kuruluşu fikrine, geçmişin etkisiyle görüşmeler boyunca ciddi ölçüde karşı çıkmıştır. Ancak hızla değişen şartlarda devam eden görüşmeler sonucunda karma hakem mahkemelerinin kurulmasını kabul eden Türk Heyeti, mahkemelerin sınırlı bir yetkiye sahip olması için Müttefik Devletlerden kesin ve açık teminat almaya özellikle önem vermiştir. Bu durum, Türk Heyeti'nin dış müdahaleye karşı tam bağımsızlık ilkesini gerçekleştirme hedefine uygun gelişmiştir.⁷

Karma hakem mahkemelerinin yetkisi belirlenirken, savaş alanındaki mücadelenin tazminat iddialarıyla mahkeme önüne taşınması tercih edilmemiş; uzlaşma yönünde bir hareket tarzı benimsenmiştir. Bu çerçevede, Türkiye ile Müttefik Devletler vatandaşları arasında mutlak eşitlik kurulurken, diğer birçok açıdan olduğu gibi, savaştan etkilenen özel çıkarlar konusunda da Lozan Antlaşması, Versailles, Saint Germain, Trianon, Neuilly gibi antlaşmalardan ayrılmıştır.⁸

Lozan Antlaşması'nın 58. maddesi ile “karşılıklı ibra” ilkesini kabul edilirken, iki istisna belirlenmiştir⁹:

- Devlet aleyhine dava açılabilirse de, talep zararın tazminine değil; ancak var olanın iadesine yönelik olabilir (md. 65).
- Kişi aleyhine açılacak dava, zararın tazminine yönelik olabilir (md. 137/2).

Diğer taraftan, karma hakem mahkemelerine ilişkin hususlar, Antlaşma'da esas itibarıyla iki kısımda düzenlenmiştir. İlk olarak “Ekonomik Hükümler” kısmında üç fasıl altında (Mallar, Haklar ve Çıkarlar; Sözleşmeler

⁶ Sevtap Demirci, *Belgelerle Lozan*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2011), s. 91.

⁷ Mehmed Osman, “Türk-İtalyan Muhtelit Hakem Mahkemesinin Müesses İctihad ile Telifine İmkan Olmayan Bir Kararı”, *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Şubat 1928, Sene: 6, Sayı: 3, s. 1036; Hill, s. 242.

⁸ Mehmed Osman, s. 1032; M. Murat Baskıcı, “Lozan Barış Antlaşmasının Ekonomik ve Mali Hükümleri”, *Yaşayan Lozan*, (Editör: Çağrı Erhan), (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2003), s. 370.

⁹ *Lozan Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, (Çev: Seha L.Meray), İkinci Takım, C. II, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), s. 20; Mehmed Osman, s. 1032, 1040.

ve Zamanaşımaları; Sınai, Edebi ve Güzel Sanatlar Mülkiyeti); ikinci olarak “Genel Hükümler” kısmında iki madde (md. 137, 138) halinde karma hakem mahkemelerine yer verilmiştir.

Bu doğrultuda karma hakem mahkemelerinin yetkisi, Lozan Barış Antlaşması’nda belirli konularla sınırlandırıldığı gibi, kapsamı da detaylıca belirlenmiştir.¹⁰ Ancak buna karşın, mahkemeleri yargılama sürecinde kısıtlayan herhangi bir olgu söz konusu değildir.

Öyle ki, Lozan Barış Antlaşması’nın 95. maddesine göre karma hakem mahkemeleri, sadece “adalet, hakkaniyet ve iyiniyet” esaslarına göre hüküm vereceklerdir. Dolayısıyla yetkili olduğu bir davada mahkemeyi davacının ve davalının ulusal kanunları sınırlayamadığı gibi, herhangi bir kanun dahi sınırlamamıştır. Bu durum, literatürde o tarihe kadar hiçbir hakime tanınmamış düzeyde olağanüstü bir yetki olarak yorumlanmıştır.¹¹

A. Mallar, Haklar ve Çıkarlar

Bu konu esas itibarıyla, Müttefik Devletler uyruklarının malları, hakları ve çıkarları konusunda uğradıkları hak kayıplarının Birinci Dünya Savaşı başlangıcına kadar geri götürülerek iadesi talebi şeklinde Konferans gündemine taşınmıştır.¹²

İktisadi Sorunlar Alt Komisyonu’nun 1 Aralık 1922 tarihli toplantısında Müttefikler, bu konudaki ilk tekliflerini sunmuşlar; İsmet Paşa, ertesi gün çektiği telgrafta, savaş sırasında yabancı devlet vatandaşlarının uğradıkları bütün zararın tazmin edilmesi talebiyle karşılaştıklarını, kendilerinin de aynı şekilde işgal sırasında Türk vatandaşlarının zararlarının tazminini talep ettiklerini Ankara’ya bildirmiştir.¹³

Türk Heyeti, karşı teklifini 11 Aralık’ta sunmuş; esas itibarıyla taraflardan her birinin, kendi işgal ettiği arazide savaştan itibaren, diğer taraf uyruklarına ait el konulmuş veya zor alım uygulanmış mallar, haklar ve çıkarları geri vermesini; mevcut değilse veya zarar görmüşse, belirlenecek tazminatı

¹⁰ Mehmed Osman, s. 1033.

¹¹ Mehmed Osman, s. 1035; Emin Ali, s. 191.

¹² Baskıcı, s. 375.

¹³ Bilal Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C. I, (Ankara: TTK Yayınları, 1990), s. 158.

ödemesini önermiştir. Ayrılmış topraklarda Türk Hükümeti'nce el konulmuş veya zorla uygulanmış mallar, haklar ve çıkarların iade veya tazmin edilmesi, o topraklarda yeni kurulmuş devletlerce gerçekleştirilecektir. Ayrıca bir Müttefik Devletin ya da yeni kurulmuş bir Devletin vatandaşlığını kazanan eski Osmanlı vatandaşlarının Türkiye'deki malları, hakları ve çıkarları, buldukları durumda, kendilerine geri verilecektir.¹⁴

22 Aralık'ta taraflar arasında konuyla ilgili görüş ayrılığı açıkça ortaya çıkmıştır. Müttefik Devletler, Türk egemenliğinden ayrılmış topraklarda doğacak sorumluluğun Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinden önce Türkiye'ye ait olmasında ısrar ederken; Türk Temsilci Heyeti, gerek savaş döneminde, gerek savaş sonrası dönemde sorumluluğun bu ülkelere ait olması gerektiğini ileri sürmüştür. Ayrıca Türkiye'ye kalan topraklarda Müttefik Devletler hiçbir sorumluluk kabul etmezken; Türk Heyeti, gerek 30 Ekim 1918'den önce, gerek işgal dönemi boyunca mallara, haklara ve çıkarlara verilen zararlardan Müttefik Devletlerin sorumlu olduğu gerekçesiyle, her türlü sorumluluğu reddetmiştir.¹⁵

10 Ocak 1923'te Müttefik Devletler, İktisat Sorunları Alt Komisyonu'na yeni tekliflerini sunarken, İsmet Paşa'nın tekliflerin dayandıkları ilkeler üzerinde anlaşma sağlanamadığını belirtmesi üzerine, Alt Komisyon bu konuda tekrar toplanmamıştır. Ancak 27 Ocak'ta Üçüncü Komisyon toplantısında İsmet Paşa, Müttefik taslağı hakkında görüşlerini açıklamış¹⁶ ve bir karşı tasarı sunmuştur. Özellikle işgal edilmiş bölgelerde, Osmanlı memurlarının görevde bırakılmış olmalarının Müttefiklerin sorumluluğunu ortadan kaldırmadığını, zira söz konusu memurların görevlerini, işgal kuvvetlerinin otoritesi ve etkisi altında yerine getirdiklerini vurgulamış; işgal döneminde yabancı mallara karşı işlenmiş

¹⁴ 18 Aralık'ta ise teklifin 1. maddesinde bir değişiklik önerisi sunulmuştur. III, s. 340; Bilsel, s. 448, 449.

¹⁵ Tutanaklar, Birinci Takım, C. III, s. 385.

¹⁶ 1 Ağustos 1914 tarihi yerine, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılma tarihi olan 29 Ekim 1914 tarihinin benimsenmesi; sahiplerine geri verilmeleri söz konusu olan malların, hakların ve çıkarların, yalnız Savaştan önce Müttefiklerin egemenliği altında bulunan topraklarda bulunanlarla sınırlı olmaması; geri vermenin, aynı Devletlerin işgali altında kalmış topraklardaki hakları, malları ve çıkarları da kapsadığının açıkça belirtilmesi gibi. Tutanaklar, Birinci Takım, C. III, s. 71-77.

zararlar yüzünden, Türk Hükümeti'nin hiçbir sorumluluk kabul etmediğini açıkça belirten bir fıkranın eklenmesini teklif etmiştir. Konferansın birinci aşaması sona erdiğinde mallar, haklar ve çıkarlara ilişkin meseleler, kesin bir çözüme kavuşturulamamıştır.¹⁷

Konferansın ikinci dönemi başladığında ise bu konudaki ilk görüşme, 25 Nisan 1923 tarihli Üçüncü Komisyon toplantısında gerçekleşmiştir.

Türk Temsilci Heyeti'nin isteği üzerine, Üçüncü Komisyon'da 1 Ağustos 1914 tarihi yerine, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa giriş tarihi olan 29 Ekim 1914 tarihinin benimsenmesine karar verilirken; Türk Temsilci Heyeti, Devletin üçüncü kişilere karşı sorumluluğunun aşırı ölçüde genişletilmesi nedeniyle bazı maddelere itiraz etmiş ve geri verilecek mallara ilişkin olarak yetkilendirilmesi öngörülen karma hakem mahkemeleri konusunda görüşünü saklı tuttuğunu belirtmiştir. Ayrıca Osmanlı vatandaşlarından alınmayan, ancak Müttefik Devlet vatandaşlarından alınmış vergilerin geri verilmesi meselesi gündeme getirilmiş; maddenin daha önce tartışılmamış olması, Türk Heyeti'nden Zekai Bey tarafından eleştirilmiştir. Müttefik Devletler ise kapitülasyonların kaldırılması hakkında 1914 yılının kabul edilemeyeceğini, ancak saptanacak tarih ne olursa olsun, geriye işlemeyeceğini kesin bir dille ifade etmişlerdir.¹⁸

Üçüncü Komisyon'un 26 Nisan 1923 ve 15 Mayıs 1923 tarihli görüşmelerinde konu ele alınmaya devam etmiş; dikkat çekici bir gelişme, 31 Mayıs 1923 tarihli oturumda Japon temsilci Otchiai'nin, İngiltere, Fransa, İtalya, Romanya ve Sırp-Hırvat-Sloven Devleti vatandaşlarının malları, hakları ve çıkarlarıyla ilgili olarak Osmanlı Hükümeti'ne karşı başvuruda bulunabilmesi ya da davaların etkilenmeyeceğini öngören maddeye kendi vatandaşlarının da dahil edilmesi şeklindeki talebi olmuştur. Bu talep, Türk Temsilci Heyeti tarafından Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Japonya ile herhangi bir diplomatik ilişki bulunmadığından reddedilmiştir.¹⁹

¹⁷ Tutanaklar, Birinci Takım, C. III, s. 70, 73, 74, 126-128, 419; Baskıcı, s. 378.

¹⁸ Tutanaklar, İkinci Takım, C. I, 2. Kitap, s. 2-5.

¹⁹ Tutanaklar, İkinci Takım, C. I, 2. Kitap, s. 7, 69.

22 Haziran tarihli görüşmede Türk ve İngiliz heyetleri arasında görüşülmekte olan konular çözüme kavuşturulmaya devam ederken, İsmet Paşa'nın varılan hiçbir sonucun himaye (protegé) anlamına gelmeyeceğini vurgulaması dikkat çekicidir. Nitekim 3 Temmuz 1923'te konuyla ilgili hükümler bu doğrultuda son şeklini almıştır.²⁰

Buna göre, Lozan Barış Antlaşması'nın 3. Kısmı olan "Ekonomik Hükümler"de 1. fasıl olarak düzenlenen "Mallar, Haklar ve Çıkarlar" konusunda karma hakem mahkemeleri üç maddede doğrudan doğruya çözüm mercii olarak öngörülmüştür:

- 29 Ekim 1914 tarihinde Müttefik Devletler ya da Türk vatandaşı olan kişilerin söz konusu maddede belirtilen topraklarda²¹ Antlaşma'nın yürürlüğe girdiği tarihte halen bulunan ve belirlenebilen malları, hakları ve çıkarlarının buldukları şekilde hak sahiplerine verilmesi öngörülürken, buna ilişkin bütün anlaşmazlıklar için karma hakem mahkemelerinde çözümlenecektir (md. 65).²²
- 65. madde ile geri verilmesi öngörülen mallar, haklar ve çıkarların 24 Temmuz 1923 tarihi itibarıyla tasfiye edilmiş olması halinde, tasfiye bedeli ödenecek; ancak bedel konusunda anlaşma sağlanamazsa, mal sahibi karma hakem mahkemesine başvurabilecektir (md. 66).
- 65., 66., 68., 69. maddelere dayanan istekler, Antlaşma'nın yürürlüğe girmesinden itibaren 6 ay içinde yetkili makamlar önünde çözümlenemezse; Antlaşma'nın yürürlüğe girmesinden itibaren 12 ay içinde karma hakem mahkemesi önünde ileri sürülecektir (md. 70).

²⁰ Tutanaklar, İkinci Takım, C. I, 2. Kitap, s. 94, 115, 116.

²¹ 65. madde, Müttefik Devletler vatandaşları açısından Türk kalacak topraklar üzerinde; Türk vatandaşları açısından ise,

- Müttefik Devletlerin egemenliği ya da koruyuculuğu altında bulunan,
- Balkan Savaşları sonunda Osmanlı Devleti'nden ayrılarak Müttefik Devletler egemenliği altında bulunan,
- Lozan Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nden ayrılan topraklarda, ister Müttefik Devletlerin memurları tarafından tasfiye veya diğer istisnai tedbirler uygulanmış, ister Osmanlı Devleti tarafından olağanüstü savaş tedbirlerine tabi tutulmuş olan mallar, haklar, çıkarlar hakkında uygulanacaktır.

²² Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devletleri ile bu konudaki ilişkinin düzenlendiği 67. madde ile karşılaştırması için bkz. Mehmed Osman, s. 1034.

Bu çerçevede savaşta ortaya çıkan zarardan dolayı Devletlere sorumluluk doğmamakla birlikte, var olan mallar, haklar ve çıkarlar hakkında iade yolu öngörülmüştür. Antlaşma'da tazminatı ortadan kaldıran 58. maddenin şiddetinin hafifletilirken, hakkaniyetin sağlanması bakımından iade esasının kabul edilmesi, literatürde de önemli bulunmuştur. Tasfiye edilmiş, ancak halen mevcut bulunan malların, hakların ve çıkarların iadesinde devletler serbest olup; aynen iade edebilecekleri gibi, tasfiye bedelini geri vererek borçlarını ifa edebileceklerdir. Tasfiye bedeli düşük bulunduğu takdirde, karma hakem mahkemesince artırılması mümkün görülmüştür.²³

Sonuçta Antlaşma metninin, Türk Temsilci Heyeti'nin görüşleri doğrultusunda şekillendirildiği görülmektedir.²⁴ Özellikle imtiyazlı şirketlerin de bu kapsamda değerlendirilmesi ve uğradıkları zararların tazmin edilmesi için Müttefikler tarafından baskı yapılırsa da, konu ayrı bir protokol olarak düzenlenmiş ve karma hakem mahkemelerinin yetkisi dışında bırakılmıştır.²⁵

B. Sözleşmeler ve Zamanaşlımları

Sözleşmeler, ilk olarak İktisat Sorunları Alt Komisyonu'nun 13 Aralık 1922 tarihli oturumunda gündeme gelmiş; Alt Komisyon Başkanı İtalyan temsilci Nogara'nın sunduğu taslak²⁶, 14-16 Aralık tarihlerinde görüşülmüştür.²⁷

15 Aralık'ta Fransız Temsilci Heyeti tarafından bu konudaki uyuşmazlıkların ulusal mahkemeler yerine, hakem mahkemeleri tarafından

²³ Mehmed Osman, s. 1033.

²⁴ Detaylı bilgi için bkz. Bilsel, s. 448 dn. 1.

²⁵ Detaylı bilgi için bkz. Seda Örsten Esirgen, "Lozan Barış Görüşmelerinde İmtiyazlar Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Temmuz 2012, C: 28, S: 83, s. 87-114.

²⁶ Sözleşmelerle ilgili olarak Müttefik Devletler heyetleri tarafından sunulan taslakta karma hakem mahkemelerine birkaç noktada değinilmiştir: - Tarafların aralarında anlaşmaya varamadıkları sözleşmelerin yürürlüğü ya da sona erdirilmesi, gerektiğinde tazminat ödenmesi hakkında; - Antlaşma taraflarının bir yargı ya da yönetim makamı tarafından savaş sırasında kendi ülkelerinde, uyruklarından bir kişi ya da ortaklığa karşı verilen hükümlerin ya da alınan tedbirlerin, o kimsenin isteği üzerine hakem mahkemesince yeniden incelenmesi; - Bir sözleşme şartının yerine getirilmemesi veya sözleşmede şart konulmuş bir hakkın kullanılmasıyla sözleşmenin sona erdiği durumlarda zarara uğrayan tarafın haklarını geri alması ya da tazminata hak kazanması hakkında; - Ödenmemiş bir borç için sözleşmede gösterilen rehinle ilgili bir zarar doğması hakkında. Tutanaklar, Birinci Takım, C. III, s. 345-350.

²⁷ Bilsel, s. 449.

çözümlemesi gerektiği görüşü dile getirilirken, bir sözleşmenin sona ermesinden doğacak zararın tazmininin tarafsız bir mahkeme tarafından belirlenmesiyle adaletin sağlanacağı; hükümetlerin, vatandaşlarının çıkarlarının korunmasında kendi temsilcilerinin de bulunduğu mahkemelere güvenecekleri vurgulanmıştır.²⁸

Ertesi gün devam eden görüşmelerde Zekai Bey, savaş döneminde sözleşmeleri geçersiz sayan mahkeme kararlarının yeniden incelenmek üzere karma hakem mahkemelerine sunulmasının amacını sormuş; Müttefik Devletler temsilcileri tarafından, savaş sırasında bir ulusal mahkemede temsil edilemeyen taraflar olabileceği ya da ulusal mahkemelerce verilen hükümlerin tarafsız ve adil olmayabileceği ifade edilirken, hakem mahkemelerinin uyuşmazlıkları ulusal mahkemelere gönderebilecekleri de belirtilmiştir. Zekai Bey, yeniden gözden geçirmenin ulusal mahkemeler önünde yapılması gerektiğini savunmuştur.²⁹

18 Aralık'ta sözleşmeler hakkında Türk Heyeti'nin teklifi, İngiliz Heyeti'nin hazırladığı bir taslak ve karma hakem mahkemelerine ilişkin taslak hükümler sunulurken; ayrıca İngiliz delege Fountain tarafından zor ve karmaşık bir konu olması nedeniyle sözleşmelerin Barış Antlaşması'ndan sonra incelenebileceği dahi dile getirilmiştir.³⁰

10 Ocak 1923'te Müttefik Devletler, İktisat Sorunları Alt Komisyonu'na yeni taslağı sunarken, kapitülasyonların kaldırılmasına ilişkin taraflar arasındaki esaslı görüş ayrılığı, 12 Ocak'taki görüşmede sözleşmeler ele alınırken tekrar ortaya çıkmıştır.³¹

Konferansın ikinci dönemi başladığında, sözleşmeler ilk olarak 26 Nisan 1923 tarihli oturumda görüşülmüş; önemli bir tartışma, İstanbul Hükümeti'nin Müttefik Devletler vatandaşlarıyla yaptığı sözleşmelerle ilgili yaşanmıştır. 30 Ekim 1918 ile 16 Mart 1920 tarihleri arasında kurulan sözleşmeler ele alınırken, İstanbul Hükümeti ile sözleşme akdeden Müttefik Devletler vatandaşlarının

²⁸ Tutanaklar, Birinci Takım, C. III, s. 355.

²⁹ Tutanaklar, Birinci Takım, C. III, s. 358, 359, 360.

³⁰ Tutanaklar, Birinci Takım, C. III, s. 365.

³¹ Tutanaklar, Birinci Takım, C. III, s. 419, 434.

T.B.M.M. Hükümeti ile görüşmelere başlamış olmaları sebebiyle, Türk Heyeti tarafından antlaşmaya bu konuda hüküm konulmasına gerek olmadığı savunulmuştur. 31 Mayıs tarihli toplantıda söz konusu sözleşmelerin geçerli kabul edilerek, genel hukuk kurallarına tabi olmaları, 16 Mart 1920 tarihinden sonra kurulan sözleşmelerin ise T.B.M.M. onayına sunulması, onaylanmayan sözleşme hakkında taraflar arasında anlaşmaya varılamazsa, ödenecek tazminatın karma hakem mahkemesince belirlenmesi üzerinde hemfikir olunmuştur. 22 Haziran ve 17 Temmuz tarihli toplantılarda da görüşmelere devam edilmiş; maddeler üzerinde birkaç husus daha kesinlik kazanmıştır.³²

Sözleşmeler konusu, Lozan Antlaşması'nın "Ekonomik Hükümler" kısmında 2. fasıl olarak düzenlenmiştir. Buna göre, imtiyaz sözleşmeleri açıkça karma hakem mahkemelerinin yetkisi dışında bırakılarak (md. 73/son), sözleşmeler ikiye ayrılmıştır: - Savaş nedeniyle feshedilmiş sayılacak sözleşmeler; - Yürürlükte kalacak sözleşmeler.³³

Savaş nedeniyle sonradan düşman olmuş kişiler arasındaki sözleşmeler, düşman olunan tarihten itibaren feshedilmiş sayılacak; ancak taraflardan her biri, Antlaşma'nın yürürlüğe girişinden itibaren üç ay içinde diğer tarafa başvurup, ortaya çıkan zararı tazmin ederse, sözleşmenin yürürlüğünü isteyebilecektir. Tazminat bedelinde anlaşılmazsa, bedel karma hakem mahkemesince saptanacaktır (md. 75/1).

Yürürlükte kalması öngörülen sözleşmeler ise şu şekilde sınıflandırılabilir³⁴:

- Bazı sözleşmeler açısından genel mahkemeler yetkili kabul edilmiştir (md. 77/1-2, 78/2, 82/2).
- Bazı sözleşmeler, karma hakem mahkemelerinin yetki alanına dahil edilmiştir (md. 75/son, 77/4, 78/1).
- Bazı sözleşmeler, Antlaşma'ya ek hükümlerle düzenlenmiştir (hayat, yangın, deniz vs. sigortaları) (md. 74).³⁵

³² Tutanaklar, İkinci Takım, C. I, 2. Kitap, s. 6-12, 70, 93-98, 123.

³³ Bilsel, s. 472.

³⁴ Mehmed Osman, s. 1043.

- Sonradan düşman olmuş³⁶ taraflar arasında, düşman oldukları tarihten önce kurulmuş sözleşmeler; örneğin, taşınmaz satım, kira, kira bedeli ve kira vaadi, ipotek, rehin, şirket, hibe ya da aile hukukuna ilişkin sözleşmeler (md. 73).³⁷

Bu çerçevede, bir sözleşme hakkındaki uyuşmazlığın karma hakem mahkemesinin yetkisi içinde kabul edilebilmesi için;

- Savaştan önce kurulmuş olması,
- Sonradan düşman olmuş taraflar arasında kurulmuş olması,
- Tarafsız devletlerin kanunlarının uygulanmasını gerektirmemesi,
- Hakkında savaştan önce yetkili bir mahkemeden hüküm verilmemiş olması,
- Taraflarının savaş süresince aynı ülkede bulunarak, şahıs ve mallarına serbestçe tasarruf etme olanağı bulamamış olmaları şarttır.³⁸

Ancak bu koşullar çerçevesinde sonradan düşman olmuş taraflar arasında sözleşmelerle ilgili olarak, karma hakem mahkemelerinin kuruluşundan itibaren altı ay içinde ortaya çıkan uyuşmazlıklar, karma hakem mahkemesi tarafından çözümlenecektir (md. 78/1).

Ayrıca 16 Mart 1920 tarihinden sonra İstanbul Hükümeti ile usulüne uygun yapılan ve İstanbul Hükümeti'nin fiili egemenliği altında bulunan araziye ilişkin sözleşmeler, Antlaşmanın yürürlüğe girişinden itibaren üç ay içinde T.B.M.M.'nin onayına sunulacak; onaylanmazsa, zararın tazmin edilmesi söz

³⁵ Madde metinlerinde açıkça gösterilmemekle birlikte, karma hakem mahkemelerinin yargı yetkisininin, 84. maddede düzenlenen borç uyuşmazlıklarını ve ek şeklinde özel olarak düzenlenen sigorta sözleşmelerini de kapsadığı belirtilmiştir. Bilsel, s. 477.

³⁶ Lozan Antlaşması'na göre, 82. maddeye göre düşman olmak, taraflar arasında –hatta yalnız birinin mensup olduğu devlet kanunlarına göre- ticaretin, yasaklanmış veya gayrimeşru bir hal alması, tarafların düşman olarak kabul edilmelerini gerektirdiği gibi, bu ticaretin fiilen imkansız olması bile düşman sayılmaları için yeterlidir. Ancak taraflar uluslararası hukuka göre düşman devlet tebaası sayılsa bile, içlerinden biri savaş sırasında düşman ülkesinde kişi ve malına serbestçe tasarruf ederek kaldığı takdirde, düşman kabul edilemez ve aralarındaki hukuki ilişki, genel hukuk kuralları tarafından düzenlenir. Bilsel, s. 473.

³⁷ Bununla birlikte, Antlaşma hükmünün herhangi bir sözleşmeyi yürürlükte sayması, hiçbir şekilde o sözleşmenin kurulması sırasında varolan geçersizlik hallerini ortadan kaldırmayacaktır. Bilsel, s. 472, 473.

³⁸ Mehmed Osman, s. 1043.

konusu olacaktır. Tazminat bedelinde anlaşmaya varılamazsa, bedel karma hakem mahkemesince belirlenecektir (md. 77).

Görüldüğü üzere, Lozan Antlaşması, sözleşmeler konusunda ulusal mahkemelerin yargı yetkisini tamamen ortadan kaldırmamış; karma hakem mahkemelerinin yetkisini istisnâ ve geçici olarak düzenlemiştir. Bu açıdan karma hakem mahkemelerinin yargı yetkisinin kapsamının ve süresinin sınırlı tutulması, Birinci Dünya Savaşı'nı sonlandıran antlaşmalarla karşılaştırıldığında, Lozan Antlaşması'nın farklılık arzettiği noktalardan biridir.³⁹

C. Sınai, Edebi ve Güzel Sanatlar Mülkiyeti

Bu konuyla ilgili ilk görüşme, 2 Aralık 1922 tarihinde gerçekleştirilmiş ve Türkiye'nin konuyla ilgili uluslararası sözleşmelere katılmadığına dikkat çekilmiştir. Bunun üzerine Türk Heyeti tarafından önce gerekli yasal düzenlemelerin yapılmak istendiği belirtilmiştir. Ardından İngiliz delege Fountain, ihtira beratlarının ve diğer hakların korunması ile savaşın bu alanda yarattığı sorunların çözüme bağlanmasının gerektiğini vurgulamıştır.⁴⁰

6 Aralık'ta ve 16 Aralık'ta Müttefikler tarafından sunulan taslak maddeler görüşülmüş; Zekai Bey tarafından sınai mülkiyet konusundaki hükümlerin Türk kanunlarından farklılık göstermesi nedeniyle, maddenin "*sınai, edebi ya da güzel sanatlar mülkiyetine ilişkin hakların, taraf devletlerden her birinin yasaları uyarınca, ...tarihindeki durumlarıyla, yeniden tanınmaları*" şeklinde belirtilmesi teklif edilmiş ve Müttefiklerce de bu öneri benimsenmiştir.⁴¹

29 Aralık'ta Türk Heyeti, konuyla ilgili tasarısını komisyona sunmuş ve taraflar arasındaki görüş ayrılığı da ortaya çıkmıştır. Müttefik Devletler tasarısındaki bir maddenin Sevr Antlaşması'nda da bulunması nedeniyle, Türk

³⁹ Örneğin Saint Germain Antlaşması'nın yürürlüğe girişinden önce kurulmuş sözleşmelerden doğan bütün uyuşmazlıkların çözüm yeri olarak karma hakem mahkemeleri öngörülmüştür. Versailles Antlaşması'nın 304. maddesi, Trianon Antlaşması'nın 239. maddesi ve Neuilly Antlaşması'nın 188. maddesinin de, benzer şekilde düzenlendiği belirtilmiştir. Bilsel, s. 476, 477.

⁴⁰ Tutanaklar, Birinci Takım, C. III, s. 297, 298.

⁴¹ Tutanaklar, Birinci Takım, C. III, s. 307-310, 360-364.

tasarisından çıkarılmış olduğuna dikkat çekilmiştir. 30 Aralık'ta ise Alt Komisyon'da uzlaşmaya varılan maddeler paylaşılmış; incelenmek üzere Alt Komisyon'a gönderilen bir madde yeniden kaleme alınarak, tekrar 10 Ocak'ta komisyona sunulmuştur. 13 Ocak'ta konuyla ilgili tasarı gündeme geldiğinde, Türk Heyeti'nden Hasan Bey, sorunların esas itibarıyla çözüme kavuşturulduğunu belirtmiştir.⁴²

27 Ocak'taki görüşmede ise işgal döneminde İstanbul Hükümeti'nin işlemleri kapsamında gerçekleşen ihtira berati verme, intikal ya da kayıt işlemlerinin Türk Heyeti tarafından kabul edilmesinin mümkün olmadığı, bu yönde bir hükmün daha önce teklif edilmediği belirtilmiştir. Müttefik Devletler tarafından bu itiraz kabul edilmemişse de, Türk Heyeti, itirazını sürdürmüş; ancak kabul ettiği ve çekince koyduğu diğer bazı hususları da dile getirmiştir.⁴³

Konferansın ikinci döneminde 28 Nisan'da gerçekleşen Üçüncü Komisyon toplantısında esas itibarıyla maddeler üzerinde anlaşmaya varıldıysa da, Türk Heyeti'nin sonradan eklenen bir maddeye getirdiği eleştiri üzerine, konu tekrar uzmanların incelemesine bırakılmıştır.⁴⁴ Nitekim bunun sonucunda Lozan Antlaşması'nın 91. maddesinin Türk Heyeti'nin itirazına uygun şekilde kaleme alındığı görülmektedir.

Karma hakem mahkemelerinin sınaı, edebi ve güzel sanatlar mülkiyeti konusundaki yargı yetkisi, esas itibarıyla 89. maddede düzenlenmiştir.

Buna göre, sınaı mülkiyet haklarından yararlanma veya edebiyata ve güzel sanatlara ilişkin eserleri çoğaltma konusunda Müttefik Devletler tebaası olan ya da orada oturan veya sanatını icra eden kimseler ile Osmanlı tebaası arasında savaştan önce kurulan lisans sözleşmeleri, savaş durumunun ortaya çıkmasından itibaren feshedilmiş sayılacaklardır. Ancak bu sözleşmelerden yararlanan kişilerin, Antlaşma'nın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren altı ay içinde hak sahibinden yeni bir lisans talep etme hakkı bulunmaktadır. Tarafların anlaşamamaları halinde, lisans şartları karma hakem mahkemesi tarafından

⁴² Tutanaklar, Birinci Takım, C. III, s. 311, 321, 322; 404-406; 409-411; 419, 424.

⁴³ Tutanaklar, Birinci Takım, C. III, s. 76, 77, 87, 88.

⁴⁴ Tutanaklar, İkinci Takım, C. I, 2. Kitap, s. 16.

belirlenecektir. Mahkeme, ayrıca gerektiğinde savaş sırasında hakların kullanılması dolayısıyla haklı göreceği bir ödeme yapılmasına da hükmedebilecektir.

Ancak bu noktada Prof. Dr. Cemil Bilsel, önemli bir noktaya dikkat çekmektedir. Şöyle ki, tebaası olmasa bile, Müttefik Devletlerden birinde oturan ya da sanatını orada icra eden farklı devlet vatandaşları, 89. maddenin kendilerine tanıdığı haktan yararlanmakla birlikte, uyuşmazlık durumunda temsil edilmedikleri karma hakem mahkemesine başvurmak zorunda bırakılmaktadırlar. Dolayısıyla söz konusu kişilerin, aslında başvuru olanağına sahip olmayıp, bu doğrultuda davalı devletin ulusal mahkemelerine başvurmaları gerektiği sonucu kabul edilecektir.⁴⁵

D. Genel Hükümler

1. İşgal Sırasında Verilen Emir ve Kararlar (md. 137)

Antlaşma'nın tarafları arasında aksi kararlaştırılmadıkça, 30 Ekim 1918 tarihinden itibaren Antlaşma'nın yürürlüğe girdiği tarihe kadar, İstanbul'u işgal eden devletlerin memurları tarafından veya onların onayıyla Türk, Müttefik ya da tarafsız devlet tebaasından herhangi bir kişinin malları, hakları ve çıkarları hakkında 30 Ekim 1918 tarihinden Antlaşma'nın yürürlüğe girdiği tarihe kadar verilen emir ve kararlar geçerli sayılırken; bu karar ya da emirler nedeniyle söz konusu devlet ya da makamlar aleyhine hiçbir istek ileri sürülemeyecektir (md. 137/1). Görüldüğü üzere, işgal kuvvetlerinin emir ve kararlarından dolayı, bu makamlara veya bunların mensup oldukları devletler aleyhine dava açılmaz.

Özellikle işgal yıllarında İstanbul'daki karışıklık, her türlü hukuki ilişkiye etki ederken, İstanbul Hükümeti'nin işlemleri de, telafisi güç durumlar yaratmıştır. Dolayısıyla adil olup olmadığına bakmaksızın bu karışıklıklara son vermek amacıyla uzun zaman önce alınan kararların kaçınılmaz olarak meşru kılınması fikri ön plana çıkmıştır. Bu çerçevede verilen emir ya da alınan karardan dolayı ne ilgili devlet, ne de memurları sorumlu tutulmayacakları gibi,

⁴⁵ Bilsel, s. 482.

hiçbir davaya muhatap da olmayacaklardır.⁴⁶ Ancak 137. maddenin 2. fıkrası, söz konusu emir ve kararlardan uğranılan zararlara ilişkin diğer bütün taleplerin karma hakem mahkemelerine götürülebileceğini belirtmiştir.

Bu doğrultuda ortaya çıkan zarara yönelik olarak söz konusu makam ve devletler aleyhine olmayan talepler, karma hakem mahkemelerine sunulabilecektir. Dolayısıyla 2. fıkranın, devlet aleyhine değil; bu kararlardan yararlanmış gerçek ve tüzel kişiler aleyhine kurulu bir istisna niteliği bulunmaktadır. Örneğin mülkiyeti devreden bir hukuki işlem geçerli kabul edilerek, memurlara ya da ilgili devlete karşı hiçbir talep yöneltilemezken; bu devir işlemi için belirlenmiş bedeli ödemeyen kişi aleyhine karma hakem mahkemesine başvurma olanağı bulunmaktadır. Nitekim mahkemelerin yerleşik içtihatlarının da bu yönde olduğu aktarılmıştır.⁴⁷

Diğer taraftan, söz konusu fıkra, devletlerin ibrasını düzenleyen 58. maddeye aykırı nitelik arz etmemektedir. 58. madde, konusu itibarıyla genel olarak savaş eylemleri ve istisnai önlemlere ilişkin olup; 137. madde, İstanbul işgal kuvvetlerinin emir ve kararlarından doğan zararları düzenlemiş ve birinci fıkrasında devletler aleyhine dava açılmayacağını teyit ederken, ikinci fıkrasında da yetki kapsamını belirlemiştir. Ancak bu belirlemenin, 58. maddede belirtilen kesin ve açık ilkenin sınırlandırılması sonucunu doğurması hiçbir zaman söz konusu olmamıştır.⁴⁸

2. İşgal Mahkemelerinden veya Karma Adli Encümenlerden Verilen Kararlar (md. 138)

Lozan Barış Antlaşması'nda, genel affa ilişkin bazı hükümleri ihlal etmemek kaydıyla, İstanbul'u işgal eden devletlerin hakim ve mahkemeleri tarafından Türkiye'de verilen hükümler ile 8 Aralık 1921 tarihinde kurulmuş olan Karma Adli Encümen kararları geçerli kabul edilmiş; bu kapsama icraî önlemler de dahil edilmiştir (138/1).

⁴⁶ Bilsel, s. 483.

⁴⁷ Mehmed Osman, s. 1037, 1039; Bilsel, s. 483.

⁴⁸ Mehmed Osman, s. 1039; Bilsel, s. 483.

Bununla birlikte, bir askeri mahkeme ya da polis mahkemesi tarafından verilen bir yargı kararından dolayı kişilerin uğradığı zararın tazmini, diğer bir kişiden talep edildiği takdirde, söz konusu talep, karma hakem mahkemesine sunulacak; mahkeme, davacıya tazminat ödenmesine hükmedebileceği gibi, iade edilmesine de karar verebilecektir (md. 138/2)

Bu fıkra, askeri veya polis mahkemelerinden hukuki işlere dair alınan bir ilam, aleyhinde yeniden yargılamaya imkan vermektan ibaret olup; yeniden yargılama, hiçbir şekilde mahkemenin mensup olduğu devlet aleyhinde dava açma niteliğini arz edemeyecektir.⁴⁹

II. Karma Hakem Mahkemelerinin Kuruluş Süreci ve Yapısı

Lozan Barış Antlaşması'nda "Ekonomik Hükümler" kapsamında 5. fasıl olarak "Karma Hakem Mahkemesi"nin kuruluş süreci ve yapısına ilişkin hükümler 92. ile 98. maddeler arasında düzenlenmiştir.

92. maddede, Japonya dışındaki Müttefik Devletlerden her biri⁵⁰ ile Türkiye arasında Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren üç aylık bir süre içinde birer karma hakem mahkemesi kurulması kararlaştırılmıştır.

Söz konusu maddeye göre, üç hakimden oluşacak mahkemelerde, hakimlerden ikisini ilgili Hükümetler belirlerken, başkanlık görevini yerine getirecek üçüncü hakim, Birinci Dünya Savaşı'na katılmamış tarafsız devlet vatandaşları arasından iki hükümetin anlaşmasıyla seçilecektir. Eğer hükümetler, başkan olacak hakimın seçiminde anlaşamazlarsa, seçim hakkı Uluslararası Sürekli Adalet Divanı'na ait olacaktır.⁵¹

Lozan Antlaşması uyarınca kurulan mahkemelerin tarafsız başkanları Asser, Hammerich ile Baron Nordanskjöld'dur. Danimarkalı Hammerich ile İsveçli Baron Nordanskjöld Adalet Divanı tarafından belirlenmiş; Türk-Fransız

⁴⁹ Bilsel, s. 484.

⁵⁰ Belçika adına Fernand Peltzer, Portekiz adına A.M. Bartholomeu Ferreira, 24 Temmuz 1923 tarihli iki mektupla, temsil ettikleri devletlerin Lozan Antlaşması'nın "Malî Hükümler"inden söz eden 2. kısmının 1. bölümüne ve "Ekonomik Hükümler"in tümüne katıldıklarını beyan etmişlerdir. Ancak Belçika'nın aksine, Portekiz, mahkeme önüne getirilmesi mümkün olan sınırlı sayıda meselenin bulunması nedeniyle, Türk-Portekiz Karma Hakem Mahkemesi'nin oluşturulmasına gerek görmemiştir. Bilsel, s. 485, 486.

⁵¹ Tutanaklar, İkinci Takım, C. II, s. 33, 34.

ve Türk-Belçika hakem mahkemelerinde başkan olarak görev yapan Hollandalı Asser ise hükümetlerin anlaşmasıyla seçilmiştir.⁵²

Mahkemelerin önemli bir unsuru da, temsilci heyetleridir. Lozan Barış Antlaşması'nın 93. maddesine göre, ilgili her hükümet, Mahkemede kendisini temsil etmek üzere bir veya daha fazla temsilci tayin edecektir. Temsilcilerin görevi, sadece açılan davaların dinlenebilir veya dinlenemez niteliğine ilişkin hükümetleri adına görüş bildirmekten ibaret olmayıp; hükümet aleyhindeki davalarda husumet, doğrudan temsilcilere yöneltilmiş olup, gaip veya muhtaç durumdaki tebaanın da vekili sıfatıyla haklarını korumakla da görevlidir. Bundan başka, temsilcilere her hükümetin kendi iç düzenlemesiyle sınırları ve kapsamı belirli bazı idari hak ve görevler de verilmiştir. Ayrıca mahkemelerden verilecek kararların ülkesinde tenfizinin sağlanması da görevleri arasındadır.⁵³

Kurulan hakem mahkemelerinde Türk hakim ve temsilcileri (ajan) olarak Tahir, Osman, Memduh, Cemil, Mehmet Ali Beyler ile Emin Ali, Nazım, Mustafa Naşid, Hacı Adil, Mehmet Osman Beyler, katip olarak Hakkı Hüsnü Bey ve Mehmed Osman Bey, tercüman olarak Lütfi Bey görev yapmışlardır.⁵⁴

Hakemler, sahip oldukları yargı yetkisi çerçevesinde tamamen tarafsız olmaya mecburken; temsilciler, kendilerine temsil görevi veren hükümetin emir ve talimatları doğrultusunda hareket ederek, milli menfaatleri savunmaya mecburdurlar.⁵⁵ Nitekim genel temsilci Emin Ali Bey'in bir davayla ilgili olarak "*Cihan önünde göğsünü gere gere tekrar edeceği*" güçlü hukuki dayanaklarla savunma yapıldığını, Antlaşma'ya aykırı nitelik arz eden karara konulacak serhin de aynı doğrultuda hazırlandığını, bu şekilde "*canla başla ilim sahasında*" çalışmaların sürdürüleceğini Hariciye Vekaleti'ne bildirdiği görülmüştür.⁵⁶

⁵² Emin Ali, s. 191 dn.1, 192.

⁵³ Emin Ali, s. 193.

⁵⁴ Demirtaş, s. 537, 538.

⁵⁵ Emin Ali, s. 193.

⁵⁶ COA., HR.İM./24-82-1.

Türk Hükümeti, 30 Mayıs 1926 tarihinde Türk temsilcilerin görev ve yetkileri hakkında bir talimatname hazırlamış; talimatname, 4 Temmuz 1926'da Resmi Ceride'de yayınlanmıştır.⁵⁷

Buna göre Türk Hükümeti'ni karma hakem mahkemelerinde temsil etmek üzere, bir genel temsilcinin (umumi ajan) başkanlığında ve denetiminde çalışacak temsilcilerden oluşan bir heyet oluşturulmuş; Hariciye Vekaleti'nin emri altında çalışmak üzere, İcra Vekilleri Heyeti kararıyla atanıp azledilmişlerdir. Genel temsilci, davalarla ilgili olarak resmi kurumlarla doğrudan haberleşebilir; resmi kurumlar, mahkemeler ve imtiyazlı şirketlerden her türlü bilgi ve belge talep edebilir. Bu çerçevede genel temsilcinin yürüteceği haberleşme ve işlemler, resmi kurumlar ve vatandaşlarla Türkçe, karma hakem mahkemeleri ve yabancı hükümet temsilcileriyle Fransızca olarak gerçekleştirilecektir. Temsilciler, kendilerine havale edilen işlerin takibinde, iddia ve savunmanın oluşturulmasında, mahkemelerin yargı yetkisine ilişkin her türlü konuda genel temsilcinin görüş ve onayını almak zorundadırlar. Temsilciler heyetinin görevi sona erdiğinde her türlü evrak, Hariciye Vekaleti'ne teslim edilecektir.

Bu doğrultuda ilk hakem mahkemesi, 3 Aralık 1925 tarihinde kurulan Türk-Fransız Karma Hakem Mahkemesi olmuş; söz konusu mahkeme, yoğun iş yükünden dolayı 1938'e kadar çalışmaya devam etmiştir. Ancak bu süreçte Türk Hükümeti'nin Türk-Fransız Karma Hakem Mahkemesi'nin haksız olarak işi uzattığı gerekçesiyle, çalışmalarına ara vermesi yönünde adım attığı da bilinmektedir.⁵⁸

19 Nisan 1926 tarihinde kurulan Türk-İngiliz Karma Hakem Mahkemesi'nin 19 Nisan 1932'ye kadar görev yaparak, 558 adet karar verdiği

⁵⁷ Resmi Ceride, Sene: 4, C: 6, S: 411, s. 1734-1735.

⁵⁸ Emin Ali, Türk-Fransız Karma Hakem Mahkemesi'nin kuruluş tarihini 1 Aralık 1925 olarak vermektedir. Emin Ali, s. 192; Bahattin Demirtaş, "Lozan Barış Anlaşmasına Göre Muhtelit Hakem Mahkemelerinin Çalışmaları", *90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015), s. 544.

aktarılmıştır.⁵⁹ 22 Eylül 1931 tarihli İcra Vekilleri Heyeti toplantısında, söz konusu mahkemenin çalışmalarının bir yıl içinde sona ereceği öngörülmüş ve Türk hakim Cemil Bey'in aynı zamanda Ankara'da Ankara Hukuk Mektebi'nin kurucu dekanı olma görevini sürdürmesi nedeniyle, bazı celselere katılamaması nedeniyle, Türk-Belçika ve Türk-Fransız Karma Hakem Mahkemelerinde hakim olarak görev yapan Hacı Adil Bey ile mahkemelerde birbirleri yerine görev yapabilmelerine karar verilmiştir.⁶⁰

Türk-İngiliz Karma Hakem Mahkemesi'yle aynı gün kurulan Türk-İtalyan Karma Hakem Mahkemesi'nin 16 Aralık 1930 tarihine kadar faaliyetini sürdürerek, 64 adet karar verdiği belirtilmiştir.⁶¹

27 Nisan 1926 tarihinde kurulan Türk-Romen Karma Hakem Mahkemesi ise, 1 Temmuz 1929 tarihine kadar çalışmıştır.⁶² 19 Mayıs 1929 tarihinde Hariciye Nezareti'ne yazılan bir yazıda bu mahkemede 151 dava açıldığı, 28 tanesinin, 17'si Türkiye aleyhine, 6'sı lehine olmak üzere karara bağlandığı; görülmekte olan 128 başvurunun 33'ünün Türk Hükümeti Temsilciliğine tebliğ edildiği, tebliğ edilmeyen 95 başvurunun 93'ünün Romanya aleyhine Müslüman muhacirlerce Romanya'da terk edilen emlak ve araziye ilişkin olduğu bildirilmiştir.⁶³

Türk-Yunan Karma Hakem Mahkemesi'nin kuruluş tarihi 12 Mayıs 1926; Türk-Belçika Karma Hakem Mahkemesi'nin ise 15 Temmuz 1926'dır.⁶⁴

Mahkemelerde ele alınan davalar arasında, henüz Konferans devam ederken Komisyon toplantılarında gündeme gelen II. Abdülhamit'in mirası⁶⁵ ya

⁵⁹ Emin Ali, s. 192; Bilsel, s. 486.

⁶⁰ CCA., 30-18-1-2/23-66-11.

⁶¹ Bilsel, s. 486.

⁶² Bilsel, s. 486.

⁶³ COA., HR.İM., 231-46-4.

⁶⁴ Emin Ali, s. 192; Bilsel, s. 486.

⁶⁵ Detaylı bilgi için bkz. Cemil Koçak, *Abdülhamid'in Mirası*, (İstanbul: Arba Yayınları, 1990); Rıfat N.Balı, *Sarayın ve Cumhuriyetin Dişçibaşısı Sami Günzberg*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007), s. 197-213.

da Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın Mısır'daki malvarlığı⁶⁶ gibi konular olduğu gibi; mahkemelere Ahmet Emin (Yalman) gibi bir Türk gazeteci, İtalyan Assicurazioni Generali Sigorta Şirketi ya da Romanya Harbiye Nezareti tarafından yapılan başvurular da bulunmaktadır.⁶⁷

Söz konusu mahkemelerin merkezinin, Lozan Antlaşması'nda İstanbul olması kararlaştırılmıştır (md. 93). Bu doğrultuda hükümetler anlaşarak, Çemberlitaş'taki eski Maarif Nezareti binası Emlak Maliye İdaresi'nden kiralanmış ve mahkemeler ile kalem örgütleri kurulmuştur.⁶⁸

III. Karma Hakem Mahkemelerinin Yargılama Usulü

Gerek Lozan Barış Antlaşması'nda, gerek diğer antlaşmalarda, karma hakem mahkemelerin yargılama usulüne ilişkin bazı genel hususlara (örneğin vekil kabulü, savunma serbestisinin sağlanması, dava dinlenmesi için gerekli sürelerin belirlenmesi vb.) yer verilirken, yargılama usulünün esas itibarıyla mahkemeler tarafından düzenlenmesi kabul edilmiştir (md. 95).⁶⁹ Bu yetkiye dayanarak mahkemelerin hazırladıkları Usul-i Muhakeme Nizamnameleri Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Başkanları ortak olan karma hakem mahkemelerinin⁷⁰ Usul-i Muhakeme Nizamnamelerinin esas itibarıyla birbiriyle aynı olduğu görülmektedir.

Usul-i Muhakeme Nizamnameleri, söz konusu mahkemeleri mutlak surette bağlamayıp; usul kurallarının sıkı sıkıya uygulanmasının, hakkaniyete

⁶⁶ “Adli Şuun (Türk-İngiliz Muhtelit Mahkemesi Mukarreratı-Sabık Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın Davası)”, *İstanbul Barosu Dergisi*, Cilt: 1. Sene, S: 8, s. 470-476; Bilsel, s. 455, 456; Hill, s. 245, 246.

⁶⁷ “Adli Şuun (Türk-İngiliz Muhtelit Hakem Mahkemesi Mukarreratı-Malta Menfilerinin İngiltere Hükümetinden Davası-Şehremanetin Davası-Ahmet Emin Bey'in Davası)”, *İstanbul Barosu Dergisi*, Cilt: 1. Sene, S: 10, s. 596-599; “Türk İtalyan Muhtelit Hüküm Mahkemesinden: 22 Şubat 1927”, *Hukuki Bilgiler Mecmuası*, Cilt: 1. Sene, Sayı: 7, s. 419-420; “Türk-Romen Mahkeme-i Hakemiyesindeki Hadise-i Cedide”, *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 30 Nisan 1928, 6. Sene, S: 36, s. 1210-1228.

⁶⁸ Emin Ali, s. 192.

⁶⁹ Ayrıca bkz. Versailles, md. 304; Saint Germain, md. 256; Trianon, md. 239; Neuilly, md. 188. Aktaran Emin Ali, s. 194.

⁷⁰ Türk-Fransız, Türk-Belçika mahkemeleri Asser'in; Türk-İtalyan, Türk-İngiliz mahkemeleri Hammerich'in; Türk-Romen, Türk-Yunan mahkemeleri Nordenskjöld'un başkanlığında çalışmışlardır. Emin Ali, s. 195 dn 5.

aykırı bir sonuç doğuracağı anlaşılan durumlarda uygulanmaması mümkün kılınmıştır.⁷¹

Lozan Antlaşması, yargılama dili konusunda da yetkiyi mahkemelere bırakmış; bu doğrultuda Fransızca olmasına karar verildiği görülmüştür. Ancak duruşma sırasında Türkçe veya karşı tarafın kendi lisanında savunma yapılması mümkündür. Nitekim dava, Fransızca yazılmış bir dilekçenin mahkeme kalemine tevdiyle açılmakta; dava dilekçesinde isim ve ikametgah (Türk-Yunan ve Türk-Romen mahkemeleri için mahkeme merkezinde tayin edilecek ikametgah), davaya konu olay ile deliller ve talep sonucuna yer verilmesi gerekmektedir.⁷²

Lozan Antlaşması'nın 78. ve 95. maddelerine dayanarak, malın geri alınması dışındaki taleplerin, mahkemelerin oluşum tarihlerinden itibaren altı ay içinde ileri sürülmesi gerekmektedir. Lozan Antlaşması'nın 65., 66. ve 69. maddelerine ilişkin taleplerin ise, Antlaşma'nın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren on iki ay içinde karma hakem mahkemesine bildirilmiş olması şarttır (md. 70).

Bununla birlikte, karma hakem mahkemelerinin kuruluş süreci, Antlaşma'da öngörülen zaman içinde tamamlanmamış; mahkemeler kurulduğunda belirlenen başvuru süresi de, çoktan sona ermiştir. Ancak söz konusu gecikmenin zorunlu nedenlerden (*force majeure*) ortaya çıktığından hareketle, mahkemelerin dilekçeleri kabul edebilecekleri belirtilmiştir.⁷³ Nitekim Usul-i Muhakeme Nizamnamelerinde süreler, mahkemelerin kuruluş tarihi esas alınarak tekrar düzenlenmiştir. Örneğin, Nitekim Türk-Fransız, Türk-

⁷¹ Emin Ali, s. 198. Örneğin, Türk-İngiliz Karma Hakem Mahkemesi'nin Usul-i Muhakemat Nizamnamesi'nin 60. maddesine göre, hakkaniyete aykırı bir sonuç doğuracağı öngörüldüğünde, mahkemenin Nizamname hükümlerini uygulamaktan kaçınabileceği açıkça düzenlenmiştir. "Türk-İngiliz Muhtelit Hakem Mahkemesi Usul-i Muhakemat Nizamnamesi", *Ceride-i Adliye*, 3. Sene, S: 34, 1 Temmuz 1341, s. 1503.

⁷² Lozan Antlaşması dışındaki antlaşmalarda yargılama dilinin belirlenmiş olması, Lozan Antlaşması'nı diğerlerinden ayıran ruhun hakem mahkemeleri konusunda da açıkça görülmekte olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Emin Ali, s. 195.

⁷³ Hill, s. 244; Emin Ali, s. 197.

Belçika, Türk-Romen, Türk-Yunan Karma Hakem Mahkemelerinde⁷⁴, bu talepler için mahkemelerin kuruluşundan itibaren dokuz aylık bir süre belirlenmiştir.

Öte yandan, tarafların Usul-i Muhakeme Nizamnamelerinde belirtilen şekilde kendilerine vekil tayin etmeleri mümkün olup⁷⁵; Türk-İngiliz ve Türk-İtalyan mahkemelerine başvurabilmek için vekil tayini zorunlu tutulmuştur. Vekillik yapacak kişilerin, tarafların barolarına kayıtlı avukatlar ile hukuk fakültesi profesörleri, Devletlerarası Hukuk Enstitüsü üye ve ortaklarından seçilmesi gerekmektedir.⁷⁶

Dilekçenin mahkeme kalemi vasıtasıyla karşı tarafa tebliğinin, Türk Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanunu'na uygun şekilde Türk genel temsilciliğinin bilgisi dahilinde gerçekleştirilmesi kabul edilmiştir. Davalı, 60 gün içinde savunmasını ve cevap dilekçesini verebilir. Bu cevap dilekçesinin tebliğ tarihinden itibaren 30 gün içinde davacı dilekçeye cevap verebileceği gibi; davalı da, 30 gün içinde karşı cevap sunabilir. Kural olarak yazılı yargılama usulü benimsenmekle birlikte, açık duruşma, ancak taraflardan veya temsilcilerden birinin talebine veyahut mahkemenin gerek görmesi ve bir zorunluluğa dayanılması halinde istisnai olarak yapılabilir ve bu durumda son söz, davalıya ve mensubu olduğu devletin temsilcisine verilir.⁷⁷

Yazılı yargılama aşamasında cevap vermemek veya açık duruşma davetine uymamak, hüküm verilmesine engel olmayıp, söz konusu tarafın mensup olduğu devletin temsilcisi huzurunda dava görülebilir. Temsilciler, yazılı veya sözlü olarak bütün yargılama sürecinde savunma yapma hakkına sahiptirler. Her zaman yetkisizlik itirazında bulunabilirler. Ancak taraflar,

⁷⁴ Türk-Fransız ve Türk-Belçika Usul-i Muhakeme Nizamnamelerinin md. 18; Türk-Yunan, Türk-Romen Mahkemeleri md. 36. Aktaran Emin Ali, s. 197.

⁷⁵ Bu konuda dikkat çekici bir örnek, 13 Mayıs 1933 tarihli İcra Vekilleri Heyeti toplantısında, Türk-Fransız Karma Hakem Mahkemesi'nde Augustin Normand ve Mühimmat-ı Harbiye Şirketleri tarafından Türkiye aleyhine açılan davaların savunmasını yapması için eski Adliye Vekili Mahmud Esad Bey'e vekalet verilmesinin kararlaştırılmış olmasıdır. CCA., 30-18-1-2/36-35-6.

⁷⁶ Emin Ali, s. 196, 197.

⁷⁷ Emin Ali, s. 195, 196.

mahkemenin yetkisizliğine ilişkin itirazlarını davaya ilişkin savunmalarını yapmadan önce ileri sürmelidirler.⁷⁸

Açık celsede tefhim edilmesi gerekli görülen kararın oyçokluğu ile alınacağı kabul edilirken; mahkemelerin oluşum şekli düşünüldüğünde, tarafsız başkanın vereceği oyun belirleyici olması kaçınılmazdır. Karma hakem mahkemeleri kararları kesin olup, istinaf ve temyiz yolu öngörülmemiştir. Ancak yargılama sırasında bilinmeyen, esas meseleye etkili yeni bir durumun ortaya çıkması halinde, hükmün tebliğinden itibaren 2 yıl içinde yeniden yargılama talebi ileri sürülebilecektir. Türk-Romen ve Türk-Yunan Hakem Mahkemelerinin Usul-i Muhakeme Nizamnamelerinde bu süre, hükmün tebliğinden veya hükme etkili yeni durumdan haberdar olunmasından itibaren 60 gün olarak belirlenmiştir.⁷⁹

Karma hakem mahkemelerinde verilen kararların Türk hukukunda uygulanmasına ilişkin olarak 22 Ocak 1930 tarihinde Başvekil İsmet Paşa, Adliye Vekaleti'nce hazırlanan "Muhtelit Hakem Mahkemelerinden Sadır Olan Hükümlerin Tenfizi Hakkında Kanun Layihası"nı T.B.M.M.'ne sunmuş; 23 Ocak'ta tasarı, Adliye ve Hariciye Encümenlerine havale olunmuştur.

Adliye Encümeni, tasarıda da teklif edildiği üzere, karma hakem mahkemelerinin hükümlerinin yerine getirilmesi görevinin İstanbul İcra Dairesi'ne bırakılmasının, mahkemelerin de faaliyette buldukları yer olması itibarıyla ilgililer açısından kolaylık sağlayacağı gerekçesiyle uygun bulunduğu yönündeki görüşünü 12 Şubat 1930 tarihli mazbatasıyla bildirmiştir. Hariciye Encümeni ise, kanun tasarısının 1. maddesinin sadeleştirip kısaltılarak yazılması gerektiği görüşünü içeren mazbatasını 18 Mayıs'ta sunmuştur. 22 Mayıs 1930 tarihinde Meclis Genel Kurulu'nda ivedilikle görüşülen tasarı, Hariciye Encümeni'nce önerilen değişikliğine uygun şekilde aynı gün kabul edilmiştir.⁸⁰ 1633 sayılı "Karma Hakem Mahkemelerinden Sadır Olan Hükümlerin Tenfizi

⁷⁸ Emin Ali, s. 196, 197.

⁷⁹ Emin Ali, s. 192, 195, 198.

⁸⁰ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 3, Cilt: 15, 25. İnikat (23 Ocak 1930), s. 28; Cilt: 19, 62. İnikat, 22 Mayıs 1930, s. 167.

Hakkında Kanun”, 26 Mayıs 1930 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Kanun’un 1. maddesine göre, *“Muhtelit hakem mahkemelerinden 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Muahedesi’ne tevfikân sadır olan hükümler, Türk mahkemelerinin hükümleri misillu tenfiz olunmak üzere hükümetçe İstanbul İcra Dairesine tevdi olunur. Bu hükümlerin tenfizi için mütekabiliyet şarttır. Bu kanunun icrasına İcra Vekilleri Heyeti memurdur”*.

Ayrıca 18 Mayıs 1931 tarihinde Muhtelit Hakem Mahkemelerinden verilen hükümlerin tatbikine ait bir yönetmeliğin yürürlüğe girdiği belirtilmiştir.⁸¹

Bu hükümler doğrultusunda karma hakem mahkemelerinin kararlarının tanınması söz konusu olmuştur. Örneğin, 9 Aralık 1931 tarihli İcra Vekilleri Heyeti toplantısında Türk-İngiliz, Türk-Fransız, Türk-İtalyan Karma Hakem Mahkemelerinden gerçek ve tüzel kişiler hakkında verilen kararların tenfizi kabul olunmuştur.⁸²

Ancak kararların uygulanması, çeşitli nedenlerle zaman zaman farklı şekilde gerçekleşmiştir. Örneğin İcra Vekilleri Heyeti’nin 10 Ağustos 1933 tarihli toplantısında, Türk-İngiliz Karma Hakem Mahkemesi’nin bazı kararlarının ve Türk-Fransız Karma Hakem Mahkemesi’nin Alphonse Cellière hakkındaki kararının Antlaşma hükmünün yanlış yorumlanması ve bu şekilde ortaya çıkan yetki tecavüzü sonucunda verildiği gerekçesiyle tenfiz edilmemesi kararlaştırılmıştır.⁸³

Benzer şekilde, 27 Haziran 1935 tarihli İcra Vekilleri Heyeti toplantısında da, Türk-Yunan Karma Hakem Mahkemesi’nin Yunanistan vatandaşı Vartolomeos ile ilgili bir kararının tenfiz edilmemesi sonucuna varılmıştır.⁸⁴

Diğer taraftan, mahkemelerin çalışmaları sona erdikten sonra dahi bazı işlemlerin yürütülmesi zorunlu olmuştur. Örneğin, 1942 yılına gelindiğinde, eski

⁸¹ Demirtaş, s. 539.

⁸² CCA., 30-18-1-2/24-78-13.

⁸³ CCA., 30-18-1-2/38-57-14; 30-18-1-2/38-57-13.

⁸⁴ CCA., 30-18-1-2/56-56-12.

Türk-İngiliz Karma Hakem Mahkemesi kararlarından bazılarının tenfiz kararı verilmiş olduğu halde kısmen veya tamamen uygulanmaması, tenfiz edilmemesine karar verilmesi ya da ilgililerinin takip etmemesi gibi nedenlerle, kalan İngiliz alacaklarının ödenmesi için mektup teatisi ve bir anlaşma yapmak üzere Hariciye Vekaleti'ne yetki verilmiştir.⁸⁵ 1952 yılında ise lağvedilmiş olan Türk-Fransız, Türk-Belçika ve Türk-İtalyan Karma Hakem Mahkemeleri kararlarınca alacaklılara toptan ödeme yapılmasının temini için ilgili devletlerle anlaşma yapılmasına yönelik bir karar çıkarılmıştır.⁸⁶

Karma hakem mahkemeleriyle ilgili atılan son adım, 8 Kasım 1988 tarihli ve 1983 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan 3488 sayılı "Uygulanma İmkânı Kalmamış Olan Kanunların Yürürlükten Kaldırılması Hakkında Kanun"la, 1633 sayılı "Karma Hakem Mahkemelerinden Sadır Olan Hükümlerin Tenfizi Hakkında Kanun"un yürürlükten kaldırılması olmuştur.

Sonuç

Lozan Barış Antlaşması'nın en önemli sonucu, siyasi, ekonomik ve hukuki bağımsızlığın kazanılmasıdır. Savaş ve işgal yıllarının ülkede yarattığı hukuki belirsizliklerin, başka antlaşmalarda da öngörülen karma hakem mahkemeleri aracılığıyla çözüme kavuşturulması kararlaştırılmış; ancak karma hakem mahkemelerinin yapısı ve yetki alanı belirlenirken, yeni kurulan Devletin eşit ve bağımsız yapısı hükümlere yansıtılmıştır.

Bu çerçevede Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren diğer antlaşmalardan farklı olarak⁸⁷, Lozan Barış Antlaşması'na göre kurulan ve 1925 ile 1938 yılları arasında İstanbul'da faaliyet gösteren karma hakem mahkemelerinde, savaş ve işgal döneminde verilen mahkeme kararlarının bozulması ya da tekrar gözden geçirilmesi şeklinde bir uygulama gerçekleştirilmemiş; ulusal yargı tamamen göz ardı edilmemiştir.

Diğer antlaşmalara dayanılarak kurulan karma hakem mahkemelerine bakıldığında, 70.000'den fazla başvuru inceleyerek, iki Dünya Savaşı arasında

⁸⁵ CCA., 30-18-1-2/100-90-16.

⁸⁶ Demirtaş, s. 545, 546.

⁸⁷ Versailles Antlaşması'nın 302. ve 305. maddeleri örnek olarak gösterilebilir. Requejo Isidro-Hess s. 243, 244.

en yoğun çalışan yargı makamı olarak nitelendirilmelerine rağmen, kapsamlı bir yaklaşım geliştirmeyip, dağınık içtihatlar ortaya çıkardıkları gerekçesiyle literatürde eleştirildikleri görülmektedir.⁸⁸ Dolayısıyla bu açıdan Lozan Antlaşması'yla kurulan karma hakem mahkemeleriyle tam bir karşılaştırma yapma olanağı bulunmamaktadır. Ancak mahkeme kararları günışığına çıktığında, çetin bir mücadele sonucunda ulaşılan barış şartlarında, öngörülen bu yargı yolunun tarafların taleplerinin karşılanması açısından adaletin ve hakkaniyetin gerçekleşmesine ne ölçüde hizmet ettiği anlaşılacaktır.

⁸⁸ Michel Erpelding, "Introduction: Versailles and the Broadening of 'Peace Through Law'", *Peace Through Law- The Versailles Peace Treaty and Dispute Settlement After World War I*, (Germany: Nomos, 2019), s. 25; Requejo Isidro-Hess, s. 273, 274.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

- **Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA.)**

HR.İM./231-46-4

HR.İM./24-82-1

- **Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (CCA.):**

30-18-1-2/23-66-11

30-18-1-2/24-78-13

30-18-1-2/36-35-6

30-18-1-2/38-57-13

30-18-1-2/38-57-14

30-18-1-2/56-56-12

30-18-1-2/100-90-16

Kitap&Makaleler:

“Adli Şuun (Türk-İngiliz Muhtelit Mahkemesi Mukarreratı-Sabık Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın Davası)”, *İstanbul Barosu Dergisi*, 1. Sene, S: 8, s. 470-476.

“Adli Şuun (Türk-İngiliz Muhtelit Hakem Mahkemesi Mukarreratı-Malta Menfilerinin İngiltere Hükümetinden Davası-Şehremanetinin Davası-Ahmet Emin Bey'in Davası)”, *İstanbul Barosu Dergisi*, 1. Sene, S: 10, s. 596-599

BALİ, Rıfat N., *Sarayın ve Cumhuriyetin Dişçibaşısı Sami Günzberg*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007.

BASKICI, M. Murat, “Lozan Barış Antlaşmasının Ekonomik ve Mali Hükümleri”, *Yaşayan Lozan*, (Editör: Çağrı ERHAN), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2003, s. 263-391.

BİLSEL, M. Cemil, *Lozan*, C. II, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1998.

DEMİRCİ, Sevtap, *Belgelerle Lozan*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2011.

DEMİRTAŞ, Bahattin, “Lozan Barış Anlaşmasına Göre Muhtelit Hakem Mahkemelerinin Çalışmaları”, *90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015, s. 527-547.

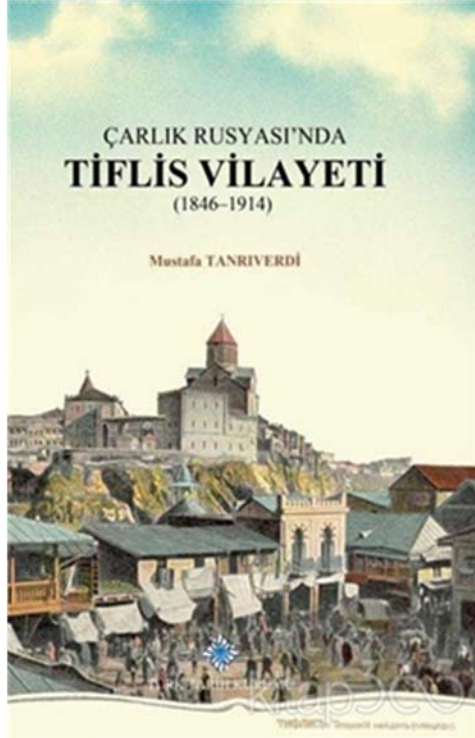
- EMİN ALİ, “Lozan Ahidnamesine Göre Muhtelit Hakem Mahkemeleri”, *Hukuki Bilgiler Mecmuası*, Kanunuevvel 1926, Sene: 1, S: 4, s. 189-198.
- ERPELDING, Michel, “Introduction: Versailles and the Broadening of ‘Peace Through Law’”, *Peace Through Law- The Versailles Peace Treaty and Dispute Settlement After World War I*, Germany: Nomos, 2019, s. 11-28.
- HILL, W.H., “The Anglo-Turkish Mixed Arbitral Tribunal”, *Juridical Review*, 47/3, (1935), s. 241-252.
- KARACAN, Ali Naci, *Lozan*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- KOÇAK, Cemil, *Abdülhamid’in Mirası*, İstanbul: Arba Yayınları, 1990.
- Lozan Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, (Çev: Seha L.MERAY), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- MEHMED OSMAN, “Türk-İtalyan Muhtelit Hakem Mahkemesinin Müesses İçtihad ile Telifine İmkan Olmayan Bir Kararı”, *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Şubat 1928, Sene: 6, Sayı: 3, s. 1030-1054.
- ÖRSTEN ESİRGİN, Seda, “Lozan Barış Görüşmelerinde İmtiyazlar Sorunu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Temmuz 2012, C: 28, S: 83, s. 87-114.
- REQUEJO ISIDRO, Marta-HESS, Burkhard, “International Adjudication of Private Rights: The Mixed Arbitral Tribunals in the Peace Treaties of 1919–1922”, *Peace Through Law- The Versailles Peace Treaty and Dispute Settlement After World War I*, Germany: Nomos, 2019, s. 239-276.
- SONYEL, Salahi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, Ankara: TTK Yayınları, 2003.
- STRUPP, Karl, “The Competence of the Mixed Arbitral Courts of the Treaty of Versailles”, *The American Journal of International Law*, 17/4, (1923), 661-690.
- ŞİMŞİR, Bilal, *Lozan Telgrafları*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 1990.
- “Türk-İngiliz Muhtelit Hakem Mahkemesi Usul-i Muhakemat Nizamnamesi”, *Ceride-i Adliye*, 3. Sene, S: 34, 1 Temmuz 1341, s. 1497-1503.
- “Türk İtalyan Muhtelit Hüküm Mahkemesinden: 22 Şubat 1927”, *Hukuki Bilgiler Mecmuası*, 1. Sene, Sayı: 7, s. 419-420.

“Türk-Romen Mahkeme-i Hakimiyesindeki Hadise-i Cedide”, *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 30 Nisan 1928, 6. Sene, S: 36, s. 1210-1228.

Mustafa Tanrıverdi, **Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, 295 s. ISBN: 978-975-17-4225-4

Alphan ŞATIR*

Mustafa Tanrıverdi, Kırıkkale Üniversitesi Tarih Bölümü'nden 2007 yılında mezun olmuştur. Gazi Üniversitesi'nde 2009 yılında "Karakalpakların Anadolu'ya Göçü (1877-1914)" adlı yüksek lisans tezini, İstanbul Üniversitesi'nde 2016 yılında "Çarlık Rusyası Döneminde Tiflis Vilayeti (1878-1914)" adlı doktora tezini tamamlamıştır. Mustafa Tanrıverdi'nin doktora tezi olarak hazırladığı "Çarlık Rusyası Döneminde Tiflis Vilayeti (1878-1914)" adlı çalışma, kitap haline getirilmiş ve 2019 yılının Eylül ayında *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)* adıyla Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır.

Kitapta, Rusya İmparatorluğu'nun yayılma politikasının başarıya ulaşmasında önemli rol oynayan "*guberniya*" (Vilayet) sisteminin örneklerinden

* İstanbul Üniversitesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü Lisans Öğrencisi
alphansatir@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-0770-3775>

biri olan Tiflis Vilayeti ele alınmaktadır. “*Guberniya*” kelimesi Latince “*gubernium*” kökünden gelmektedir ve bu kavram, Rusya İmparatorluğu idari yapılanmasındaki yeri dikkate alındığında, Türkçeye “*Vilayet*” olarak çevrilebilir. Guberniyayı yöneten kişiye ise “*Gubernatör*” adı verilir. Bu sistem, devletin idari bölünmesindeki dağınıklığı gidermek ve merkeziyetçi yapıyı kuvvetlendirmek amacıyla ilk kez I. Petro tarafından uygulanmaya başlanmıştır. İlk olarak Rusya İmparatorluğu’nda sekiz guberniya kurulmuştur. Bunların ilki İsveç’ten Büyük Kuzey Savaşı’nda ilhak edilen topraklar üzerinde kurulan Ingermanland Guberniyası’dır. Bu ilk guberniyanın yönetici ise Knez Aleksandr Daniloviç Menşikov’dur.

Kitabın odak noktasındaki Tiflis Guberniyası, günümüz Gürcistan’ın kuzeydoğusunu, Ermenistan’ın kuzeyini ve Azerbaycan’ın kuzeybatısını kapsayan, merkezi günümüzdeki Tiflis şehri olan bir guberniyadır. Bu guberniya, şu “*uezdlerden*” (kazalardan) ve okruglardan oluşmaktaydı; Tiflis Uezdi, Ahıska Uezdi, Borçalı Uezdi, Gori Uezdi, Duşeti Uezdi, Telav Uezdi, Tioneti Uezdi, Signah Uezdi ve Zakalata okruğu. Zakalata, askeri halk yönetimi (Voennarodnoe upravleniye) ile yönetilmesine ve okrug olmasına karşın bir istisna oluşturarak Tiflis Guberniyası’na bağlıydı. Bu guberniyada 1897 itibariyle 1.051.032 kişi yaşamaktaydı.

Tiflis Vilayetinin ele alındığı kitap “Rusya İmparatorluğu’nun Taşra Yapılanması ve Tiflis Guberniyası”, “Tiflis Guberniyası’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, “Merkeziyetçilik ve Tiflis Guberniyası’ndaki Yansımaları”, “Merkeziyetçi Politikanın Çıkmazları ve Siyasal Gelişmeler” başlıklı dört bölümden oluşmaktadır.

Kitabın birinci bölümü olan “Rusya İmparatorluğu’nun Taşra Yapılanması ve Tiflis Guberniyası”na guberniyaların idari sistemde resmi olarak yer almaya başladığı I. Petro’nun 1708 Fermanı’ndan ve Rus İmparatorluğu’nun bu reformlardan sonraki taşra yönetim biçiminden bahsedilerek başlanmıştır. I. Petro’nun yönetiminden önce imparatorluk uezdlere bölünmüş şekilde yönetilmekteydi. Bu uezdler, çoğunlukla şehirlerden ve bu şehirlerin yakın çevresinden oluşmaktaydı. Bu yapılanma nedeniyle o dönemde nüfus dengesiz

olarak dağılmıştı ve nüfusun dengesiz yapısından dolayı idari yapının yönetimi zordu. 1708 Fermanı ile I. Petro bu idari sistemi değiştirmiş ve uezdler yerine bahsedilen Guberniya sistemine geçilmiştir. Bu bölümde ayrıca guberniyaların alt ve üst birimlerine, yönetilme biçimlerine ve tarihçesine değinildikten sonra, Kafkasya’da guberniyaların ortaya çıkışından ve nihayetinde Tiflis Guberniyası’nın kurulmasından bahsedilmiştir. 1801’de Gürcistan’ın ilhaki sonrası Rusya İmparatorluğu’nun topraklarına kattığı bölgede, 10 Nisan 1840’da onaylanan kanun ile Kafkasya Krayı kurulup iki kısma ayrılmıştır. Batı kısmı Gürcistan-İmereti Guberniyası; doğu kısmı ise Hazar Oblastı olarak yapılandırılmıştır. 1840 Reformu’ndan altı yıl sonra ise Gürcistan-İmereti Guberniyası’nın önemli bir kısmı, Tiflis Guberniyası adı altında yeniden düzenlenmiştir. Mustafa Tanrıverdi, Tiflis Guberniyası’nın kuruluş tarihi olan 1846’dan itibaren bu vilayetin idari yapısını derinlemesine ele alarak okuyucuya Tiflis Vilayeti, uездleri (kazaları) ve şehir merkezi ile ilgili çarpıcı gerçekler sunmaktadır.

Kitabın “Tiflis Guberniyası’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı” başlıklı ikinci bölümünde, Rusya’nın Kafkasya’yı yönettiği ve merkezi Tiflis şehri olan Tiflis Vilayeti, tablolarla desteklenerek sosyal, ekonomik, dini ve kültürel açılardan ele alınmıştır. Kitapta sadece nüfus dağılım çizelgeleriyle yetinilmemiş, çizelgeye yansıyan değişikliklerin sosyo-ekonomik sebepleri açıklanmıştır. Esere yöneticiler tarafından ele alınan mektuplar, halkın şikayet mektupları eklenmiş; hatta yeri geldiğinde çizelgelere konu olan kişilerle ilgili bilgiler de verilmiştir.

Çalışmada kozmopolit bir şehir olan Tiflis’teki etnik unsurlar arasındaki çekişmelere de yer verilmiştir. Örneğin Tiflis Guberniyası’nda yaşayan Ermeniler, Müslüman Türkleri bölgeden göç ettirmek için “*sizler askere alınacaksınız ve çocuklarınız hristiyan olacak*” gibi dedikodular yaymıştır. Ermeni orman muhafızları ise sebep göstermeksizin ormancılıkla geçinen bölge Müslümanlarını, Ahıska ve Ahılkelek uездlerinde ödeyemeyecekleri miktarlarda cezalara tabi tutmuştur. Rusların iskan politikası sonucu Kafkasya’ya Malakan, Duhobor, Alman, Polonyalı ve Rum toplulukları da yerleştirilmiştir.

“Merkeziyetçilik ve Tiflis Guberniyası’ndaki Yansımaları” adlı üçüncü bölümde guberniyadaki eğitim durumu, hukuk, vergilendirmeler, gelir-gider oranları, tüm imparatorlukta ve Kafkasya’da din dağılımı ve askerlik konusu incelenmiştir. Topraklarında, her alanda olduğu gibi hukuk alanında da birlik sağlamaya çalışan imparatorluk, çeşitli hukuki reformlar yapmıştır. Örneğin 1802 yılında Adalet Bakanlığı kurulur ve 1864 yılında Hukuk Reformu yapılır. 1868 yılında ise Tiflis Hukuk Meclisi kurulur. Bu meclis, medeni ve ceza hukuk alanında bölge mahkemeleri için bir istinaf mahkemesi; sulh mahkemeleri için ise bir temyiz mahkemesi olarak görev yapmıştır. Üçüncü bölümün ilk maddesinde bu meclise ağırlık verilmiş bunun yanında Jandarma İdaresi’nden de bahsedilmiştir.

İmparatorluğun merkeziyetçilik anlayışının tesir ettiği alanlardan biri de eğitimidir. 1847 yılında Kafkasya Eğitim Bölgesi İdaresi kurulmuş ve 1877’de tüm eğitim kurumları merkezi bir yapı etrafında birleşmiştir. Bunun sonucu bölgedeki eğitim kurumları da ortak eğitim sistemine uygun hale getirilmiştir. Fakat 1884’te eğitim alanında köklü bir değişikliğe gidilmiştir. Nispeten laik olan eğitim, bütün ilkokulların Kafkasya Eğitim Bölgesi İdaresi yerine Kutsal Sinod’a bağlanması sonucu tamamen boyut değiştirmiş ve muhafazakarlaşmıştır. Bu tarihten itibaren eğitimde Ortodoksluğun esas alındığı bir model benimsenmiştir. Eğitimdeki bu köklü değişim ise başta Ermeniler olmak üzere bölge halkını rahatsız etmiştir. 1905 ihtilaline kadar da imparatorluğun muhafazakar ve kısıtlayıcı politikaları yumuşamaz.

I. Petro dönemine kadar sınırları tam olarak çizilmeyen askeri yükümlülük ise 1705 tarihi itibariyle bir sisteme oturtulmuştur. Kura usulüne göre vatandaşlar askerliğe tabi tutulmuş ve askerlik süresi ömür boyu olarak değiştirilmiştir. Fakat I. Petro’dan sonra askeri alanda yeniden değişiklikler yapılır. Önce toplumun bazı kısımları askerlikten muaf tutulur, daha sonra zorunlu askerlik süresi kısalır. Bu konuların yanı sıra kitapta asker alım kurallarına da değinilmiştir.

“Merkeziyetçi Politikanın Çıkmazları ve Siyasal Gelişmeler” adlı dördüncü bölümün ana teması ise 1905 İhtilali’dir. Kafkasya’da 1905 İhtilali’nden

önce bazı halklar siyasi olarak örgütlenmeye başlar ve milli kimlikleri ile monarşi karşıtlığına girişirler. Bu milliyetçi hareketlerin başını ise Gürcüler ve Ermeniler çeker. 1905 olayları en başından itibaren Osmanlı Devleti tarafından takip edilmiştir. 1905 İhtilali, Rus İmparatorluğu çapında geniş yankı bulan kitlesel siyasi eylemlere verilen isimdir. Bu bölümde önce 1905 İhtilali ile ilgili Rusya İmparatorluğu genelinde daha sonra ise Kafkasya’da yaşayan Ermenilerin planları gibi Tiflis Guberniyası özelinde konulara değinilir. İhtilalden sonra kurulan Duma’nın Tiflis Guberniyası’ndaki temsili ve Tiflis Guberniyası’nın, Duma’daki temsili de iki alt başlık olarak bölümde yer almaktadır. Eserin sonunda Tiflis’ten kareler bulunmaktadır.

Sonuç olarak Mustafa Tanrıverdi, eserinde Tiflis Vilayeti’nin kuruluşundan 1914 yılına kadar vilayetle ilgili çeşitli konuları Gürcistan Merkez Tarih Arşivi, Rusya Devlet Tarihi Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde yaptığı çalışmalar neticesinde bulduğu belgeler üzerinden ele almış ve alana katkı sağlayacak bilimsel bir çalışma ortaya koymuştur.

Esra Özsüer, **Trabzon Rum Mektebi: Doğu'nun Deniz Feneri**, İstanbul, Libra Yayınları, 2019, 156 s. ISBN: 978-605-7884-48-0

Doğukan MELEK*

Anadolu sahasının kuzeyinde Karadeniz kıyısına kurulan Trabzon şehrindeki bir Rum okulunu kaleme alan *Trabzon Rum Mektebi: Doğu'nun Deniz Feneri* kitabı Dr. Esra Özsüer tarafından hazırlanmıştır. Yazar bu eserinde Trabzon Rum Mektebinin kuruluş amacını, faaliyetlerini ve genel durumunu ele almıştır. Yazarı bu çalışmaya teşvik eden unsur ise Atina Küçük Asya Araştırmaları Merkezinde yaptığı post-doktora sürecinde Türkiye'de Trabzon Rum Mektebi ile ilgili kapsamlı bir araştırma olmadığını fark etmesidir. Bu eser, yazarın Atina'da arşivde yaptığı araştırmalar sırasında

bulduğu Trabzon Rum Mektebi'nde çalışan müdürler ve okuyan öğrencilerin notları, okulla ilgili çeşitli resmi belgelere ve mektuplara dayanarak hazırlanmıştır.

* İstanbul Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Lisans Öğrencisi.
dogukanmelek53@icloud.com <https://orcid.org/0000-0002-9046-409X>

Dr. Esra Özsüer, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi anabilim dalında yüksek lisansını tamamladıktan sonra Atina’da bulunan Panteion Üniversitesi’nde Siyaset Bilimi ve Tarih Bölümünde 2011-2015 yılları arasında doktorasını yapmıştır. 1999-2016 yılları arasında burslu öğrenci olarak Atina, Selanik ve Rodos'ta akademik çalışmalarını sürdürmüştür. Siyasi Tarih alanında araştırmalar yapan Esra Özsüer özellikle Balkanlarda kimlik ve imaj çalışmaları üzerine yoğunlaşmıştır. Ayrıca 19. yüzyılda Yunan milliyetçiliğinin uyanışı, Türk ve Yunan ilişkilerinde Biz ve Öteki, İslamofobia, Avrupa’da Türk İmajı gibi konularda da çalışmaları bulunmaktadır. Esra Özsüer’in birçok yazısı ve makalesi olduğu gibi, 2016 yılında Atina’da Yunanca *Oı Dyo Opseis tou İdiou Nomismatos Ellinika kai Tourkika Vivlia Istorikis Mythoplasias gia Paidiko Koino [Madalyonun Öteki Yüzü. Çocuk Topluluğuna Yönelik Türkçe ve Yunanca Kitaplarda Tarihi Mitlerin Oluşturulması]* ve Kronik yayınlarından çıkan *Türkokratia. Avrupa’da Türk İmajı* başlıklı kitapları yazarın önemli çalışmaları olarak gösterilebilir.

Kitabın giriş kısmında Yunanlıların Karadeniz’e ilk gelişleri, Karadeniz isminin kökeni ve diğer isimlendirmeler, Trabzon şehrinin bölgede yaşayan eski uygarlıklar ve en son Osmanlılar için olan konumu ve önemi anlatılmıştır. Tüm bunların yanı sıra Trabzon’un değişen nüfus yapısı üzerine de bilgiler verilmektedir.

Eser giriş kısmı hariç 17 bölümden oluşmaktadır: Karadeniz Rumlarının İlk Örgütlü Eğitim Kurumu: Trabzon Rum Mektebi, Trabzon Rum Mektebi’nin Tarihçesi, Tanzimat Dönemi’nde Trabzon Rum Mektebi, Tanzimat Reformları Sonrasında Trabzon Rum Mektebi’nde Artan Öğrenci Sayısı, Kripto Hristiyanlar, “Siyasi Kasa” ve Cemaat İçi Çatışma, Kilise Sorunu, Karadeniz’de Ticari Hareketlilik, “Megali İdea” Ülküsü ve Atina Üniversitesi, Osmanlı Devleti’nde Rum Cemiyetlerinin Faaliyetleri, Karadeniz Rumlarının Kimlik Oluşumunda XIX. Yüzyıl Milliyetçiliği, Pontus Milliyetçiliğinin Yeni Kalesi: Trabzon Rum Mektebi, XX. Yüzyıl Başlarında Trabzon Rum Mektebi’nde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri, Trabzon Rum Mektebi’nin Ders Müfredatı, Trabzon Rum Mektebi’nin Yunan/Rum Cemiyetleriyle İlişkisi, Büyük Savaş Döneminde Trabzon Rum Mektebi ve son olarak da Trabzon Rum Mektebi’nin Kapatılması. Eser Trabzon’un sosyo-kültürel yapısı ve bölgede yaşayan gayrimüslimlerin eğitim ve kimlik oluşturma sürecini ele alarak alana katkı sağlamaktadır.

İlk bölüm “Karadeniz Rumlarının İlk Örgütlü Eğitim Kurumu: Trabzon Rum Mektebi”nde yazar ilk önce Trabzon’da Osmanlı hakimiyeti öncesinde

mevcut eğitim kurumlarının varlığından söz etmektedir. Ardından Osmanlı hakimiyeti ile birlikte bölgede siyasi yapılanmanın değişmesi ve Trabzon’da dini birliğin bozulma sebepleri, yaşanan dini çatışmalar ve Metropolitan Ortodoks Hristiyan olan halkı mezhep veya din değişikliğinden kurtarmak için tekrardan bir Rum Mektebi açılması gerekliliğini dile getirmesi ve Trabzon Rum Mektebinin kuruluşu anlatılmıştır.

“Trabzon Rum Mektebi’nin Tarihi” başlıklı ikinci bölümde Trabzon Rum Mektebi isminin ilk kullanımından, kuruluş tarihinden bahsedilmesinin yanı sıra okulun yaşadığı maddi sıkıntılar, müdürler ve değişen müdürlerin, Osmanlı-Rus savaşı neticesinde Rusya’nın, ve Osmanlı vergi sisteminin bozulmasının okulun işleyişi ve yapısı üzerindeki etkisi gibi konular işlenmiştir.

Üçüncü bölümde ise “Tanzimat Dönemi’nde Trabzon Rum Mektebi” başlığı adı altında Osmanlı Devletinin başlattığı reform hareketlerinin genel olarak Gayrimüslim halklar fakat özelde Rumlar üzerindeki olumlu etkileri ele alınmıştır. Özellikle Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlayan ve devamında batılı devletlerin baskıları sonucunda gerçekleşen Islahat Fermanı ve yine reformlaşma hareketlerinin doğurduğu Osmanlılık kimliğinin Rumları ve Rumlara ait eğitim kurumlarını nasıl etkilediği ve kurumları ne türlü değişikliğe götürdüğü anlatılmıştır.

Dördüncü bölüm olan “Tanzimat Reformları Sonrasında Trabzon Rum Mektebi’nde Artan Öğrenci Sayısı” başlığıyla, Trabzon’da Tanzimat Fermanının ilanından sonra gelişen ekonomik ve kültürel hayat, Trabzon Rum Mektebi’nin 1900 yılına kadar öğrenci sayısındaki değişimler bir tablo ile gösterilmiştir.

“Kripto Hristiyanlar” başlıklı beşinci bölümde Islahat Fermanı ile Rum halkı arasında yeşeren özgürlük umutlarından bahsedilmiştir. Ayrıca gizli Hristiyanlar (kripto Hristiyanlar)’ın bu umutla birlikte tekrardan Hristiyanlığa dönüşleri ve yörenin şartlarına nasıl uyum sağladıkları ve nasıl gizlendikleri de okuyucuya sunulmuştur.

Altıncı bölüm olan “Siyasi Kasa ve Cemaat İçi Çatışma”da ise Trabzon Rum Mektebinde yaşanan cemaat içi çatışmalar nedeniyle öğrenci sayısının düşmesi ve okulun öğrenci sayısını arttırmak için yaptığı yenilikler anlatılmıştır.

Yedinci bölüm “Kilise Sorunu” adı altında toplanmış ve metropolit seçimlerinden dolayı kilise kaynaklı cemaat içi çatışmanın okula olumsuz etkileri aktarılmıştır.

“Karadeniz’de Ticari Hareketlilik” başlıklı sekizinci bölümde XX. Yüzyılın başlarında ticarete bağlı olarak Rumların artan ekonomik gücü ve Trabzon Rum

Mektebindeki öğrenci nüfus artışının ilişkisi ortaya konulmuştur. Ayrıca Trabzon ilinin Dünya Kamuoyundaki önemi gerek coğrafi gerekse nüfus yapısı olarak incelenmiştir. Osmanlı Rumlarını etkisi altına alan ve uluslaşma süreciyle birlikte gelen “Megali İdea”ya da değinilmiştir.

Dokuzuncu bölüm olan “Megali İdea ve Atina Üniversitesi” başlığında Yunan Krallığı’nın Megali İdea ülküsü ve Enosis kavramlarıyla birlikte başlayan yayılcı ve tüm Yunanlıları birleştirme çabaları, Yunan Krallığının bu ülküyü gerçekleştirebilmek amacıyla açtığı konsolosluklar ve bu konsoloslukların görevleri ve görev alanları, Rumlar üzerindeki dil ve eğitim politikaları, Atina Üniversitesinin konumu, önemi, çabaları ve amacı kaleme alınmıştır. Kısaca Yunanistan Krallığı’nın Osmanlı Rumlarını Helen kültürüyle tanıştırmaya ve ortak atayı tanıtmaya güdümü, bunun sonucunda Yunanlıların “Nerede bir Yunan varsa orası Yunan toprağıdır” ilkesi ile Yunan ideolojisini Karadeniz’e yaymak için yaptığı çalışmalar okuyucuya sunulmuştur.

Onuncu bölüm “Osmanlı Devleti’nde Rum Cemiyetlerinin Faaliyetleri” başlığı altında, yazar Osmanlı Devleti’nde kurulan cemiyetleri ve bunların amaçlarından birkaçına değindikten sonra Rumların kurduğu cemiyetlere ve bu cemiyetlerin, Yunan Krallığı ile Anadolu Rumları arasındaki köprüyü kurma ve ortak bir kimlik yaratma çabasını ele almaktadır.

Trabzon Rumlarının Helen/Yunan ihtişamını göstermek amacıyla yeni bir Rum Mektebi yapmak, bu binanın yapımındaki yardımlar, yeni binanın nasıl kurulduğu ve yeni Helen kültürünü yaşatan binanın Yunan toplumu için değeri, XIX. Yüzyıl milliyetçiliğinin Rumlar üzerindeki etkisi, dinin milliyetten geri kalması, Hristiyan isimlerinin, Antik Yunan isimleriyle değiştirilmesi gibi durumları yazar “Karadeniz Rumlarının Kimlik Oluşumunda XIX. Yüzyıl Milliyetçiliği” konu başlığı ile on birinci bölümde anlatmıştır.

1902 yılında faaliyete başlayan Trabzon Rum Mektebi’nin açılış konuşmasında konuşma yapan Metropolit Konstantios’un söyledikleri o dönemin Anadolu Rumlarının hakim olduğu ideolojinin karakter bulmuş halidir. Din ve Helenizmin birleştirilmeye çalışıldığı sıralarda milliyetçiliğin ön plana çıkışı ve zararlı bir yapıya dönüşmesi, Megali İdea projesi, mektebin eğitim sistemi ve diğer Katolik, Protestan okullarla mücadelesi okuyucuya on ikinci bölüm olan “Pontus Milliyetçiliğinin Yeni Kalesi: Trabzon Rum Mektebi” adı altında sunulmuştur.

On üçüncü bölüm “XX. Yüzyıl Başlarında Trabzon Rum Mektebi’nde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri” başlığında XX. Yüzyılda Trabzon Rum Mektebi’nin müfredat sistemine cemiyetlerin etkileri, okulun faaliyetinde merkez alınan bölgeler ve okulların yanı sıra Avrupa merkezli eğitim sistemi, İstanbul Fener Rum Lisesi’nin Trabzon Rum Mektebi için önemi, Atina Üniversitesi’nin merkezîyetçiliği sonucu değişen ders müfredatları ve Trabzon Rum Mektebinin diğer okullarla olan eşitlik çabası ele alınmıştır.

On dördüncü bölüm “Trabzon Rum Mektebi’nin Ders Müfredatı” ile dönemin milliyetçilik akımının Anadolu Rumlarına da tesir etmesi sonucunda Trabzon Rum Mektebindeki müfredat değişiklikleri ele alınmıştır. Yunan Krallığındaki okullarla aynı müfredatı hatta aynı ders kitaplarını kullanmaya başlamaları ve okulun Yunan Krallığına hizmet eden bir aracı olma yolundaki girişimleri ve bu sürecin nedenleri anlatılmakla beraber okulun eski mezunlarından olan Dimitris Psatas’ın anılarıyla Anadolu Rumlarının nasıl Helen kimliğine büründükleri, bu yeni kimliği benimsedikleri, Rum Mektebi öğretmenlerinin çıkardıkları dergilerdeki Helenist yaklaşımlar ve Yunan Milliyetçiliğinin Rumlar arasında iyice yerleşmesi kaleme alınmıştır.

On beşinci bölüm “Trabzon Rum Mektebi’nin Yunan/Rum Cemiyetleriyle İlişkisi” konu başlığında Trabzon’da kurulan cemiyetler ve bu cemiyetlerin faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Buna göre “Yunan Kültürünün Yaygınlaşması Cemiyeti” , “Trabzon Kromni Dostluk ve Kardeşlik Cemiyeti”, “Trabzon Maarifperver Cemiyeti Vissarion”, “Anatoli” ve Trabzon Rum Mektebi öğrencileri tarafından kurulan “Ksenofon” cemiyetinin Trabzon’da ve Rum Mektebinde yaptıkları çalışmalar, öğrencilere sağladıkları ayrıcalıklar, burs ve yurtdışı eğitim olanakları hakkında bilgi verilmiştir.

“Büyük Savaş Döneminde Trabzon Rum Mektebi” başlığından da anlaşıldığı üzere on altıncı bölümde Trabzon Rum Mektebi’nin I. Dünya Savaşı sırasındaki durumu kaleme alınmıştır. XIX. Yüzyıl sonlarında şekillenip XX. Yüzyıl başlarında gelişen milliyetçilik akımı bu dönemde Rumlar arasında iyice oturmuştur. Yazar, Trabzon Rum Mektebi müdürü Nikolaos Lithoksos’un 1909 tarihli mezuniyet konuşmasından bir kesit vererek, Ortodoks Hristiyanlığın ve Yunan Uygarlığının sentezine yapılan vurguyu ve milliyetçilik akımının Rumlar arasındaki etkisini göstermeye çalışmıştır. Bunların yanı sıra Osmanlılık ilkesinin başarısızlığı, Mekatib-

i Hususiye Talimatnamesi ile birlikte Osmanlı Devleti'ndeki yabancı okullara gelen düzenleme (Tarih dersini Türk öğretmenlerin vermesi vs.) ve bunun sonuçları, I. Dünya Savaşı nedeniyle gerek Osmanlı hakimiyetindeyken gerek Rus işgali döneminde Trabzon Rum Mektebi'nin kullanım amaçları sırayla ele alınmıştır.

I. Dünya Savaşı sırasında Rus Çarlığında başlayan Bolşevik İsyanıyla birlikte savaştan çekilen Rusya'nın işgal ettiği topraklar Osmanlıya tekrar geri bırakılınca, Osmanlı birlikleri tekrardan Trabzon kentine giriş yapmıştır. On yedinci ve kitabın son bölümü olan "Trabzon Rum Mektebi'nin Kapatılması" başlığında, 1917-1921 tarihleri arasında Trabzon Rum Mektebi'nin durumu aktarılmıştır. 1919'da Yunan ordusunun İzmir'i işgal etmesiyle Trabzon Rumları ile Türklerin durumları ve ardından Sevr antlaşmasında Trabzon ve çevresinin Ermenistan'a bırakılmasıyla güçlenen Kuvayı Milliye ruhundan, Rum çetelerinden, Yunan Krallığındaki seçimlerin Trabzon'da yaşayan Rumların üzerindeki etkisi ve son olarak ise Trabzon Rum Mektebi'nin kapatılmasında yaşanan olaylar nedenleriyle birlikte okuyuculara sunulmuştur.

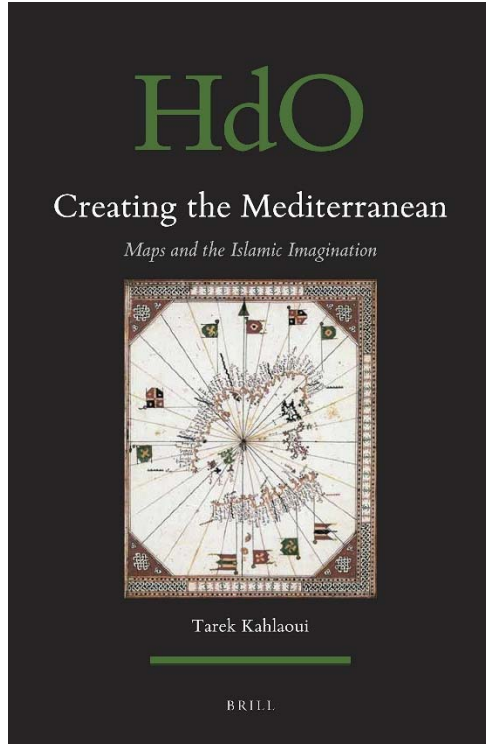
Sonuç olarak Esra Özsüer'in kaleme aldığı "Trabzon Rum Mektebi: Doğu'nun Deniz Feneri" adlı eserde, Türkiye ve Yunanistan arasındaki barış süreci, 19 maddelik Mübadele Sözleşmesi ve yapılan göçler, Trabzon Rum Mektebi'nin Rum halkı için önemi ve konumu, Rumlar arasında milliyetçilik duygularının yayılmasında cemiyetlerin etkileri gözler önüne serilmiştir. Bunların yanı sıra kitabın ekler bölümünde, Trabzon Rum Mektebinde öğrencilerin, öğretmenlerin, spor takımlarının ve mezunlarının fotoğrafları da yer almaktadır.

Tarek Kahlaoui, **Creating the Mediterreanean: Maps and the Islamic Imagination, (Handbook of Oriental Studies, Section One: The Near and Middle East, Volume 119)**, Brill, Leiden/Boston, 2017, 369 sayfa, ISBN 978-90-04-34619-2 (hardback), ISBN 978-90-04-34738-0 (e-book)

İlhami DANIŞ*

Akdeniz'in (Mediterreanean) birçok tanımı vardır. Coğrafi olarak dünyanın en büyük iç denizi olan Akdeniz'i Romalılar Bizim Deniz (Mare Nostrum), Yahudiler Büyük Deniz, Almanlar Orta Deniz, Müslümanlar Bahr-i Rûm (Osmanlılar ayrıca Bahr-i Sefid) olarak adlandırmışlardır. Bu adlandırmalar Akdeniz'in etrafında yerleşen medeniyetler, topluluklar ve dinler için önemli olduğunun da bir göstergesidir. Braudel'in anlatımıyla; Akdeniz içinde birbirini izleyen birçok farklı denizi barındırmaktadır. Akdeniz sadece bir uygarlık değil, birbiri üzerine

yığılmış birçok uygarlıktan oluşmaktadır. Günümüz Akdeniz'inde dolaşan farklı

* Dr. Öğr. Üyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Tarih Bölümü,
ilhamidanis@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3886-2039>

coğrafyalarda farklı kimliklere dair izler bulur. Örneğin Lübnan'da Roma dünyasını, Sardinya adasında tarih öncesini, Sicilya'da Yunan kentlerini, İspanya'da Arap İslam varlığını, Yugoslavya'da (Balkan) Türk İslamı'nı bulur. Bu, Akdeniz'in bin yıllardır dünyanın en önemli inançlarına ve medeniyetlere ev sahipliği yapmasından kaynaklanmaktadır.

Akdeniz, Braudel için farklı kültürleri bir arada tutmayı ifade ederken Prienne için ise ayırıştırıcı bir özelliğe sahiptir. Tarek Kahlaoui yeni kitabında tam da bu noktadan bir giriş yapmaktadır. Yüzyıllar boyunca Akdeniz etrafında yaşayan ve Akdeniz'in ayrılmaz bir parçası olan Müslümanların denize dair çalışmaları Akdeniz'in tarihini yazan tarihçiler tarafından görülmemiş veya belki de görmezlikten gelinmiştir. Giriş (Introduction) kısmında Brauedel ve Priennean ekolünün Akdeniz'e bakış açısını ele alan Kahlaoui, eserinde üçüncü bir pencere açma gayretindedir. Bu pencere de Akdeniz'in önemli bir parçası olan Müslüman dünyasının ve dünyanın önemli haritacı ve coğrafyacıların denize bakış açısını sunmaktadır.

Kahlaoui, Akdeniz'e görseller, imajlar ve temsiller üzerinden bakmayı tercih ediyor. Ona göre Akdeniz tarihinin önemli bir parçası olan bu görseller (haritalar) hiçbir zaman Akdeniz'in ekonomik veya sosyal tarihi kadar dikkate alınmadı ve üzerinde araştırma ve inceleme yapılmadı. Buna örnek olarak da Braduel'in¹ Akdeniz çalışmalarını ve onun etkisindeki diğer Akdeniz tarihi çalışmalarını göstermektedir. Kahlaoui, Braduel ve Henri Pirenne'i² Akdeniz'i anlatırken Akdeniz'in en önemli unsurlarından biri olan İslami coğrafî eserleri ve haritaları kullanmamış olmalarını önemli bir eksiklik olarak belirtmektedir hatta eleştirmektedir. Yazar, bu eksikliğe yoğunlaşmış eserinde İslam coğrafyacılarına 63 haritayı³ esas alıp Akdeniz'e onun temel parçalarından biri olan Müslümanların gözüyle bakmayı eserin temel unsuru olarak belirlemiştir. Kahlaoui'nin seçtiği 63 harita, Arap-İslam ve Osmanlı dönemlerine aittir.

Tarek Kahlaoui, eserini 3 bölüme ayırmış ve her bölümde alt başlıklarla konuyu detaylandırmıştır. Birinci Bölümde Müslümanların İmgeleminde Akdeniz Tasavvurunun Oluşumu (The Formation of the Mediterranean in the Islamic Imagination) konusunu ele almaktadır. İlk olarak İslami kaynaklarda Akdeniz'i

¹ Yazar, bu noktada David Abulafia'nın Braudel'in gölgesinin tüm Akdeniz tarihçilerinin üzerinde olduğu düşüncesini paylaşmaktadır. (s. 1,2)

² Kahlaoui Pirenne'i bir Fransız ortaçağ tarihçisi olarak tanımlamaktadır. Esasen Pirenne, Belçikalıdır.

³ Bu haritalara dair döküm eserin başında (List of Figures, s. XIII-XV) yer almaktadır.

tanımlayan ifadeleri inceleyen Kahlaoui, Ortaçağ boyunca Akdeniz'i tanımlamak amacıyla Arapça'da yaygın dört kullanım⁴ olduğunu ve sadece al-Baħr al-Mutawassiṭ'in "Mediterranean Sea" olarak tercüme edilebileceğini ifade etmektedir. Kahlaoui bu noktada Akdeniz için kullanılan diğer tanımları da aktarır bunu uzun bir tablo şeklinde sunmaktadır.⁵ Tabloda da görüleceği üzere en yaygın kullanım olan Baħr-i Rûm için ayrı bir alt başlıkla değerlendirme yer almaktadır.

Kahlaoui, "İslam Atlas" okulu veya ekolu (Atlas of Islam" School) başlığı altında Belh Coğrafya okulunun en önemli temsilcileri olan İstahri, İbn Havkal ve Makdisî (Mukaddesî)'nin eserlerini; metinleri ve görsel malzemelerini yani coğrafi eserleri ve haritalarını/çizimlerini ele almaktadır. Akdeniz'in sınırlarının tanımlanmasında ve kartografik çizimlerinde farklılıklar olduğu gerekçesi ile iki farklı görüş olarak İstahri ve İbn Havkal geleneğinden bahseden yazar, İstahri ve Makdisî'nin "daha şematik" olarak tanımladığı haritaları ile İbn Havkal'ın "daha az şematik" olarak adlandırdığı haritaları genel özellikleri, Akdeniz'i ve özelde Akdeniz'de Mısır ve Mağrib gibi daha detay bilgi sahibi oldukları yerleri nasıl çizdikleri ve tanımladıkları üzerinden değerlendirmektedir.

Eserin İkinci Bölümünde Kahlaoui, 11. asırdan 15. asra⁶ İslam Coğrafyacıları ve Haritacıları gözüyle Akdeniz'i ele almaktadır (The Mediterranean of the Maghribi Geographers and Cartographers from the Fifth/Eleventh to the Ninth/Fifteenth Century). Kahlaoui, Mağrib bölgesinde İslam etkisinin Muvahhidler aracılığıyla devam ettiği 10. ve 11. asırda İslam denizciliğinin Hristiyan dünyasındaki gelişmelere karşın etkisini kaybetmediğini bunun da denizlerle ilgili coğrafi çalışmaları olumlu etkilediğini ifade etmektedir. Bu dönemin en önemli şaheseri (masterwork) Mağrib ve Endülüs (Belki de Şark ve Garb) topraklarının ortak ürünü olarak kabul edilmesi gereken İdrisî'nin Nüzhetü'l-müştâk fi ihtirâkı'l-afâk adlı eseridir. Bu eserin önemi hem İslami kaynaklardan hem de Latin ve Grek kaynaklarından (Batlamyus vd.) yararlanmış olmasıdır. Ayrıca bu bilgiler sözlü kaynaklarla ve şifahi bilgilerle de teyit

⁴ Baħr al-Rûm (al-Baħr al-Rûmî), Baħr al-Shâm (al-Baħr al-Shâmî), Baħr al-Maghrib (al-Baħr al-Maghribî) ve al-Baħr al-Mutawassiṭ.

⁵ Belazuri, Taberi, Yakubi, Mesudî, İstahri, İbn Haldun, Ebü'l-Fidâ gibi önemli İslam düşünürlerinin veya coğrafyacılarının Akdeniz için kullandıkları terimler için bkz. s. 26-29

⁶ Yazar eserinde asırları hem Hicri hem Miladi olarak vermektedir: (The Increase in Maritime Sources in the Maghribi Islamic Geography of the Mediterranean (Fourth/Tenth to the Fifth/Eleventh Century))

edilmiş veya güncellenmiştir. Kahlouï bu açıdan İdrisî'ye büyük bir önem verip eserin ikinci kısmını büyük ölçüde onun eserine ve onun takipçilerine (özellikle de Ömerî⁷ ve İbn Haldun'a⁸) yer vermektedir. Nüzhetü'l-müştak'ta haritalar metinlere göre daha önceliklidir ve seyahat dahil olmak üzere farklı coğrafyalara gitmek isteyenler ile coğrafyayı bilmeyenler veya tanımlayamayanlar için yapılmıştır. Nitekim bu bölümde İdrisî'nin Akdeniz kıyılarını detaylı bir şekilde açıklaması da tablo şeklinde yer almaktadır.⁹

Eserin üçüncü bölümü İslam deniz haritaları (atlasları) ve bu haritalardaki Akdeniz imajına değinmektedir. Kahlouï, Müslüman coğrafyacıların 14. yüzyılın ortalarında ve 15. yüzyıl başlarında birçoğu Endülüs kökenli olmak üzere deniz haritaları yaptıklarını ve bunun 16. yüzyıla kadar da devam ettiğini belirtip,¹⁰ bu haritaları bir tabloda vermektedir. Yazar bu kısımda özellikle Tunuslu Şereff Sefâkusi ailesinin harita ile ilgilenmesine ayrı bir başlık¹¹ açıp oldukça detaylı bir değerlendirme yapmaktadır.¹²

Üçüncü bölümün son kısmında Kahlouï, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki deniz haritalarını ve atlasları ele almaktadır. Piri Reis'in Kitâb-ı Bahriyye'sine¹³ geniş yer veren yazar, onun dünya haritası ile birlikte el-Hâc Ebu'l-Hasan'ın Avrupa, Afrika ve Osmanlı Devleti'nin üç kıtadaki topraklarını da gösteren deniz haritasını, Menemenli Mehmed Reis'in Ege haritasını, Ali Macar Reis'in Atlas'ını, Atlas-ı Hümâyûn'u ve Tunuslu Hacı Ahmed'in dünya haritasını ele alıp değerlendirmektedir. Kahlouï, Ali Macar Atlası ve Atlas-ı Hümâyûn'un Avrupa deniz haritalarından etkilendiğini bazı

⁷ İbn Fazlullah El-Ömerî, Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emşâr adlı coğrafya eseri ile bilinmektedir. Eserin en önemli özelliklerinden biri de Halife Memun dönemi dünya haritasının tek kopyasını içinde barındırmasıdır.

⁸ Kahlouï, İbn Haldun'un Mukaddime'sinin İdrisî'nin haritaları ve Akdeniz tasvirinin yayılmasında ve aktarımında önemli bir rol oynadığını belirtir. İbn Haldun, Mukaddime'de coğrafya hususunda en temel başvuru kaynağı olarak İdrisî'nin Nüzhetü'l-müştak'ının kullanır ve oradaki yedi iklim kavramı ile yedi iklimin kendi içinde kısımlara ayrılması metodunu takip eder.

⁹ The geographic sections in the Idrisian text that include descriptions of Mediterranean coastlines: s. 159-160.

¹⁰ Yazar bu haritaları bir tablo şeklinde sunmaktadır. (s. 184) Bu tabloda haritanın kime ait olduğu, tarihi ve kökeni hakkında bilgiler yer almaktadır.

¹¹ The Sharfi Family: Maghribi Mapping in the Tenth/Sixteenth Century (s. 207-239)

¹² Ali b. Ahmed b. Muhammed'in H. 958/M. 1551 yılında yaptığı yedi haritası hakkında detaylı bilgilere de yer vermektedir. The Regional Maritime Maps of the Mediterranean (s. 214-217)

¹³ Kahlouï, Kitâb-ı Bahriyye'nin nüshalarını ve bu nüshalardaki harita sayılarını da tablo olarak aktarmaktadır. (s. 245)

yer adlarının kullanımını örnek vererek göstermektedir.¹⁴ Kahlaoui, Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz'deki fetihlerine paralel olarak bu coğrafyaya daha çok ilgi duyduklarını, İslam Atlası okulundaki eserlerin İstanbul'da çoğaltıldığını ve bunun Osmanlı haritacılığının gelişimine katkı sağladığını belirtmektedir. Bu haritalarda şehir imgesinin de gittikçe belirginleştiğini özellikle İstanbul şehrinin haritalarda ve minyatürlerde daha belirgin olduğunu ifade etmektedir.

Eser önemli eklere sahiptir. Özellikle Arap-İslam ve Osmanlı coğrafi eserlerinin ve haritalarının detaylı bir şekilde (isimleri, tarihi, yazarı/haritacısı, fiziksel özellikleri, muhtevası, tıpkıbasımları) anlatıldığı tablolar araştırmacılar için oldukça kullanışlı bir veri sunmaktadır (s. 267-335). Eser, kaynakça, yer ve isimlerden oluşan bir dizin ile sona ermektedir.

Kahlaoui, eserin girişinde bir sorundan bahsetmektedir. Bu sorun, Akdeniz'e dair İslam dünyasına ait coğrafi eserlerin ve haritaların Batılı coğrafyacılar (başta Braudel) tarafından göz ardı edilmesidir. Yazarın bu eleştirisi haklı görülebilir veya eleştirilebilir ancak bu noktadan yola çıkarak yaptığı araştırma ve ortaya koyduğu eser Akdeniz'e Müslümanların bakışını coğrafi eserler ve kartografik kaynaklar¹⁵ üzerinden göstermesi açısından oldukça değerlidir. Bu noktada yapılacak daha çok şey olduğu aşikardır. Yapılacak yeni araştırmalarda Kahloui'nin hiç değinmediği veya yüzeysel olarak ele aldığı eser ve haritaların incelenmesi, ortaya çıkan/çıkacak bilgi birikiminin Batılı kaynaklarla karşılaştırılması ve bunun sonucunda insanlık tarihinin en önemli medeniyetlerine ev sahipliği yapmış Akdeniz'in etrafında şekillenen coğrafi ve kartografik bilginin oluşumu ve etkileşimi daha açık bir şekilde görülecektir. Akdeniz bu açıdan cazibesini hiçbir zaman kaybetmeyecektir.

¹⁴ Yazar, Avrupa kıtasına ait çoğu yerlerin isimlerinin Avrupalı haritalardan alındığını, bununla birlikte bazı Müslüman şehirlerin de isimlerinin Avrupa kökenli haritalardan alındığını *Atlâs-ı Hümâyûn* örneğiyle göstermektedir. (s. 256, 257)

¹⁵ Eserin isminde de haritalara ve imaja yer verilmiş olmasına rağmen, kitapta yer verilene haritaların ve görsel malzemelerin siyah beyaz olması olumsuz bir husus olarak not edilebilir.